

CİLT / VOLUME: IX • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2022
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2022, Cilt / Volume: IX, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Prof. Dr. Özlem DENİZ YILMAZ, Dil-Kültür / Linguistics-Culture (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Doç. Dr. Bahar DERViŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye), Prof. Dr. Okan YEŞİLOT, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcısı / Assistant Editor

Dr. Öğr. Üyesi HümeYra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Zeynep AKARSLAN (Bursa / Türkiye), Arş. Gör. Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye), Dr. Elif UZUNAĞAÇ (İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Elif UZUNAĞAÇ (İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Elif TUFAN KIRKIL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Emine GÜRSOY NASKALÍ (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Uluslararası Türk Akademisi, Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfıya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2022 Yılı (Cilt IX, Sayı 1) Hakemleri /

Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa AKSOY (Munzur Üniversitesi, Tunceli / Türkiye)

Doç. Dr. Ziyadhan ALİYEYEV (Azerbaycan Devlet Ressamlık Akademiyası, Bakü / Azerbaycan)

Doç. Dr. Fatih ARTVİNLÍ (Acıbadem Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Aysu ATA (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim Ahmet AYDEMİR (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Gülseren AZAR NASIRABADI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Sami BASKIN (Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep BOSTAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Cengiz ÇAĞLA (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU, (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Bahattin ÇELİK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Oya DAĞLAR MACAR (İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Remzi DURAN (Selçuk Üniversitesi, Konya / Türkiye)

Dr. Sinem ERDOĞAN İŞKORKUTAN (Özyeğin Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Yusuf Gürkan ERGİN (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Neriman ERSOY HACISALİHOĞLU, (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Aslan HALILOV (Azerbaycan Devlet Medeniyet ve İncəsənət Universiteti, Bakü / Azerbaycan)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Betül İPŞİRLİ ARGIT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

2022 Year (Volume IX, Issues 1) Referees

Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz Üniversitesi, Antalya / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Fikriye KARAMAN (Samsun Üniversitesi, Samsun / Türkiye)

Doç. Dr. Musa KILIÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir / Türkiye)

Prof. Dr. Gülsüm KILLÍ YILMAZ (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Kemalettin KÖROĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Azmi ÖZCAN (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLÍ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yalçın SARIKAYA, (Giresun Üniversitesi, Giresun / Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Haluk SELVÍ (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDÍ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Zeynep TARIM (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi, Mersin / Türkiye)

Prof. Dr. Zaza TSURTSUMIA (St. King Tamar University of Patriarchate of Georgia, Tiflis / Gürcistan)

Dr. Öğr. Üyesi Resul TURAN (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- Herodotos'ta İskit Targitaos Hanedanlığı Kuruluş Miti Üzerine Değerlendirmeler
Reconsiderations on the Account of the Scythian Foundation Myth of Targitaeus in Herodotus
Muzaffer DEMİR..... 1
- Uzbekistan's Foreign Policy under the Leadership of Mirziyoyev: Struggle to Sustain Autonomy
Özbekistan'ın Mirziyoyev Önderliğindeki Dış Politikası: Otonomiyi Sürdürme Mücadelesi
Fatma Aslı KELKİTLİ 25
- Özel Adlar Türkçe Sözlük'te Yer Almalı Mıdır?
Should Proper Names Be Included in the Turkish Dictionary?
Levent KURGUN 44
- İstanbul'da Veba: Southgate'in Veba Hastalığına Dair Gözlem Ve İncelemeleri
Southgate's Observations and Examinations on Plague in Istanbul
Ayşegül KUŞ..... 70
- Rabghuzi'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sının Çağatayca Bir Nüshası
Chagatai Manuscripts of Rabghuzi's *Qisas Al-Anbiya*
Mehdi REZAEI 87
- О Роли Каллиграфии в Бытовой Культуре Населения Азербайджана в Сефевидский Период
Safevi Döneminde Azerbaycan Halkının Manevi Kültüründe Hat Sanatının Rolü Üzerine
On the Role of Calligraphy in the Spiritual Culture of the Azerbaijanis in the Safavid Era
Tural ŞİRİYEV..... 112

DERLEME MAKALE / REVIEW

- Dünyamızda Değişen Güvenlik Ortamı ve Kelebek Etkisi
Changing Security Environment in Today's World and the Butterfly Effect
Uğur TARÇIN..... 128

KRONİK İNCELEME / CHRONIC REVIEW

Kartli (Gürcistan) Krallarının Hayatları Adlı Gürcü Kroniğine Göre Kuzey Kafkasya Halkları
The Peoples of the North Caucasus in the Georgian Chronicle: *The Lives of the Kings of Kartli*
(Georgia)

Cihan YALVAR 144

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

İsmail Güleç – Engin Ömeroğlu, *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kültür Etkileşimi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, 166 s. (ISBN: 978-625-402-036-0).

Sevda GÖNCÜ ERGÜN 164

HERODOTOS'TA İSKİT TARGİTAOS HANEDANLIĞI KURULUŞ MİTİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

RECONSIDERATIONS ON THE ACCOUNT OF THE SCYTHIAN FOUNDATION MYTH OF TARGITAEUS IN HERODOTUS

Muzaffer DEMİR^{ID}

Öz

Herhangi bir mit üzerine eleştirel araştırma romantizmin baştan çıkarıcılığını reddeder. Her varyantı veya değişikken kendine has özellikleri üzerinde ısrar ederek, mümkün olan en iyi derecede ismi bilinmeyen anlatıcılarını tanımlamaya çalışır. Sadece anlatıcı ile bağlantılı olmakla kalmayıp onun ve temsil ettiği toplumsal fraksiyonun çıkarlarını aktif bir şekilde ilerletecek derecede örnek olarak verilmiş olan varyantın detaylarını anlama girişiminde bulunur. Bu bağlamda ilgili miti aktaran yazarın pozisyonunun da gözden geçirilmesi gerekmektedir. Herodotos *Historiai* (Tarihler) olarak adlandırılan eserinde *Skythia*'nın da içinde bulunduğu bazı ülkelere seyahat ettiğini bildirmektedir. Onun bu gezilerini, yabancı ülkeler ve gelenekleriyle ilgili deliller toplamak için yaptığı yönündeki öngörünün üzerinde durulması gerekmektedir. Çünkü Herodotos, Hellen kökenli olmayanların da uygarlığa kazandırdığı yenilikler veya icatlar herkes tarafından bilinsin diye araştırmalarını yazıya geçirdiğini bildirmektedir. Bu doğrultuda, eski Hellen-Barbar antitezinin kristalleştiği bir dönemde yaşamasına rağmen, Hellen kökenli olmayan gelenekleri de ilginç bularak değer veren ve hatta öven bir tavır sergilediği görülmektedir. Herodotos, eserinin IV. kitabında özellikle İskit kökenleri, coğrafyası, etnografyası, kültürü ve tarihiyle ilgili muhtemelen kendi gözlemlerinden ve bu ülkede yaşayan Aristeas gibi Hellen yazarlardan faydalanma fırsatı bularak, elde ettiği bilgileri kendisinin de sorguladığı erken dönem Hellen kaynaklarıyla karşılaştırma fırsatı bulmuştur. Herodotos, bir bölümü sözlü kaynağa dayalı ve mitolojik içerikli olsa da, yeri geldiğinde İskitlerin kökeni konusunda daha gerçekçi ve tarafsız bilgiler ortaya koyabilmiştir. Böylelikle kendi ırkının ön yargılarını dengelediği söylenebilir. İskit hanedanlığının kuruluşu hakkında iki mit aktarmaktadır. İskitlerin kendileri tarafından aktarılan Targitaos ve bölgedeki Hellen koloni kurucularının öne çıkardığı Herakles ve Yılan-Kadın miti. Her iki mitin doğruluğu hakkında tarafsız kalmayı tercih ederek yorumu okuyucuya bırakmaktadır. Bu makalede Targitaos mitini özellikle hanedanlık kuruluşunu temsil eden kraliyet simgeleri bağlamında İran-Sasani edebiyatının başyapıtlarından Şahname'den de örnekler vererek tarihî açıdan yeniden yorumlamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Herodotos, İskitler, Targitaos, Kolaksais, mit, Şahname

Abstract

A critical approach on myth starts by refusing the seductions of romanticism, emphasizing on the particularities of each variant, aiming to identify as best as possible the unnamed narrators, and endeavouring

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla / Türkiye, dmuzaffer@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7270-2317

to comprehend the way of the details of a given variant not only correlate with, but actively move forward the interests of the narrator and that fraction of society s/he stands for. From his own statements we learn that Herodotus had traveled through some countries including Scythia. It should be more taken into account that he undertook these journeys simply as a means of collecting evidence for the culture and history of foreign countries and then of using them for writing the History. This is because Herodotus himself points out that his History was also written that the great and wondrous works of non-Greeks may not lose their name. Despite he lived at a period when the Greek-Barbarian antithesis crystallized, he respected and took an interest in the intrinsic values of non-Greeks and was ready to accept foreign cultures on their own terms. Herodotus, especially in his fourth book about the Scythian origins, geography, ethnography, culture and history, had held the opportunity to use his own observations and the Greek informants like Aristaeas, living in this country, and compared them with the works of early Greek poets and logographers which he did not take for granted. This enabled him to present more credulous, impartial, critical views and informations at times about the origins of Scythians, which seems to have balanced the errors and deficiencies of his race and time. Herodotus cites two myths about the founding of the Scythian dynasty. Targitaeus, transmitted by the Scythians themselves, and the myth of Heracles and the Serpent-Woman brought forward by the Hellenic colonists in the region. He does not comment on the veracity of both myths, preferring to remain neutral, leaving it to the reader. In this article, we will try to reinterpret the Targitaeus myth from a historical point of view, especially in the context of royal symbols representing the establishment of the khanate, by giving examples from the Shahnameh, one of the masterpieces of Iranian-Sassanid literature.

Keywords: Herodotus, Scythians, Targitaeus, Colaxais, myth, Shahnameh

Giriş

Herodotos (MÖ ca. 485-424) *Historiai* olarak adlandırılan dokuz kitaptan oluşan eserini MÖ 450 yılı civarında kaleme almaya başlamıştır. Eserinin ana temasını MÖ 480 yılı civarında başlayan Pers-Hellen savaşları oluşturmaktadır. Eserinin ilk dört kitabında ise Pers Akhaimenidai İmparatorluğu hâkimiyeti altındaki milletlerin gelenek ve göreneklerine, idare şekillerine, dinî inançlarına ve hatta yaptıkları icatlarla uygarlığa olan katkılarına değinmektedir; çünkü kendisi bu bağlamda eserini yazma amacının Hellenler dışındaki halkların icraatlarının da kaydını düşmek olduğunu vurgulama gereği duymuştur. İskitlerden bahsettiği dördüncü kitabında, Kafkaslar ve Güney Rusya'nın bazı bölgelerine yaptığı seyahatleri ve edindiği izlenimleri kaleme almıştır. Herodotos burada İskitlerin yerleşmiş oldukları coğrafya, iklim şartları, kökenleri, yaşam tarzları, Skythiada yaşayan diğer halk toplulukları, İskitlerin gelenek ve görenekleri, savaş taktikleri, İskit kral mezarları ve Pers Kralı I. Dareios'un Skythia seferinden bahsetmektedir. Dördüncü kitabının dışında, birinci, ikinci, üçüncü, altıncı ve yedinci kitabının bazı kısımlarında da ara ara İskitler hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Herodotos'un İskitler hakkında verdiği bu bilgilerin gerçekleri yansıtmayı yansıtmadığı hâlâ günümüz modern bilim insanları arasında tartışma konusudur. Fehling ve Hartog gibi bilimadamları onun İskitler hakkında söylediklerinin büyük oranda uydurma olduğunu iddia etmektedirler.¹ Diğer taraftan bu bilim adamlarının Orta Asya

1 D. Fehling, *Herodotus and his 'Sources': Citation, Invention and Narrative Art / Die Quellenangaben bei Herodot: Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin/New York, Trans. J. G. Howie, Leeds 1990; F. Hartog, *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History Le miroir d'Hérodote: Essai sur la représentation de l'autre*, Trans. J. Lloyd, Berkeley/London 1988. Ayrıca bk. K. Wessellman, "Se non è vero: On the Use of Untrue Stories in Herodotus", *Truth and History in Ancient World: Pluralising the Past*, ed. I. Ruffell-L. I. Hau, New York/London 2017.

arkeoloji ve tarihiyle ilgili materyali sınırlı kullandıklarından böyle bir yanılğı içine düştükleri öne sürülmüştür; ilgili maddi kültür buluntuları dikkate alındığında ve tarihî kaynaklar doğru yorumlanarak anlaşıldığında farklı bir resim ortaya çıkmakta olup, Herodotos'un İskitlerle ilgili anlatımlarına da önemli oranda hak vermek gerekmektedir.²

Herodotos, IV.1.1-IV.4.4 arasında Pers kralı I. Dareios'un Babil'i aldıktan sonra MÖ 512 yılında İskitlere karşı savaş açmasının arka planına değinmektedir. I. Dareios'un İskitlerin geçmişte Med/Pers ülkesini fethetmesinden dolayı başta intikam olmak üzere İskitlere karşı bir sefer başlatmasının muhtemel farklı sebepleri hakkında kısa ve imalı bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda doğrudan İskit seferine giriş yapması ve anlatması beklenirken araya oldukça uzun olan İskitlerin kökenleri, coğrafyası ve geleneklerini aktaran yaklaşık seksen bölümden oluşan bir kısmı kendine özgü dairesel kompozisyon usulünü kullanarak entegre etmektedir.³ Bu kapsamda İskitlerin kökeniyle ilgili iki farklı söylence veya mite yer vermektedir.⁴ Birinci mitin İskitlerin kendileri, ikincisinin Karadeniz Hellen koloni kurucuları arafından kendisine anlatıldığını belirtmektedir. Bu ikisinin yanında üçüncü ve hatta dördüncü anlatılara da yer vermektedir. Kendisinin de inanmaya meyilli olduğunu belirttiği ancak kaynağını doğrudan vermediği (muhtemelen Aristeas) üçüncüsü nispeten gerçekçi bir göç anlatısıdır; İskitlerin ortaya çıktığı ve yayıldıkları coğrafyanın Massagetai kavmi tarafından çevrelendiğini ve onların da göç etmek zorunda kalarak Kimmerler üzerine baskı kurduklarını daha çok tarihi açıdan değerlendirdiğinden mitolojik içerikli değildir.⁵ İlk iki mit arasında özellikle birincisi daha fazla ilgi çektiğinden bilim adamları arasında uzun yıllar süren tartışma konusu olurken, ikincisi üzerine de son zamanlarda akademik çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Konuyla ilgili yapılan en son çalışmalardan birisinde akademik referanslar verilmekte, iki mit arasındaki benzerlikler, farklılıklar ve farklılıklarının ne anlama geldiği tartışılmaktadır.⁶ Biz bu çalışmamızda Herodotos'un aktardığı ilk mit, yani Targitaos miti üzerinde duracağız.⁷ Eleştirel bir yaklaşımla, konuyla ilgili yapılmış olan en son modern çalışmaların gözden geçirilmesi gerektiği kannedindeyiz. Bu kapsamda da bu mitin ima ettiği siyasi ve sosyal içerimlere, Sasani dönemi bağlantılı İran edebiyatından da örnekler vererek bazı yeni bakış açıları getirmeye çalışacağız.

2 Bu yönde görüş için bk. A. I. Ivantchik, "The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71-72)", *Barbarians of Ancient Europe*, ed. L. Bonfante, Cambridge 2011, s. 80; H. J. Kim, "Herodotus' Scythians viewed from a central Asian perspective: its historicity and significance", *Ancient West and East*, IX, (2010), s. 115-134.

3 Herodotos'un II. kitabında yer alan Mısır *logosu* ile benzerliği konusunda bk. M. S. Zalin, *Studies in Aetiology and Historical Methodology in Herodotus*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), Duke University 2016, s. 101 vd.

4 Hdt. IV.5-12.

5 Aslında birde MÖ VII. yy'da yaşadığı düşünülen Prokonnesoslu Aristeas'ın anlattığı ancak eseri günümüze kadar ulaşmadığından Herodotos'un doğruluğu üzerine yorum yapmadan çok kısa değindiği ve muhtemelen bir önceki göç hikâyesinin varyantı olarak gördüğü bir *logos* daha bulunmaktadır; buna göre İskitleri süren Massagetai değil Issedones kavmidir (Hdt. IV.13; K. Wesselmann, *Age.*, s. 135). İskitlerin kökeni hakkındaki coğrafi yorum için ayrıca bk. M. Demir, "İskitlerin Kökeni Üzerine Değerlendirmeler: Coğrafi Yorum", *Kaşgarlı Mahmut Anısına Türkiye ve Türk Dünyası-VII*, ed. Y. E. Tansü, Ankara 2020, s. 242-285.

6 B. Lincoln, "Once Again 'the Scythian' Myth of Origins (Herodotus 4.5-10)", *Nordlit*, XXXIII, (2014), s. 19, dipnotlar 1 ve 2.

7 Hdt. IV.5-10.

Targitaos Miti

Aslında İskit yaratılış mitinden çok, siyasi ve sosyolojik açıdan ilk İskit hanedanlığının nasıl kurulduğu ağırlıklı olan mit şöyle aktarılmaktadır:

“[V.1] İskitler/Skythler, kendilerini ırkların en genci sayarlar ve kökenlerini şöyle gösterirler: şimdiki yurtları eskiden ıssızdı ve burada ilk olarak Targitaos adında bir adam doğdu. Onun anne babasının Zeus ve Borystenes [Dinyeper] Nehri'nin kızı olduğunu söylemektedirler (Ben bu hikâyeye inanmıyorum ancak anlatılmaktadır). [2] Targitaos'un soyu şöyledir; ve üç oğlu vardı: Lipoksais, Arpoksais ve en küçükleri Kolaksais. [3] Bunların yönetimi esnasında (hikâye devam etmektedir), bir gün Skythia'ya gökyüzünden altından yapılma zanaat malzemeleri düşmüştür. Bunlar saban, boyunduruk, balta ve kupadır. İlk önce kardeşlerin büyüğü bunları görmüş ve almak için yaklaşmıştır. Ancak yaklaştıkça altın kor haline geldiğinden duraklamıştır. [4] Sonrasında ortanca kardeş yaklaşmış ve aynı şey olmuştur. Sonunda küçük olan yani Kolaksais yaklaşmış, altın soğumuş, o da onları alıp evine götürmüştür. Bunu gören büyük kardeşler iktidarı en genç kardeşe bırakmışlardır. [VI.1] Lipoxais'ten, Aukhatia denilen İskitler doğmuştur. Ortanca Arpoxais'ten gelenler Katiariler ve Traspiesler'dir ve en küçüklerinden de kralları çıkmıştır ki, adları Paralatailer'dir. [2] Tümü de Skoloti diye anılırlar ki, bu kralların lakabıdır. Bunlara İskitler adını Hellenler takmıştır. [VII.1] Kendi dediklerine bakılırsa, İskitler böyle meydana çıkmışlardır, ilk kralları Targitaos'dan Dareios'un ülkelerine karşı açtığı sefere gelinceye kadar ırkları, diyorlar, hepsi bin yıldan öteye gitmez, tastamam bu kadardır. Gökten düşen bu kutsal altını krallar büyük dikkatle saklarlar ve büyük kurbanlar keserek hoşnutluğunu kazanmaya çalışırlar. [2] Kutsal altını korumakla görevli olan kimse, bu bayram süresinde açık havada uyursa o yılı çıkaramaz. İskitler öyle derler ve bu bekçi bir gün içinde at sırtında ne kadar toprağı çepeçevre dolanabilirse, o toprak kendisine ödül olarak verilir. Yurtları çok büyüktür. O kadar ki, Kolaksais üç krallığa ayırmış, her birini bir oğluna vermiştir; bu krallıklardan biri öbürlerinden daha büyüktür, altın burada saklanır. [3] Kuzeye doğru, Boreas rüzgârı bölgesinde ve insanların yaşadıkları toprakların ötesinde, ne daha ileriye gidilebilir, ne de bir şey görülebilir; çünkü [bu bölge] kuşbaşı iriliğinde tüylerle doludur; bu tüyler yeri göğü kaplar, ufku perdeler. [8.1] İskitler kendileri için ve yurtlarının kuzey bölgeleri için ne anlatırlarsa ben de onu anlattım”⁸

Hdt. V.1'de ilk dikkati çeken nokta, İskitlerin kendilerini bütün milletlerin en genci (νεώτατον) saymaları meselesidir. Öte yandan Herodotos, Mısırlıların kendilerini “bütün halkların ilki veya en eskisi” olarak tanımladığını bildirmektedir.⁹ İlk bakışta Herodotos'un her iki yerde kullandığı en eski veya en genç üstünlük derecesi arasında doğrudan bir bağlantı kurmak zordur. Hatta Herodotos'un Mısırlıların en eski ve köklü halk olarak gösteren bilgisi eleştiri konusu olmuş,

8 Hdt. IV.5.1-8.1. Herodotos (VIII.137-139), Argoslu kardeşler Temenidai ve onların Makedonia'yı ele geçirmesiyle ilgili benzer bir hikâye aktarmaktadır.

9 Hdt. II.2.1.

dolayısıyla İskitlerin halkların en genci olduklarına dair iddialarının arka plana atıldığı tartışmalar gündeme gelmiştir. MÖ I. yy'da yazan Galya-Roma kökenli tarihçi Pompeius Trogus'un 44 ciltlik *Historiae Philippicae et Totius Mundi Origines et Terrae Situs* (Philippos Tarihleri ve Dünya Üzerindeki Yerler ve Bütün Dünya'nın Kökeni) eserinin özetini veren Iustinus'tan, Pompeius'un muhtemelen Herodotos'un ilgili metnini okuduğunu ve bu konuda yorum yaptığını anlamaktayız. Iustinus, İskitlerin geçmipleri hakkında Mısırlılarla anlaşmazlık içinde olduklarını bildirmektedir. Buna göre; Mısırlılar iklimlerinin ılıman olmasından (ne çok sıcak ne de çok soğuk) dolayı bereketli topraklara sahiptirler ve bu sebeple ilk insanların kendi ülkelerinde ortaya çıktığını iddia etmektedirler. İskitler ise ılıman havanın bunun gerekçesi olamayacağını, doğanın çeşitli soğukluk ve sıcaklıklara dayanabilen türden hayvan ve bitkilerin çeşitli coğrafyalarda yaşamasını mümkün kıldığını ve insanların da (kendi vücutlarının soğuğa daha dayanıklı olması gibi) buna ayak uydurduklarını düşünmektedir. Dünyanın bir zamanlar sular altında kalmış veya ateşin her yeri sarmış ve de dünyanın ateşten oluşmuş olması durumlarında bile, soğuğun en etkili olduğu Kuzeydeki İskit coğrafyası bundan en az, sıcaklığın yoğun olduğu Mısır ise en çok etkilenebilirdi. Dünyanın sular altında kalmış olması durumunda, çekilen sulardan en çok etkilenecek bölge daha Kuzeyde ve dağlık olan Skythia değil daha düz ve alçak alanda bulunan Mısır olurdu. Bütün bu tartışmaların sonucunda Mısırlıların da kafası karıştığından, mantıken "İskitler her zaman en eski halk olarak kabul görmüştür".¹⁰ Aslında Mısırlılardaki bu kafa karışıklığı meselesini Herodotos da dolaylı olarak kabul etmektedir.¹¹ Iustinus'un kabul ettiği üzere, İskitlerin Mısırlılardan da eski bir halk olarak kabul görmesi uygarlık tarihi açısından bu halkı önemli bir konuma taşımaktadır.

İskitlerin kendilerini en genç halk olarak kabul ettiklerine dair mantıksız yaklaşımın ise soylarının Targitaos'un en geç oğlundan gelmeleriyle bağlantısı olabileceği düşünülmektedir.¹² Herodotos'un da belirttiği üzere iki ağabey, tüm siyasi gücü isteyerek küçük kardeşlerine devretmektedir. Babaerki İskit kavimleri kültür dokusunda yaşlıların gençlere saygı göstermesi

10 Iust. II.2.5-21. MS III. yy'da yazan Iustinus, Hristiyanlığın kutsal kitaplarının tersine denizin/suların yeryüzünü kaplamasına dayalı Tufan anlatısına bir anlamda mantıklı açıklamalar getirmeye çalışarak, Herodotos'un tercih ettiği, İskitlerin coğrafi kökeniyle ilgili bildirimini reddetme çabası içine girmektedir. Bk. J. W. Johnson, "The Scythian: His Rise and Fall", *Journal of the History of Ideas*, XX/2, (1959), s. 254-255. Hatta yazar, Hellenler arasında yaygın olan efsanevi veya mitolojik hikâyeleri münasip hâle getirerek, 'evrenin oluşumu, meleklerle ilgili inanışlar ve antropoloji' üzerine kendi öğretisel tutumu için model olarak kullanmakla suçlanmıştır (Hippol. Ref. V.23.1-25.4); Iustinus, sadece evren ve yaratılışının tarihi değil aynı zamanda Hristiyanlığın kökenleri, seks ve evlilik uygulamalarının nedenleri hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. Bk. T. S. Berzon, *Classifying Christians: Ethnography, Heresiology, and the Limits of Knowledge in Late Antiquity*, California 2016, s. 116-117.

A. M. E. Ward, "Self-reflection, Egyptian Beliefs, Scythians and "Greek Ideas": Reconsidering Greeks and Barbarians in Herodotus", *The European Legacy*, XI/1, (2006), s. 12.

11 Hdt. II.2.1-4'teki anlatıda, Mısır kralı I. Psammetikhos'un bir deney yaparak Friglerin Mısırlılardan da eski bir halk olduklarını öğrendikleri aktarılmaktadır. Onun doğrudan olmasa da Friglerin İskit kökeniyle bağlantısı olması kapsamında bu konuyu öne çıkardığını kabul edebiliriz. Bk. M. Demir, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, XIV/2, (2020), s. 211, dipnot 136. Ancak Herodotos'un Mısır'da gördüğünü ve bildiğini dikkate alırsak Mısırlıların en köklü millet olduğunun da farkında olduğu ortadadır.

12 Bu konu hakkındaki yorum için bk. G. W. B. Huntingford, "Who Were the Scythians?", *Anthropos*, XXX.5/6, (1935), s. 786; B. E. Vandiver, *Heroes in Herodotus: The Interaction Myth and History*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Texas at Austin 1990, s. 273, dipnot 1.

öne çıkmaktadır. İskitler geçmişe değil geleceğe bakarlar veya kendilerini yaratılmış/üretilmiş olmaktan çok yaratıcılar/üreticiler olarak görürler, hangi coğrafyayı uygun görürlerse oraya kaçıp ürerler.¹³ Bu düşünce yapıları, yaşa ve huzur içinde yattıklarını düşündükleri atalarına ve babalarına, dolayısıyla türetildiklerini düşündükleri bedenlere büyük saygı gösteren Mısırlılarla çelişir. İskitler tam tersine hareketsizliği temsil ettiğine inandıkları yaşa ve dolayısıyla yaşlılara pek saygı duymazlar; çünkü bir gencinki gibi sürekli hareket hâlinde olmak nomadik hayat tarzlarının vazgeçilmez bir parçasıdır.¹⁴

Herodotos aktardığı bu mit veya hikâyenin doğruluğunu sorgulama gereği duymamaktadır, hatta tam tersine Targitaos'un Zeus ve Borysthenes Nehir tanrısının kızından doğduğu, dolayısıyla ilahi bir soydan geldiği yönündeki söylenceye inanmadığına vurgu yapmaktadır (ἐμοὶ μὲν οὐ πιστὰ λέγοντες).¹⁵ Dolayısıyla Targitaos'un gerçek bir kişilik olabileceği düşüncesinin önünü açmaktadır.¹⁶ Herodotos, büyük olasılıkla uzak diyarlardaki egzotik kabilelerin, kendinden önceki Homeros ve Hesiodos gibi yazarların mitolojik ağırlıklı eserlerinde ilahi soydan geldiklerine işaret edildiğini bilmekteydi ve böylesine anlatılar kendisine akılcı gelmemiştir. Bu bağlamda Herodotos'un ilgili tespiti döneminin akılcı yaklaşımını temsil etmektedir. En genç oğul Kolaksais'in soyundan gelenler, merkezî siyasi kurumlarını ve yönetimlerini kendilerine tabi olan Hellen kökenli halklar arasında (Zeus vurgusu yapılarak) meşru kılabilmek için bunu uydurmuş olabilirlerdi.¹⁷ Ayrıca İskitlerin kendi yaradılış kökenlerini toprak değil de su veya nehre bağlamalarının da bu söylencenin uydurulmasına etki etmiş olma ihtimali dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla burada doğal olarak ilahi yollarla halk arasında meşruluğunu kazanmaya çalışan bir İskit kraliyet hanedanlığı söz konusudur. Hdt. IV.7.1'de, İskitlerin Pers kralı I. Dareios'un MÖ 512 yılında gerçekleşen İskit seferinden 1000 sene öncesinde ilk kralları Targitaos

13 Hdt. II.30'da Asmakhlar örneğinde olduğu gibi.

14 Ayrıca, her ne kadar İskitler üç kardeşin dört kabile doğurduğunu yöleseler de, bu kardeşlerin eşlerinden veya isimlerinin ne olduğundan bahsetme gereği duymamışlardır, ne de üç çocuğu olduğu söylenen Kolaksais'in eşinin ismini vermişlerdir. Kadının insan üremesindeki rolü neredeyse görmezden gelinmekte, bu nedenle de kadının cinsel veya bedensel varlığını inkâr etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Herodotos, dolaylı olarak dişil olanı vurgulayan ama eril olanı gizleyen ve aile geleneklerinde erkekler yerine kadınlara önem veren Mısırlılarla İskitliliği karşılaştırmaktadır. Bk. A. M. E. Ward, agm., s. 12.

15 Hdt. IV.5.1. Herodotos (VII.61.3), verdiği on örnekten dokuzunda yalnızca Hellen kahramanlarının insan ebeveynlerini adlandırmakta tutarlıdır. Ayrıca Perseus'un babasının tanrı olduğu konusunda şüphelerini dile getirmektedir (Hdt. VI.53.2) ve onaltıncı atasının tanrı olduğunu düşünen Hekataios'a da kızmaktadır (Hdt. II. 143). Konu hakkında değerlendirme için ayrıca bk. R. L. Fowler, "Gods in Early Greek Historiography", *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, ed. J. N. Bremmer-A. Erskine, Edinburgh University Press 2010, s. 326-327.

16 F. Hartog (*The Mirror of Herodotus*, s. 22) ve K. Wesselmann ("Se non è vero", s. 135) bu mitin uydurma olduğunu öne sürmektedir. Ancak Herodotos'un ilgili cümlesinden anlatısının tamamının uydurma olduğu yorumunu çıkarmak mümkün değildir. Herodotos, İskit *logosunda* ilk kral Targitaos'tan I. Dareios'un istilasına kadar İskit krallarının yönetimlerine devam ettiğini ima etmektedir. Bk. T. Abe, "The Two Orients for Greek Writers", *The Kyoto Journal of Ancient History*, XI, (2011), s. 11. Bu *logosun* utopik olabileceği yönündeki şüpheler ise tartışılmadan geçiştirilmektedir. Bk. M. Hadas, "Utopian Sources in Herodotus", *Classical Philology*, XXX/2, (1935), s. 118.

17 Kendilerini Hellenlere ve diğer halklara nispetle en genç halklar arasında görmelerinin sebebi de yönetimlerini en genç olan Kolaksais'in soyundan gelenlere bağlamaları olabilir. Bk. B. Lincoln, "Once Again 'the Scythian' Myth of Origins", s. 21-22.

liderliğinde tarih sahnesine çıktıkları bildirilmektedir.¹⁸ Bahsi geçen 1000 rakamının hangi sözlü anlatımdan kaynaklandığı belli değildir. Yuvarlama veya tahmini bir rakam değilse, İskit kraliyet soy kütüklerine dair bir veriden faydalanılmış olma ihtimali yüksek gözükmektedir. Bu da, İskitler arasında bilinenden çok daha öncesinde, Targitaos tarafından kurulmuş olan merkezi bir hanedanlık yönetiminin varlığını teyit etmektedir.¹⁹

Diğer taraftan bazı modern yazarlar Herodotos'un IV.11-12'de İskitlerin kökeniyle ilgili, yukarıda da değindiğimiz, mit içerikli olmayan üçüncü anlatıya meyiletmesini (τῷ μάλιστα λεγομένῳ αὐτὸς πρόσκειμαι)²⁰ yorumlayarak onun öncelikli olarak aktardığı diğer ilgili iki miti reddettiğini öne sürmüşlerdir.²¹ Hâlbuki her üç ilgili *logos* metninin geneli okunduğunda, Herodotos'un bu eğiliminin diğer ikisinin doğruluğunu reddetmesine yol açmadığı görülmektedir. Herodotos ritüel veya geleneklerin nedenselliğinin somut ve soyut bileşenlerini ardı ardına kabul ederek onları ele alırken tam olarak ne kabul ne de reddetmekte, akli selime dayalı saygı veya ihtiyatla hareket etmeyi tercih etmektedir.²² Herodotos'un belli bir olayın nedenselliği ile ilgili işittiği bütün anlatımları sunma eğiliminde olduğu, eserinin farklı kısımlarındaki örneklerden de bellidir. Aslında ilgili her üç anlatımı da bilmecenin bir parçası gibidir ve bu sebeple ilave bakış açıları olmadan ortak akla dayalı bir yorumun yapılması zorlaşmaktadır. Bu zorluğa rağmen, Herodotos'un IV.7.1'de aktardığı kutsal altın ritüelinin IV.5'teki anlatımı desteklediği

18 Herodotos, Targitaos'un takma adının Skoloti olduğunu ima etmekte, İskit adını ise Hellenlerin verdiğini bildirmektedir. Skoloti'nin İskitlerin ilk kralı Targitaos'un takma ismi olduğu görüşü hakkında bk. E. Frensz, "New Interpretation of the Ethnic Name 'Scythian' and Its Significance to the Etymology of the 'Basque'", *Journal of Eurasian Studies*, 1/2, (2019), s. 47, dipnot 36. Skolo kökünün, kraliyet ismi Skylês ve etnisite ismi Skolo-tai ile delillendirildiği üzere, İskitçe olduğu ve bu ismi Hellenlerin Skythêsê dönüştürdüğü görüşü için bk. A. Loma, "Namenkundliches zur skythischen Abstammungssage", *Studia Etymologica Cracoviensia*, XVI, (2011), s. 84-85.

19 İskitler, 28 yıl süren merkezi bir yönetimle çeşitli halklardan, tıpkı Timurlular ve Moğollar gibi haraç toplamışlar (Hdt. I.106.1), vergilendirme gibi ince, yerleşik, kurumsal uygulamalardan faydalanmadaki kapasiteleri olduklarını ortaya koymuşlardır. İskit yöneticilerinin isyan eden kölelerine karşı uyguladıkları kamçı da (Hdt. IV.3) İskitlerde merkezi otoritenin varlığına işaret etmektedir. Herodotos (IV.66), İskit krallığının her bir eyaletinde bir *nomarkhostan* (validen) bahsetmektedir. Hdt. IV.62.1'de aynı zamanda *nomesten*, yani bölgesel toplantı yerlerinden bahsedilmektedir. Xiongnu tarafından Moğolistan ve Türkistan'da başarılan üç seviyeli yönetsel sistem – ki bunların imparatorluğu İskitlerle aynı zamanda varlığını sürdürmüştür – İskitlerinki ile benzerlik göstermektedir. Herodotos'un bahsettiği *nomarkhos*ların Xiongnu sisteminde bulunan türden bölük komutanları olma ihtimali yüksektir. Ksiongnu arasında 26 devleti boyunduruk altına almakla övünen Shanyu Maodun tebaaları arasından 140.000 kişilik bir orduyu mobilize edebilmektedir. Herodotos başta Perslere karşı seferberlik başlatan İskit kralı Idanthyrsos'un yanında diğer iki İskit kralının da görev aldığına, dolayısıyla üç yönetim sistemine vurgu yapmaktadır. Barış zamanında kral görüldüğü kadariyle adaletin dağıtıcısıdır ve akrabalar arasındaki düellolara liderlik yapmaktadır (Hdt. IV.65.2). Buna ilaveten aşağıda da değineceğimiz, İskit kralı Ariantes tarafından yapılan nüfus sayımı (Hdt. IV.81) ve kararnamesini zorla kabul ettirmek için uygulamış olduğu ceza (IV.81.5) Skythia'yı gerçek bir devlet hâline dönüştüren kraliyet gücünün varlığını ifşa etmektedir. Kral aynı zamanda yarı-ilahi kabul edilmektedir (IV.68). Böylelikle Herodotos'un anlattığı en azından MÖ V. yy. Kraliyet İskitleri'nin siyasi anlamda önemli derecede organize olmuş merkezi bir otoriteye/devlete sahip oldukları anlaşılmaktadır ve (en azından söylenceye dayalı) hanedanlık soy kütüklerinin olması ihtimali bulunmaktadır. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. H. J. Kim, "Herodotus' Scythians viewed from a central Asian perspective", s. 124-126.

20 Hdt. IV.10.1.

21 V. Hunter, *Past and Process in Herodotus and Thucydides*, Princeton 1982, s. 272 ve D. Braund, "Herodotus' Spartan Scythians", *Pontus and the Outside World: Studies in Black Sea History, Historiography, and Archaeology*, ed. C. J. Tuplin, Leiden 2004, s. 27.

22 T. Harrison, *Divinity and History: the Religion of Herodotus*, Oxford 2000, s. 188-189.

görülmektedir; çünkü görüldüğü kadarıyla hâlâ Herodotos'un yaşadığı dönemde bu ritüel uygulanmaktadır.²³

Herodotos'un hikâyesel veya mitolojik aktarımını İskitlerin gerçekçi hayat tarzlarından örneklerle bezediğine işaret eden ve üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da, İskitlerin aristokratik kurucu ve yönetici genlerinin temelde üç kardeşten gelmiş olmasıdır. Bu üç kardeşin isimlerinin etimolojisiyle ilgili tartışmalar hâlâ devam etmekte ve bazı öneriler bulunmaktadır. Modern araştırmalarda bu üç ismin İskit toplumunun sosyal tabakalarına işaret ettiği tezi öne çıkmaktadır. Lincoln, gökten düşen altın nesnelerin her birinin farklı bir İskit sınıfına (γένος)²⁴ tekabül ettiğini ve bunların hepsinin toplu olarak İskit halklarının çeşitliliğini (Σύμψασι δὲ εἶναι οὐνομα Σκολότους κ.τ.λ.)²⁵ vurguladığını savunmuştur.²⁶ Altın kupanın din adamının ilk görevini, savaş baltasının savaşçının ikinci görevini, son olarak saban ve boyunduruğun geçimi/tedariği sağlayanın üçüncü görevini temsil ettiği düşünülmektedir. Bunlar da Avesta'daki muhtemel etimolojik anlamlarından çıkarımda bulunularak *Paralatai* (Din adamları/Kâhinler), *Aukhatai* (Savaşçılar) ve *Katiaroi/Traspies* (Genel halk/Tedarikçi/Çiftçi) adları altında sosyal sınıflara denk getirilmektedir. Bu denklemde Herodotos'ta geçtiği üzere,²⁷ en küçük kardeş Kolaksais'in *Paralataiyi*, en yaşlısı Lipoksais'in *Aukhataiyi*, ortancası Arpoksais'in *Katiaroi/Traspiesin* atalarını temsil ettikleri ileri sürülmüştür.²⁸

23 Bunun İskit gençlerinin olgunluğa geçiş ritüellerinin bir parçası olduğu düşünülmektedir. Bk. G. Hinge, "Scythian and Spartan Analogies in Herodotos' Representation: Rites of Initiation and Kinship Groups", *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A. N. Şeçglov on the occasion of his 70th birthday*, ed. P. G. Bilde-J. M. Højte-V. F. Stolba, Aarhus 2003, s. 59. Benzer şekilde Herodotos'un anlatımlarının arkeolojik açıdan da desteklendiği görülmektedir. Herodotos'un aktardığı (IV.10.1, 3) kemer tokaları ve tanımladığı İskit mezarları arkeolojik buluntularla desteklenmektedir. Bk. E. Baragwanath – M. de Bakker, "Introduction", *Myth, Truth, and Narrative in Herodotus*, ed. E. Baragwanath – M. de Bakker, Oxford 2012, s. 32-33; B. Piotrovsky, "Early Cultures of the Lands of the Scythians", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.*, XXXII/5, (1973-1974), s. 17 vd.

24 Hdt. IV.6.1.

25 Hdt. IV.6.2.

26 B. Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Cambridge/Harvard 1986, s. 157-158. Ancak bu görüşle bağlantılı olduğu düşünülen İskitli elçinin ağzından kendilerini fethetmenin anlamsız olacağına dair B. İskender'e iletilen Curtius'taki konuşma metninin İskit ekonomisi ve silahlarıyla ilgili kısmı şöyledir (VII.8.17-18):

"İskit milletinin bize bir öküzün boyunduruğu, bir saban, bir ok, bir mızrak ve bir kase şeklinde hediyeler olarak verildiğini bilirsiniz. Bunları hem dostlarımıza hem de düşmanlarımıza karşı kullanırız. Dostlarımıza öküzlerin emeğiyle elde edilen hububatı veririz, tanrılara aynı şaraptan bir tas libasyon dökeriz, düşmanlarımıza uzaktan ok, elimizde mızrak ile saldırırız..."

Bu metindeki anlatımın Herodotos'un aktardığı mitin bir varyantı olduğu düşünülmektedir ve Ossetlerde de gökten düşen silah söylencesi bulunmaktadır; Osset tanrısı Kuralagon, Ossetler'in (Nartlar'ın) tekerlek ve kendi kendine uçan at arabası da dâhil silahlarının yaratıcısıdır. Bk. E. E. Kuz'mina, *The Origin of Indo-Iranians*, ed. P. Mallory, Leiden/Boston 2007, s. 99, 136-137. Burada ayrıca İskit ekonomisinin baskın bir şekilde pastoral değil de tarımsal olarak tanımlandığını görüyoruz. Bu metne mecazi anlam yüklenmesi daha doğrudur. Aslında tarım burada muhtemelen dostluk kurma bağının bir parçasıdır veya Kolaksais aynı zamanda tarımsal faaliyetleri de başlatan ilk kral olmuştur.

27 Hdt. IV.6.1.

28 G. Dumézil, *Romans de Scythie et d'alentour*, Paris 1978, s. 178-192; "La société scythique avait-elle des classes fonctionnelles?", *Indo-Iranian Journal* V/3, (1961-62), s. 187-202. *Aukhatai*nin din adamları, *Paralatai*nin ise savaşçı görevini temsil edebileceği iddiası hakkında bk. A. I. Ivantchik, "Une légende sur l'origine des Scythes (HDT. IV

Hâlbuki gökyüzünden düşen aletlerin sosyal sınıfları temsil etmek yerine, yöneticiye sorumluluk yükleyen ve dolayısıyla bir hanedanlığın siyasi kimliğini temsil eden kraliyet nişanları olma ihtimali göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla bahsi geçen saban ve boyunduruk aletlerinin İskit toplumunda tarımla ilgili terimleri temsil ettiği görüşü²⁹ tartışmaya açıktır. Saban gökyüzünden alınan destekle toprağa hükmetmeyi, bereketi ve refahı sağlamayı, boyunduruk ise hükmetme boyunduruğu bağlamında halkı ve hayvanları, canlı ne varsa idare ederek onların birlik, beraberlik, kardeşlik ve entegrasyonunu sağlamasını sembolize edebilir. Bunlarla beraber kutsal kupanın gökyüzünden ilahi destek alan Kolaksais'in yönetiminde (baş din adamı olarak) libasyon amaçlı olarak tanrılara adakta bulunmasının, savaş baltası da başkomutan olarak ordusuna hükmetmesinin nişanları olabilir.

Bu bakış açımız Herodotos'un yukarıda aktardığımız metni ile özel benzerlikler içeren İran/Sasani efsanelerindeki anlatımla da desteklenmektedir. İran/Sasani efsaneleri içinde erken dönemlerden itibaren İskit söylencelerinin etkisinin bulunduğu da böylelikle gözler önüne serilmektedir. Firdevsi, Şahnâme (Shahnameh/Shâhnâma)'sinde Fars Eyaleti'nin başında bulunan kırk yıl iki ay hüküm sürdüğü söylenen Ardashîr/Ardeşîr/Erdeşîr'in son Parth (Arsak) Kralı Ardavan'dan tahtı ele geçirmesiyle (MS 224) ilgili aktarılan hikâyede bahsi geçen eşyaların kraliyet nişanları olabileceğini önermektedir. Şahnâme'ye göre; Erdeşîr "güneş gibi parıldayan bir çocuk olarak doğmuştu...Büyüdüğünde ona her konuda iyi bir eğitim verdirip gerekli her şeyi öğrettiler, soyluluğuna bir de sanatkar kişiliği eklenmiş oldu. Öylesine bilgili, kültürlü, boylu boslu ve aydınlık bir çehresi vardı ki sanki gökler ışıklarını ondan alıyorlardı".³⁰ Erdevân'ın bu delikanlının bilgeliğinden ve kültürlü olduğundan haberi oldu ve iyi bir eğitim alması için onu sarayına davet etti. "Delikanlıdan hiçbir şeyi esirgemedi; altın koşumlar, topuzlar, kılıçlar daha neler neler! Dinarlar, ipekler, atlar, köleler, hizmetçiler, hükümdarlara yaraşır Çin ipekleri ve sırmalı ipekler...Daha sonra da kendisi için o şehirde bir saray yaptırdı".³¹ Erdeşîr, avlanma

5-7) et le problème des sources du Scythicos logos d'Hérodote", *Revue des Études Grecques*, CXII/1, (1999), s. 141-192; G. Hinge, "Scythian and Spartan Analogies in Herodotos' Representation", s. 58. Diğer taraftan Targitaos'un oğullarının ideal İskit Rahip (Lipoxais=Aukhatai), Savaşçı (Arpoxais=Katiaroi ve Traspies) ve Hükümdar/Yönetici (Kolaksais=Paralatai) sınıflarını oluşturduğu, bunların İskit toplumunun üç ana işlevini (rahiplik, savaşma ve yönetme) kapsadıkları önerilmektedir. Bu bağlamda Kolaksais ilahi desteğe sahip yönetici konumunda üç sınıfa da temsil eden altından nesneleri elde etmektedir. Bk. M. Nikić, "Scythians: Scientific Genocide (3) Scythian Genealogy", УДК БРОЈЕВИ: XCIV (=1:3), 2009, s. 35, 37-38. İskitlerin *genēsi* (soyu) gibi, Dorların/Spartalıların *phylai* (kabileler) sisteminde de benzer bir duruma rastlandığı öne sürülmüştür. Buna göre; Doros'un oğlu Aigimios'tan doğma Dymas, *Dymanes* (Din Adamı)'ın ilk görevine; Aigimios'ya Herakles'ten doğma Hyllos, *Hylleis* (Savaşçı)'ın ikinci görevine; Aigimios'dan doğma Pamphylos, *Pamphyloi* (Sıradan Halk/Tedarikçi/Çiftçi)'nin üçüncü görevine eşitlenmektedir. Bk. G. Hinge, "Scythian and Spartan Analogies in Herodotos' Representation", s. 61-62; M. Demir, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", s. 198-199. Kısaca, genel olarak üç toplumsal yapının görev şemasının, birbirleri arasında geçişkenlik olsa da, hem İskitler hem de Dorlarda birbiri ile uyduğu düşünülmektedir. Kolaksais ismi, MÖ VII. yy.'ın ikinci yarısında Sparta'da, özellikle Sparta'nın liderleri ve önde gelen yazarları arasında bilinmektedir. Bk. M. Demir, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", s. 182-185. Bu durumda Spartalıların Kolaksais ile ilgili İskit köken mitine de aşına oldukları çıkarımında bulunulabilir.

29 Bu yöndeki görüş hakkında bk. A. M. E. Ward, *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*, (PhD Thesis/ Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fordham University 2002, s. 104.

30 N. Yıldırım (çev.), *Firdevsi, Şahnâme II*, İstanbul 2016, s. 461 (33468-33475).

31 N. Yıldırım, *Firdevsi, Şahnâme II*, s. 462 (33490-33493, 33498-33499).

sırasında tek bir okla diri bir yaban eşeğini kalçasından vurdu ve bu Erdevân'ın dikkatini çekti. Ancak Erdevân'ın oğlu eşeği kendisinin vurduğunu iddia etti ve bu sebeple Erdeşir ile ağız dalaşına girdi. Erdevân bu duruma kızarak onu kraliyet ahırlarının başına başşeyis olarak atadı. Bu hizmete atanması onu kızdırdı ve bu sırada kralın gözde cariyesi/kölesi olan Golnâr/Gülnâr ona âşık oldu. İkili Gülnâr'ın gayretiyle gizlice ilişkiye girdi.

Erdeşir'in Gülnâr ile olan aşk hikâyesi aynı zamanda genç adamın gelecekteki başarısında da önemli bir yer tutmaktadır. Gülnâr, Kraliyet astrologlarının/yıldızbilimcilerinin gök cisimlerinin konumları uygun düştüğünden belli bir zamanda kendisine isyan edecek olan bir prensin başarılı olacağı haberini padişaha bildirdiklerinin haberini aldı. Bu önemli bilgiyi genç âşığı ile paylaştı ve o da krala kafa tutmaya ve saraydan kaçarak talihini denemeye karar verdi. Âşığı ile kaçmaya karar veren Gülnâr beraberinde kraliyet hazinesinden aldığı eşyalarla (ihtiyaç duyduğu kadar değerli mücevherler, yakutlar dinarlar) onun yanına geldi.³² Erdeşir bunun üzerine "Artık şimdi hemen gitmek gerek... Bu sözünün ardından hemen elindeki kadehi de alarak, soylu Arap atlarını yularladı, zırhını, savaş kaftanını giyindi ve atına bindi; eline zehirli su verilmiş çelik bir kılıç aldı, ...ve birlikte yola koyuldular".³³ Hikâyenin Orta Persçe varyantında Gülnâr'ın âşığına güzel bir Hint kılıcı, altından koşum takımları, kaliteli deriden kraliyet kuşakları, altından dizginler, altından taçlar, dirhem ve dinar sikkeler ve mücevherlerle dolu kadehler, bir zırh takımı ve kaliteli silahlar getirdiği bildirilmektedir.³⁴ Bu nesnelerin kraliyet nişanları arasında yer aldığı açıktır. Benzer bir şekilde Herodotos metnindeki altın nesnelerin de İskitler arasındaki kraliyet otoritesini temsil eden nişanlar olma ihtimali yüksektir. Altın nesneler pratikte Gülnâr tarafından getirilenlere benzerdir. Gülnâr Erdeşir'e, sadece Ardavan'a karşı harekete geçmede ihtiyaç duyduğu bilgileri değil kraliyeti sembolize eden nişanları da kaçırıp vererek, âşığını kraliyet yetkisi ile onurlandırmaktadır. Ayrıca diğer toplumların mitlerinde de benzer örneklerine rastlanan eşyalar/nesneler meşru kralın kim olduğunu belirleme fonksiyonu görmektedir.³⁵

32 N. Yıldırım, *Firdevsî, Şahnâme II*, s. 462-468 (33500-33610).

33 N. Yıldırım, *Firdevsî, Şahnâme II*, s. 468 (33611-33618). Kaçtıklarının haberini alan Erdevân peşlerine düşer hatta oğlu Behmen'e onları yakalamaları için mektup yazar. Erdeşir sonunda bir ordu toplamayı başarır, elindeki gürzüyle karşı tarafın savaşçılarından birçoğunu yere serer ve Behmen'i yenilgiye uğratar, ardından da Erdevân yakalanarak öldürülür, Areş soyu böylelikle ortadan kaldırılır. Bk. N. Yıldırım, *Firdevsî, Şahnâme II*, s. 468-477 (33619-33779). Şahnâme'de ayrıca Erdeşir'in adaleti, erdemlilikleri, liyakata ne kadar önem verdiği, hizmetleri ve savaş taktikleri gibi konularda verdiği öğütler detaylı bir şekilde aktarılmaktadır. Bk. N. Yıldırım, *Firdevsî, Şahnâme II*, s. 508-523 (34422-34782). Bu öğütler arasında şu cümleler özellikle dikkat çekmektedir:

"Hükümdarı tahtından üç şey uzaklaştırır. İlki hükümdarın adaletsizliği. İkincisi soysuz insanı alıp yücelterek, sanatkâr kişilerden daha yücelerde tutması. Üçüncüsü de kendisini yetenekleriyle değil de hazineyle yücelten, varsılığıyla yükseklere tırmanmak isteyen kişi. Öyleyse sen çabala da bağışlayıcılığın, dindarlığın ve aklınla övün! Yalan asla yanından bile geçmesin! Yalan hükümdarın yüzünü karartır, yalan söyleyen hükümdar asla yücelemez, ışık saçamaz!"

Bk. N. Yıldırım, *Firdevsî, Şahnâme II*, s. 521-522 (34691-34696).

34 Kárnâmag i Ardashîr i Babagân (Babagân'ın Oğlu Ardashîr'in İcraatlarının Kitabı), II.12-13. Kitap için bk. <http://www.avesta.org/pahlavi/karname.htm> [Erişim Tarihi: 11.11.2021].

35 Eşyalarla ilgili olarak bir Kelt efsanesinde de benzerlik söz konusudur. Lecan'ın Sarı Kitabı'ndan Tuatha Dé Danann'ın Dört Mücevheri olarak adlandırılan kısa fragmanda, Keltler gelmeden önce İrlanda'ya yerleşmiş ilahi bir ırk olan Tuatha Dé Danann'ın kendileri ile birlikte İrlanda'ya dört büyülu hazine getirdikleri aktarılmaktadır: kupa, kılıç, mızrak ve bir taş. Bunlar arasında büyülu İrlanda taşının özelliği, potansiyel kral üzerinde durduğunda

İskit anlatımında bu nesnelere gökten düşmesi “gökyüzünden krallık” fikrinin metaforu olarak tezahür ederken, İran/Sasani *logosunda* kraliyet astrologlarının gökyüzü güçlerinin isyan edenleri destekleyeceği yönündeki ikaz yeni kurulacak olan hanedanlığın ilahi destek de aldığını ima eden benzer bir görevi icra etmektedir.³⁶

Gökten düşen nesnelere sosyal sınıfları temsil ettiği yorumunun temelinde, Targitaos'un İskitlerin bilinen ilk ilahı olarak kabul edilmesi yatmaktadır.³⁷ Ancak yukarıda da vurguladığımız üzere Herodotos, Targitaos'un ilah olduğu yönündeki anlatıya karşı çıkmıştır. Yine de kraliyet sembolleri olduğunu düşündüğümüz *insignianın* hanedanlığın kuruluşunu meşrulaştırma aracı olarak ilahî bir pozisyona oturtulması gerektiğinin farkındalığına sahip aristokratik bir anlayışın varlığını kabul etmek gerekmektedir. Bu bağlamda Targitaos, yarı ilah, yani Gök Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan bir kral olarak da görülmüştür. Targitaos ismini Homeros'un *Ilias* destanında merhum bir kahramana saygı göstermek için kullanılan Hellence *tarcuw* fiili ile bağdaştıran yorumcular olmuştur. Hellenlerin bu terimi Anadolu dillerinden aldığı, Hititçe'de *Tarhun* (Fırtına Tanrısı) kelimesinden türeyen *tarh* – (yenmek, fethetmek) fiil kökü, Likçe'de *trg/q/as* (tanrı) ve Luvice *Tarhunza* (Gök gürültüsü tanrısı) isimleriyle benzerlik gösterdiği, İran kozmogonisinde olduğu gibi İskitli 'ilk insan' ve 'kral' olan Targitaos isminin ideal fatih veya yıkıcı gücü temsil ettiği, 'Parlayan Gökyüzü ve Yıldırım', 'Koruyucu ve Yokedicî Tanrı' olarak her iki özelliğe de göksel kudretin (Herakles gibi) kişileştirilmiş hâli olduğu ve Borythenes Nehir Tanrısı'nın kızının da İskit ismi Api (sulu/su dolu, Avesta dilinde *ap* – “su”) ile benzeştiği yorumu yapılmaktadır.³⁸ Bu kapsamda 'Cennet/Gökyüzü' ve 'Yer' arasındaki evlilik kavramı, Zerdüşt mitolojisinde Ahura Mazdâ (= gökyüzü) ve Armaiti (= dünya) çiftleşmesi (yukarı/aşağı, erkek/kadın ve sıcak/soğuk zıtlaşmasına benzer), İskit/Avesta ve Hellen mitolojisinde 'Papayus (Papaios)/Baba/Zeus' ve 'Api/Gaia' çifti veya eşleşmesi³⁹ örneklerinde olduğu gibi, Hint-İran/Avrupalılar arasında yaygın olan dünyanın yaratılış mitinin kaynağı olarak tanımlanmaktadır. Bu doğrultuda Papayus/Papaios ve Api'nin çiftleşmesinden İskitlerin ilk atası Targitaos doğmuştur. Targitaos'un mitolojik doğumu ve kişiliği, kozmosun göksel ve yeraltına ait dünyalar arasındaki orta küresi olarak yorumlanabilmektedir; bu kapsamda Targitaos'un üç oğlunun da sembolik olarak evrenin üç parçaya (Cennet, Dünya ve Yeraltı) bölünmesini temsil etmesi⁴⁰ ihtimali yüksektir. Bu düşüncemiz sembolik temsilin gerçekte yine Hint-Avrupa geleneğine uygun bir

ağlayarak kralı işaret etmesidir; bu aynı zamanda İskit ve Kelt kabileleri arasında kültürel ilişki ve sözlü geleneklerin değiş tokuş edildiğini göstermektedir. Bk. C. R. Monette, *A Comparative Study of the Hero in Medieval Ireland, Persia and England*, (PhD Thesis/Yayınlanmamış Doktora Tezi), University of Toronto 2008, s. 229-230.

36 M. Omidsalar, “Notes on Some Women of the Shahname”, *Nâme-ye İrân-e Bâstân*, 1/1, (2001), s. 34-35.

37 H. Humbach – K. Faiss, *Herodotus's Scythians and Ptolemy's Central Asia: Semasiological and Onomasiological Studies*, Wiesbaden 2012, s. 4; D. S. Raevskii, *Scythian Religion*, 1987: <http://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/scythian-religion> [Erişim tarihi: 25.01.2022].

38 Hdt. IV.59; H. Humbach – K. Faiss, *Herodotus's Scythians and Ptolemy's Central Asia*, s. 9; M. Nikić, “Scythians”, s. 35-36. M. Nikić'in (“Scythians”, s. 36), Targitaos gök tanrı olarak kabul edildiğinde, onun üç oğula sahip olmasını Hint-Avrupa (Hristiyanlık dini ve Hint vedalarındaki) geleneğinde üç inanç sistemleriyle bağdaştırması pek mantıklı gözükmemektedir.

39 Hdt. IV.59.

40 D.S. Raevskii, *Scythian Religion*.

şekilde savaşçılar, rahipler ve tarımcılar şeklinde üçe bölünmüş bir İskit toplumuna işaret ettiği çıkarımını zayıflatmaktadır.

Diğer taraftan Hartog Targitaos'un hükmetmeye yazgılı oğlu (yani Kolaksais) altını toplayabilen tek kişi olmasından sebep, bu olayı aristokrat sınıfı ayrıcalıklı kılmanın bir yolu olarak okumaktadır.⁴¹ Ancak bu yöndeki yorumu yetersiz kalmaktadır; çünkü Kolaksais sadece tüm İskit sınıflarını temsil eden altın nesnelerin hepsini aldığı kral olabilmektedir.⁴² Ayrıca İskitlerin kendi aralarında bariz bir sınıf ayırımının olduğunu ortaya koyan herhangi bir delil bulunmamaktadır. Herodotos bildiği veya kendisine aktarılan İskit coğrafyasında yaşayan çeşitli adlarla anılan İskit kabilelerinden bahsederken, Çiftçi (Kallipidai gibi Hellenlerle karışmış olanlar da dâhil), Göçebe ve Kraliyet/Şahane İskitler'den bahsetmekte ve İskitlerin kendi içinde herhangi bir sosyal sınıf ayırımının olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir.⁴³ Aslında özünde göçebe bir topluluk olan İskitler arasında sınıf ayrılığı veya çeşitliliğinin öne çıktığını kabul etmek doğru bir yaklaşım olamaz. Örneğin; İskitlerin gerçekleştirdiği belli ritüellerde belli sayıda uzman kâhin ve kutsal adam bulunsa da,⁴⁴ bunların izole edilmiş doğuştan yetenekli bireyler olduğu, kurumsal anlamda herhangi bir din adamı sınıfı oluşturmadığı,⁴⁵ din adamlarının görevlerinin krallar tarafından yerine getirildiği, dolayısıyla genelde göçebe hayat tarzını benimsemiş İskit toplumunda Hellen ve özellikle Mısır toplumlarında olduğu gibi bariz bir sınıf ayırımının olmadığı düşünülmektedir.⁴⁶ Herodotos'un aktardığı kurucu mit efsanesinin kendi yaşadığı dönemden yaklaşık 1000 yıl öncesine gittiğini kabul edersek, Orta Tunç Çağı'nda İskit toplulukları arasında eşit ve ortak hayat şartlarına dayalı göçebelik daha ağır bastığından toplumsal sınıf farkının baskın olması mümkün gözükmemektedir.

İskitler babaerkil özelliklerinin yanısıra bireysel kimliğin de arka planda kaldığı bir kültürel dokuya sahip olagelmışlerdir. Bunu teyit edebilecek en iyi örnek Herodotos'un İskit kralı Ariantas'ın harika bakır kazan ile ilgili aktardığı *logostan* gelmektedir. Bu *logosa* göre kral, çok kalabalık olan İskitlerin nüfusunu tespit etme konusunda zorlanmıştır. İskitli rehberler Herodotos'a, Borysthenes ve Hypanis nehirleri arasında Eksampaeus adlı bir yerde muhteşem büyüklükte bir bakır kazan göstermişlerdir. Yerlilerin dediğine göre, bu bakır kazan İskit kralı Ariantas tarafından ok uçlarından yapılmıştır. Ariantas İskit nüfusunu saymayı arzulamış, her bir İskitliye bir ok/kargı ucunu kendisine getirmesini aksi takdirde öldürüleceğini emretmiştir. Bunun sonucunda Ariantas tarafından muazzam bir ok/kargı ucu yığını toplanmış, ama onları saymak yerine her birini eriterek muhteşem büyüklükte bakır kazan anıtını miras bırakmaya

41 F. Hartog, *The Mirror of Herodotus*, s. 21, 195.

42 Hdt. IV.5.4; B. Lincoln, *Myth, Cosmos, and Society*, s. 158.

43 Hdt. IV.16 *vd.* Sadece en yiğit ve kalabalık bölümü oluşturan Kraliyet İskitleri'nin diğer İskitleri köleleri saydığını bildirmektedir (Hdt. IV.20.1). Dolayısıyla Kraliyet İskitleri çiftçi değildi ve hatta muhtemelen köleleştirdikleri halkları çiftçi olarak kullanmaktaydılar.

44 Hdt. IV. 67, 70.

45 Özellikle bk. G. Dumézil, *Romans de Scythie et d'alentour*, s. 183-197. Ayrıca bk. G. Hinge, "Scythian and Spartan Analogies in Herodotus' Representation", s. 57.

46 Bu yönde görüş bildiren yazarlara atf için bk. M. Nikić, "Scythians", s. 39.

karar vermiştir.⁴⁷ Böylece Ariantas kendisi adına kalıcı bir anıt bırakmayı başarırken, İskitlerin sayısını tespit etmekten ve dolayısıyla her bir bireysel İskitliye bir hatıra bırakmaktan vazgeçmiştir. Herodotos da dâhil olmak üzere gelecek nesiller İskitlerin sayısını öğrenemez, çünkü her bir bireysel İskitliyi temsil eden ok ucu tek bir parçaya veya vücuda dönüştürülmüştür. Bölünmüş, ayrılmış olan kısımlar İskit kralı tarafından birleştirilerek tek bir parçaya dönüştürülmekte, mecazi anlamda her ne kadar kalabalık olursa da toplumsal eşitlik ve birlikteliğe vurgu yapılmaktadır.⁴⁸ Yukarıda belirttiğimiz üzere, Targitaos hanedanlığı kraliyet nişanları arasındaki 'boyunduruk' bu durumu temsil etmektedir.

Kanaatimizce Herodotos'un aktardığı mit içinde adı geçen nesnelerin insan eliyle yapılmadığı yönündeki iması da mecazidir. Her ne kadar İskitlerin tam anlamıyla şiirselleştirilmiş/duygusal bir halk olduklarından veya tamamen görüntüler/imajlar altında yaşadıklarından insan eliyle yapılmış doğal ve gerçek olandan (bu durumda nesnelere) kendilerini uzak tuttukları, dolayısıyla gerçeklikten veya yapılagelmişden uzak bir anlayışa sahip oldukları önerilse de,⁴⁹ onların metalürji, özellikle değerli altın ve gümüş işçiliğinde önemli eserler verdiklerini Herodotos da vurgulamaktadır.⁵⁰ Herodotos'un yukarıda aktardığımız ilgili metninde Targitaos'un eski dünyanın sınırında uzak ve ıssız bir coğrafyadan üç oğluyla gelerek uygarlaştığına doğrudan işaret edilmemektedir. Sadece bu mitin İskitlerin kendileri ve yurtlarının kuzey bölgeleri için kendisine aktarılanlardan ibaret olduğunu aktarmaktadır. Hall'a göre;

“Özellikle tragedya şairlerinin Hellen merkezli bakış açısı, Hellenik veya kökeni belli olmayan etnik grup kahraman karakterlerini barbarlara dönüştürerek ve diğer barbar figürleri hep birlikte icat ederek mitlerin yeniden yorumlanmalarına yol açmıştır. Hellen literatürünün icat edilmiş barbar dünyası bir iç dinamik geliştirmiş ve kendi başına tiyatral ilhamın kaynağı olmuştur. Hellenlerin belli bir ülke veya halkı algılaması bir mitin çok daha uzak bir yere yerleştirilmesine yol açmakta, tragedya yazarları için gerçekte barbarların olmadığı yerlerde bile etnografik materyalden istifade ettiklerine dair örnekler bulunmaktadır”.

Hall, bu bağlamda Skythia coğrafyasıyla ilgili de Hellen tragedyalarından örnekler vermektedir. Örneğin, demir madeninin anavatanı Skythia kayalıklarının, kendisi demir ve kayaya benzetilen Titan portresinin oluşturulmasının altyapısı için uygun bir seçim oluşturduğuna işaret etmektedir; çünkü İskitler Doğu Karadeniz bölgesinde yaşadıkları ve çeliği keşfettikleri bilinen Khalyb kavmi ile birlikte çok öncesinden itibaren metalürji zanaatı ile bağlantılandırılmışlardır.⁵¹

47 Hdt. IV.81.

48 A. M. E. Ward, “Self-reflection, Egyptian Beliefs Ward”, s. 12.

49 A. M. E. Ward, *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime* Ward, s. 104-105.

50 Herodotos'ta konuyla ilgili atıflar ve İskit kurganlarında altın başta olmak üzere gümüş ve bronzdan eşya ve silah buluntuları hakkında bk. M. Demir, “MÖ VI. yy'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/6, (2021), s. 166-167.

51 E. Hall, *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*, Oxford 1989, s. 113-114. Tuncun İskitli Skythês tarafından keşfedildiğine dair bk. Hes. *Id. Dak.* Fr. 282 (Merkelbach-West 1967) = Clem. *Strom.* I.16.75 = Κέλμυς τε

Herodotos, Hellen kökenli olmayanların da uygarlığa katkılarını kayda geçirmek için eserini kaleme aldığını eserinin girişinde vurgulamaktadır. Kendisi, t̄y=kar örneğinde olduğu gibi,⁵² İskitlerle ilgili anlatımlarında da yeri geldiğinde mecazi anlatıma başvurabilmektedir. Onun aslında Targitaos'un en geç oğlu Kolaksais'in altın işçiliğini/zanaatını keşfetmesi veya yaygın hâle getirmiş olmasını mecazi bir şekilde aktarmış olması ihtimali bulunmaktadır. Muhtemelen gökten ilahi olduğu düşünülen bir yıldırım düşmüş, belli bir yerde yangın veya yüksek ısıya sebep olarak altın depozitinin erimesine yol açmıştır. Bu eriyen ve sonrasında soğuyan altın depoziti muhtemelen Kolaksais'in ve yandaşlarının dikkatini çekmiş, o da altın madenini yüksek ateşte eritip kalıba dökme işinin öncülüğünü yapmıştır. İskit kraliyet sembolü olarak başta kupa olmak üzere, balta (*sabaris*), saban ve hatta boyunduruk üretilmiştir.

İskitlerin silahlarını dahi bakır veya altından yaptıkları artık bilinen bir gerçektir. İskit kralı Kolaksais'in bu özelliği Jam/Jamšēd/ Jamšid/Cem/Cemšid (Cem: ikiz, Şid: parlak, ışık, aydınlık, nur, Avesta dilinde: Yima/Yama xšaēta = Parlak /Krali Yima/Yama) hikâyesinde yansımaları bulmuştur. İran'da hüküm süren Pişdâdi sülalesinin dördüncü ve en büyük hükümdarı olan Tehmûrs'un oğlu Cemşid, rivayetlere göre yedi yüz yıl hüküm sürmüştür. Güneş gibi parlayan yüzüyle; insanlar, cinler, periler, devler ve kuşlar dünyasının üzerinde egemenlik kurmuş, hükümdarlığı döneminde yeryüzü huzur ve refahla dolmuştur. Mas'udi'ye göre o ateş kültürünü kurmuş, ateşin güneş ve yıldızların ışığının imajı olduğunu öğretmiştir. Tanrı tarafından davet edildiği ve kendisine dünyayı yönetmesi için kraliyet nişanları (mühürlü yüzük, taht ve taç) verildiği rivayet edilmektedir. O aynı zamanda bir kültür kahramanıdır. Cemşid, ipekten ve pamuklu renkli kuşak kullanmış; yün eğirme, dokumadan elbise (terzilik) yapmış; elbise yıkamasını ve ekin ekmesini öğrettiği insanları dört sınıfa bölerek herbirinin görevlerini belirlemiş; ahşaptan inşa ettiği gemilerle inciler getirtmiş; kürk kullanmasını icat etmiş; kendisine özel parfümler belirlemiş; parkları ağaçlar ve çiçeklerle donatmış; taş ve harç zanaatını (tuğla yapma) öğrenip ilerleterek sağlam hamamlar, yüksek duvarlı köşkler ve saraylar yaptırmış, tıp ve ilaç bilimine ilk defa ilgi göstermiştir. Konumuz açısından en önemlisi kayalardan değerli taşlar ve topraktan altın ve gümüş çıkarttırmış; tarihte ilk defa demiri eriterek işlemeyi öğretmiş, ilk kez ok, yay, kılıç gibi savaş aletleri yapmış, renkli ipek ve pamuklu kumaş kullanmıştır.⁵³ Bu anlatımlarda vurgulanan nokta onun bütün bu bilgileri ve yenilikleri Ahura Mazdâ sayesinde öğrenerek halkına aktardığıdır. Ahura Mazdâ'nın ayrıca ona iki eşya veya alet verdiği bildirilmektedir: hayvan ürgendiresi (*aštrâ*) ve bir *suβrâ* (ya bir tür mızrap veya koyun flütü veya boynuz çalgısı). Tanrıdan aldığı bu aletlerle yeryüzündeki hükümlanlık alanını üçte bir oranında genişletmektedir. Onun aynı zamanda şarabı ve yedi madenden oluşan şarap kadehini (Câm-ı Cem) icat ettiği aktarılmaktadır. Rivâyetlere

αὐ καὶ Δαμναμενεὺς οἱ τῶν Ἰδαίων δάκτυλοι πρῶτοι σίδηρον εὐρον ἐν Κύπρῳ; Δέλας δὲ ἄλλος Ἰδαῖος εὐρε χάλκοῦ κρᾶσιν, ὡς δὲ Ἡσίοδος, Σκῦθης. Ayrıca bk. Aiskh. *Hept/Sept.* 727-729. Çeliği keşfeden Khalybler hakkında ayrıca bk. M. Demir, "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı (09-11 Ekim)*, Giresun 2008, s. 67-85.

52 Hdt. IV.31.

53 <https://iranicaonline.org/articles/jamsid-i> [Erişim Tarihi: 27.12.2021]; N. Lugal, *Firdevsî, Şahname I*, İstanbul 2005, s. 68-72 (411-494); N. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2008, s. 204.

göre bu alelade bir kadeh değildir, sadece şarap sunulmak için kullanılmaktadır. Boşaldığında kendiliğinden dolan, içine bakıldığı zaman dünyanın dört bir yanını gösteren sihirli bir alettir de. Yine inanışa göre bu hükümdarın meclisinde (meyhane) bulunanların aynı kadehten içmeleri bir âdettir. Kadehlerin dolaştırılmasına ise “devr” ya da “devr-i akdah” denir.⁵⁴

Şahnâme’de konumuz açısından Cemşid ile ilgili olarak öne çıkan cümleler şöyledir:

“Onunla dünyanın şerefi arttı ve saltanat tahtı daha da parladı. ‘Ben Tanrı’nın yardımıyla hem padişah hem de mübedim. Kötülere kötülükten el çektireceğim, insanların ruhlarını temizleyeceğim ve onları nurlandıracam!’ dedi. Evvela savaş aletlerini yapmaya girişti, bu suretle savaş erlerine ün kazanmanın yolunu açtı. Padişahlığın büyüklüğü ve kudretiyle demiri yumuşak, işlenmesi kolay bir hale getirdi. Ondandır tulga, zırh ve zırhlı gömlek yaptı...Parlak zekası sayesinde yine demirden zırhlı kaftan ve elbise yapabildi... Cemşid bir vakit de sert taştan parlak mücevher çıkarmaya çalıştı. Bu sayede eline yakut, kehribar, gümüş ve altın gibi çeşitli mücevherler geçti...Büyük bunları sert taşlardan ayırdı. Böylece gizli şeylerin anahtarı bulunmuş oldu...Saltanatının büyüklüğüne uygun bir taht yaptırdı ve onu pek çok mücevherle süsledi. Devler, istediği vakit o tahtı ovalardan göklere kadar yükseltirlerdi. Buyruk sahibi padişah o tahtın üzerinde parlak bir güneş gibi otururdu. Herkes tahtının etrafında toplandı. Dünya onun talihindeki parlaklığa hayran oldu. Cemşid’in üzerine mücevherler saçtılar ve bugüne Nevruz adını verdiler...İleri gelenler bugünü neşeyle kutlamak için şarap ve çalgı getirttiler...Böylece yıllar yıllar geçti, Cemşid’in yüzünde padişahlara yaraşan büyüklüğün ışığı parlıyordu...”⁵⁵

Bütün bu mitolojik anlatımlarda keşfe meraklı bir yönetici olan Cemşid’in ateş kültünü icat etmesi, zanaat erbabı olması ve zanaatı desteklemesi, altın ve gümüşü topraktan elde etmesi,⁵⁶ gökyüzünden ilahi neslerin kendisine verilmesi ve bu nesnelerin silahlar da dâhil olmak üzere şekillendirilmesi ve kraliyet nişanları olarak halkı yönetme aracı olarak kullanılması, Herodotos Targitaos mitindeki anlatımlarla sıradışı bir benzerlik göstermektedir. Bir anlamda Herodotos’un Kolaksais’in altın nesnelere güncel hayatta ilk kullanan, şekillendiren ve yaygınlaştıran kişi olduğunu doğrudan belirtmediği noktaları açıklığa kavuşturmaktadır. Tıpkı Cemşid’in tanrı

54 A. Köpür, “Eski Edebiyat ve Kültürümüzde Birbirini Çağrıştıran Kimi Kelimeler”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, (2011), s. 344; D. A. Tökel, *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Ankara 2006, s. 134.

55 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 69 (415-420, 448-450, 459-466, 470-471). Cemşid sonrasında birdenbire böbürlenmeye başlar, hünerin de zanaatın de, hastalıkları iyileştirmenin de kendi sayesinde olduğunu, hatta cihanı da kendisinin yarattığına inanmaya başlayarak Tanrı’ya isyan eder ve ona karşı benlik davasına girişir. Tanrı da bunun üzerine lütuf ve yardımını keser ve ülkesi tarumar olur; iç isyanlar başlar, tahtını Dahhâk’a bırakmak zorunda kalır. Bk. N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 72, 77-78 (472-494, 598-613).

56 Eski Tevrat (Kitab-ı Mukaddes)’ta Hanuh ya da Hanok adıyla geçen İdris peygamberin kitabında, bir melek dünyanın tozundan ve bir çeşmeden gümüş, kurşun ve kalayı üretmekte ve bu yeteneklerini insanlığa öğretmektedir (Hellenlerde Prometheus’un Zeus’tan ateşi çalması gibi). Sonrasında insanların bunlardan suretler üretmesinin, bu bilginin tek sahibi Tanrı olduğundan, insanlığının sonunu getirmesine yol açtığı aktarılmaktadır. Bk. R. Laurance – R. Charles-R. H. Platt, *İdris Peygamberin İki Kitabı*, çev. Oğuz Eser, İstanbul 2012, s. 176-177/Üçüncü Mesel: Tufan ve İnsanlığın Kurtuluşu, 4-11. Benzer şekilde Cemşid’in altın ve gümüşü topraktan elde etmesi de kendisinin tanrısal güçlerine karşılık gelmektedir.

Ahura Mazdâ'nın yardımıyla insanların faydasına mucizevi işlerin temsilini gerçekleştirdiği vurgulandığı gibi, Kolaksais'te Gök tanrı aracılığı ile başlangıçta büyük bir kutsiyet addeden keşiflerini yapmaktadır. Aslında otoritenin başındaki kralın önderlik ettiği ve halk arasında yagınlaştırmaya başladığı her bir icat tanrı ve tanrının temsil ettiği kralın mucizevi bir lütfu olarak görülmektedir.

Arkeolojik çalışmalar sonucunda günyüzüne çıkarılan bazı buluntular üzerinde de, Herodotos'un aktardığı mit içerisinde isimleri geçen karakterlerin temsillerinin yer aldığı düşünülmektedir. MÖ VI. yy. Haymanova Kurganı'nda bulunan kemik tarak üzerindeki görsellerin Targitaos ve Kolaksais'e ait olduğu öne sürülmüştür.⁵⁷ Bunun yanında muhtemelen bir İskit savaş eğitimi kampını canlandıran Voronej gümüş vazosu üzerinde İskit savaşçıların kullandıkları savaş aletleri hakkında bilgi verilmektedir. Vazo üzerindeki görsellerden birisinde daha tecrübeli olduğu belli olan bir İskit savaşçısı, kendisine göre daha genç olan bir savaşçıya öğüt vermekte ve ona yayını vererek savaşa hazırlanmaktadır.⁵⁸ Vazo ile ilgili değişik görüşler ileri sürülmüş, vazoda yer alan yaşlı ve sürekli öğüt veren kişinin Targitaos olabileceği iddia edilmiştir. Vazonun diğer yüzlerindeki figürler de göz önünde bulundurulursa aynı adamın kendinden daha genç olan üç ayrı kişiyle konuşarak onlara bir şeyler aktardığı anlaşılmaktadır. Yaşlı adamın (Targiatos'un) gücün simgesi olan yayı en küçük oğluna verdiği sahne, onu (Yani Kolaksais'i) yeni İskit kralı olarak seçmesi olarak yorumlanmaktadır.⁵⁹

Diğer taraftan Herodotos'un anlatısına daha fazla itibar ve gerçeklik kazandıran ve yerel bir geleneğe dayandığını gösteren Hint-Avrupa dil bağlantılarının varlığına dikkat çekilmiştir.⁶⁰ İskit isimlerinin çoğu oldukça bariz bir şekilde İran etimolojileri barındırmaktadır. Buna göre; ilk adam veya kral Targitaos (< Eski İranca, **darga-tavah-*) 'uzun süre güçlü kalabilen kişi', nehir tanrısı Borysthenes (< Eski İranca, **ar-stânâ-*) 'geniş-duran' ve Kolaksais tarafından kurulan kabile ismi Paralatai (Eski İranca, **para-dhâta*) 'ilk-kurulmuş' veya 'önceden kurulmuş' anlamlarına gelmektedir.⁶¹ Efsanedeki üç kardeşin adının sonundaki – *xais* (-*oksay/-aksay* soneki, isimlerin sonundaki – s veya – n Hellence son eki, < Eski İranca, **xšaja=* yönetici) ögesinin, etimolojik olarak Eski Farsça'da (veya bir Avesta kelimesi/*xšayant-iamin*, tekil hâli *xšayqs*) kral veya iyi

57 Ayrıca bu kahramanların Cemşid/Yima ve Feridûn (Fereydûn/Faridûn, Avesta dilinde: H(Θ)raêtaona ve Orta Persçede: Frêdôn) ile bağlantılı oldukları düşünülmektedir. Bk. Yu. B. Polidovych, "The Comb from the Haymanova Mohyla and the Scythian Myth of the Hero Fighting a Dragon", *Archaeology and Early History of Ukraine*, XXXI/2, (2019), s. 483-492.

58 T. T. Rice, *The Scythians*, London 1957, s. 66-67.

59 D. S. Raevskii, "Kral Targitaos'un Efsanesini Anlatan Üç Vazo", *Unesco'dan Dünyaya Açılan Pencere Görüş: Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütünün Aylık Dergisi*, XII, (1976); S. M. Çalış, "Karadeniz'in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri", *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1, (2017), s. 53. Targitaos karakterinin fantastik bir hayvan veya aslanla çatışmasını konu alan İskit sanat tasvirleri için ayrıca bk. J. Tascher, *The Royal Scythians*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), California State University 1991, s. 116.

60 Y. Safaee, "Scythian and Zoroastrian Earth Goddesses: A Comparative Study on Api and Ârmaiti", *Archaeology of Iran in the Historical Period, University of Tehran Science and Humanities Series*, ed. K. Niknami-A. Hozhabri (2020), s. 69, https://doi.org/10.1007/978-3-030-41776-5_6 [Erişim Tarihi: 21.12.2021]; A. I. Ivantchik, "Une légende sur l'origine des Scythes", s. 145 vd., 192.

61 H. Humbach – K. Faiss, *Herodotus's Scythians and Ptolemy's Central Asia*, s. 1-3.

yönetici anlamına gelen *xšâya/xšâyaθiya* (*hšaya, hšay*: yönetmek) kelimesi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.⁶² Perslerin bu kelimeyi Medlerden, Medlerin de bir zamanlar kendileri üzerinde askerî ve kültürel etkilerinin yüksek olduğu Kraliyet İskitlerinden ödünç aldığı düşünülmektedir; bu kapsamda aslında – *oksay/-aksay* soneki – *ok/ak+say* şeklinde birbirinden bağımsız iki kökten oluştuğundan İran dilleriyle herhangi bir bağlantısı yoktur ve gerçekte İskit kökenlidir. Hatta – *ok* kökünün “klan”; – *say* kökünün “saygın” anlamında Türkçe’de “saygın klan” etimolojisine denk gelebileceği görüşü öne sürülmüştür.⁶³ Sonuçta mitte geçen isimler üzerindeki etimolojik açıklamalar esas olarak Pan-İranik bir yaklaşımla sınırlandırılmış ve tam anlamıyla çözülemeyen onomastik bulmacalar hâline dönüşmüştür.⁶⁴

Üç kardeşin isimlerinin ön eklerinin anlamı hakkında da tartışmaya açık bazı etimolojik öneriler yapılmıştır. Herodotos'ta geçtiği üzere,⁶⁵ Targitaos'un oğullarından en yaşlısı Lipoksais *Aukhatai*, orta kardeş Arpoksais'ten *Katiaroi/Traspies*, en küçüğü Kolaksais'ten *Paralatain* ataları türemiştir. Herodotos bu isimlerden eserinin geri kalanında bir daha bahsetmemektedir. Daha sonraki etnografik yazım edebiyatında İskit kavimleri olarak *Aukhatai/Auchetae/Auchatae* ve *Katiaroi/Cotieri* isimlerinin geçtiği anlaşılmaktadır.⁶⁶ Plinius'un sözünü ettiği savaşçı *Auchetae/Auchatae* kavminin Diodoros'un bahsettiği *Spalaei/Palaei/Pali* kavminin bir parçasını oluşturduğu önerilmiştir.⁶⁷ Çok fazla bilgi olmasa da, Herodotos'un mit kapsamında bahsettiği kavimlerin tarihte yaşamış gerçek etnik kabileleri temsil etme olasılığı yüksektir.

Herodotos'un mit kapsamında bahsettiği siyaseten devletin evlatlar arasında üçlü paylaşılması sistemi de İskitler başta olmak üzere Avrasya hanedanlıkları arasında yaygın bir şekilde uygulanmıştır. Merhum yöneticinin oğulları arasında krallığın üçe bölünmesi, en büyük kısmının da işaret edilen vârise bırakılması (her zaman olmasa da en genç olanı) barbar olarak

62 H. J. Kim, “Herodotus’ Scythians viewed from a central Asian perspective”, s. 119; H. Humbach – K. Faiss, *Herodotus’ Scythians and Ptolemy’s Central Asia*, s. 2; A. I. Ivantchik, “Une légende sur l’origine des Scythes”, 145 vd.

63 Z. Hasanov, “On the Origins and Morphological Structure of the Scythian *ok-sai*/İskit *ok-sai* Unsurunun Oluşumu ve Morfoloji Struktürü Üzerine”, *Remarks on Turkish Studies/Türklük Mülâhazaları*, ed. M. Godzińska-A. Ç. Uysal-W. Chilton, Warsaw 2015, s. 268-274. Herodotos'ta bahsi geçen İskitlerin ne dil ne de mitolojide İran ırkıyla bağlantıları olmadığı, dillerinin muhtemelen Sanskritçe/Prakritçe'nin bir çeşidi olduğu görüşü için ayrıca bk. M. Nikić, “Scythians”, s. 40.

64 M. Nikić, “Scythians”, s. 35.

65 Hdt. IV.6.1. Bazı yazarlar *Aukhatai*'yi çiftçi, *Katiaroi/Traspies*'yi Nomad/Step Göçebesi ve *Paralatai*'yi Kraliyet İskitleri olarak tasnif etmektedirler. Bk. G. Holzer, “Namen skythischer und sarmatischer Stämme”, *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CXXV, (1988), s. 193-213; I. Faulkner-Gentry, *Cross-Cultural Interaction and Migration: Rethorizing Greek Colonization in the 7th-4th Centuries BC with the Exchange of Attic Figured Pottery*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Minnesota 2018, s. 19. Ancak bunların ekonomik olarak üç farklı İskit grubu olduğuna dair herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Bütün kavimler kendi içlerinde savaşçı ve çiftçilere sahip olduklarından mitler bahsi geçen kavim adlarının coğrafi olarak farklı gruplar olması mümkün gözükmemektedir.

66 *Cotieri* ismi için bk. Plin. VI.19. Valerius Flaccus (*Arg.* VI.48-64), *Colaxes* ve *Auchus*'u şahsi isimler olarak vermektedir.

67 Diodoros (II.43.3-4), *Spalaei/Palaei/Pali*'nin *Skythes*'in oğlu İskit kralı *Palos*'un soyundan geldiklerini bildirmektedir. Plinius (VI.19), *Auchetae/Euchatae*, *Athernei* ve *Asampatae* kavimlerinin *Palaei*'yi yenilgiye uğrattığından bahsetmektedir. *Auchetae* için ayrıca bk. Plin. IV.26; VI.7.

görülen step veya yarı göçebe toplumların en bariz özelliğidir.⁶⁸ Kolaksais, yönetimi devraldıktan sonra en geniş ve altının, dolayısıyla hazinenin tutulduğu toprakları yönetmeye başlamış ve topraklar geniş olduğundan o da ülkesini bölgesel olarak üç oğlu arasında paylaşmıştır.⁶⁹ Herodotos, Pers kralı I. Dareios'un İskit ülkesini MÖ 512 yılında istilası sırasında İskit ülkesinin üç kral arasında (Skopasis, Idanthysos ve Taksakis) bölündüğüne işaret etmektedir.⁷⁰ Muhtemelen en geniş toprakları elinde tutan Idanthysos İskitlerin en Büyük Kralı olarak kabul edilmekteydi.⁷¹ Aynı zamanda hanedanlık içinde kardeşler arasında başarının en genç çocuğa gitmesinin step toplumunda yeri bulunmaktadır. Genelde step toplumunda en büyük payı ailenin en gencinin aldığı görülmektedir. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluş efsanesinde benzer durumla karşılaşmaktayız. Cengiz Han'ın doğrudan soyundan gelen Alanqo'nun en genç oğlu Bodonkhar annesinin ölümünden sonra klanının lideri olmuştur. Attila öldüğünde de imparatorluğunu pek çok oğlu arasında bölüştürmüştür. Benzer türden bölünmelere Cengiz Han öldüğünde Moğollar arasında, Selçuklular ve Timur devletinde de rastlanmaktadır.⁷²

Bu bağlamda Şahnâme'de geçen Ferîdûn ve oğullarının hikâyesindeki benzerlik inkâr edilemeyecek derecededir.⁷³ Ferîdûn, Pişdâdî hanedanının beş yüz yıl saltanatta kaldığı iddia edilen altıncı hükümdarıdır. Babasını öldüren Dahhâk'tan sonra İran tahtına geçen Ferîdûn, İran'ın en büyük mitolojik kahramanı, astronomi ve felsefenin kâşifi olarak kabul edilir; ayrıca bir doktor ve büyümlü güçlere sahip olduğu anlatılmaktadır.⁷⁴ Şahnâme'de Dahhâk bir rüya görür ve bu rüyasının mübedler tarafından yorumlanmasını ister ancak onlar rüyayı yorumlamaktan çekinirler; çünkü gerçekte bu rüyada Ferîdûn'un onun tahtını ele geçireceğinin haberi verilmektedir. Mübedlerin içinde Zirek adlı birisi cesaret edip şunları aktarır: "O...

68 S. K. Psarras, "Han and Xiongnu: a Reexamination of Cultural and Political Relations (I)", *Monumenta Serica*, LI (2003), s. 129. Cornelius Tacitus, MÖ I. yy.'ın sonlarında, Germani'nin kökenlerini kaydetmeye başladığında, İskitli Targitaos gibi tanrı Tuisto'nun oğlu Mannus'un oğlundan türeyen üç Germani kavminden bahsetmektedir (Tac. *germ.* III). Bu aktarımının İskit köken mitiyle bağlantısı olabileceği konusunda bk. T. G. Major, *Literary Developments of the Table of Nations and the Tower of Babel in Anglo-Saxon England*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Toronto 2010, s. 127. Eski Tevrat ta (Yaratılış, 10), Targitaos ve Mannu(o)s gibi Hz. Nuh'un da üç oğlu olduğu anlatılır: Sem, Cham ve Iapheth. Onların soyundan gelenlere daha sonra bilinen halkların kökenleri verilir ve bölümde şu sonuca varılır: "Tufandan sonra yeryüzünde milletler bunlar tarafından bölündü". Bk. P. J. Geary, "Europe of Nations or the Nation of Europe, Origin Myths Past and Present", *Revista Lusófona de Estudos Culturais/Lusophone Journal of Cultural Studies*, I/1, (2013), s. 42.

69 Hdt. IV.7.2.

70 Hdt. IV.120.

71 En büyüğü altının tutulduğu alandır (Hdt. IV.7.2).

72 H. J. Kim, "Herodotus' Scythians viewed from a central Asian perspective", s. 118.

73 Bu konuya yönelik detaylı çalışmaya (ДС, Раевский, *Мир Скифской Культуры. Языки славянских культур*, Москва 2006, s. 51, 95-7, 107-12) atf için bk. Y. Safae, "Scythian and Zoroastrian Earth Goddesses", s. 69. Hz. Nuh'un üç oğul örneğinde olduğu gibi, diğer Hellen yazımlarında da insanlık veya milletlerin kökenini tanımlayan sabit motif olarak üç oğul örnekleme kendisini göstermektedir. Hellen mitolojisinde Tufan *logosunun* baş kahramanı Deukolion: Pronoos, Orestheus ve Marathionius; Argoş'un ilk insanı Phoroneus; Pelasgos, Iasos ve Agenor; Lydos, Mysos ve Kar adlı üç kardeşten türeyen Küçük Asia halkları. Bk. G. Darshan, "The Biblical Account of the Post-Diluvian Generation (Gen. 9:20-10:32) in the Light of Greek Genealogical Literature", *Vetus Testamentum*, LXIII/4, (2013), s. 523, dipnot 29.

74 <https://iranicaonline.org/articles/feredu->; N. Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, s. 307-310.

delikanlılık çağına geldiği vakit başı aya kadar yükselecek ve taç, taht, külah isteyecek. Boyu bir servi gibi uzayacak ve omzunda çelik gibi bir gürz taşıyacak. Öküz kafası biçimindeki bu gürzü senin kafana indirecek...” dedi. Bu sebeple Dahhâk ne yedi ne içti, onun izini bulmaya çalıştı, dünyanın her tarafına haber saldı.⁷⁵ Buna rağmen Ferîdûn’un annesi Ferânek oğlunu gizlice büyütmeyi başardı, onu bir yayla sahibine verdi ve burada Ferîdûn Bermâyûn adındaki bir ineğin sütüyle beslenip büyüdü. Ferîdûn 16 yaşına geldiğinde Elburz Dağı’ndan ayrılarak ovaya indi, annesinin yanına gitti ve babasıyla Dahhâk arasında geçenleri öğrendi. Bu sırada Dahhâk ile problem yaşayan demirci Kâve, Ferîdûn’un safında yer almaları konusunda halkı kışkırtmaya başladı. Bunun üzerine Ferîdûn kendisinden büyük olan diğer iki kardeşi ile birlikte (Keyânûş ve Purmâye) tahtı ele geçirme hazırlıklarını başlattı.⁷⁶ Bu noktada şöyle devam edilmektedir:

“Ferîdûn onlara dedi ki: ‘Ey yiğitler, şen ve bahtiyar olun! Dünya iyilik içinde döner. Büyüklüğün külahı da dönüp dolaşır yine bize kalır. Demircilerin usta olanlarını buraya getirin de bize bir gürz yapınlar!’. Ferîdûn bu sözleri söyler söylemez kardeşleri demirciler çarşısına koştu. Ne kadar usta demirci varsa hepsi Ferîdûn’un yanına geldi. Ferîdûn pergeli eline aldığı gibi onlara gürzün şeklini çizdi. Toprağın üzerine çizdiği bu şekil öküz başına benziyordu. Bunun üzerine demirciler derhal işe başladı ve bitirir bitirmez, güneş gibi parıldayan bu ağır gürzü cihan padişahına götürdüler... Ferîdûn, demircilerin bu eserini çok beğendi: onlara altın, elbise ve gümüş bağışladı... Ferîdûn’un başı o kadar göğe yükseldi ki, neredeyse güneşe değecekti. Babasının intikamını almak için sıkı sıkıya kemerini bağladı.”⁷⁷

Sonrasında Ferîdûn iki kardeşiyle birlikte Dahhâk’a karşı savaş açtı. “Yaşca ötekilerden küçük, ama her hususta onlardan üstün...Elinde dağ parçası gibi büyük bir gürz vardı ki, hepsinin ortasında parıl parıl parlıyordu...Öküz kafası biçimindeki gürzü [Dahhâk’ın] başına indirdi, tulgasını parçaladı.”⁷⁸ Ferîdûn nihayetinde Dahhâk’ı yenilgiye uğrattı ancak öldürmedi, onu Demâvend Dağı’nda bir mağaraya hapsetti.

Ferîdûn’un Salm/Selm, Tûr/Töz ve Êriz/Âraj/İrec adlarında üç oğlu oldu ve ülkesini oğulları arasında paylaştırdı. Rûm ve Batı ülkesini Salm/Selm’a, Türkistan ve Çin’i (Tûran Ülkesi) Tûr/Töz’a, İran ve Hindistan’ı en genç oğlu İrec/Eriz’e verdi. Ayrıca İrec’e “padişahlığın taç ve tahtını verdi. Çünkü fildişi tahta, taca, kılıca ve saltanat mührüne layık olarak onu gördü. Akıllı, bilgili ve düşünceli olanlar, onu ‘İran padişahı’ olarak kabul ettiler.”⁷⁹ Üç oğlu arasında daha sonra bir anlaşmazlık çıktı ve olaylar diğer ikisinin en genç kardeşe suikast düzenlenmesine kadar ilerledi. Genç kardeşin kellesi yaşlı Ferîdûn’a gönderildi ancak İrec’in oğlu Menûchehr, çelik zırh giyerek ordularıyla amcalarından intikamını almayı başardı ve yaşlı Ferîdûn ölmeden

75 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 85 (725-729, 737739, 750).

76 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 86-91 (751-905).

77 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 91-92 (906-915, 918-919).

78 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 96 (1048-1050, 1104).

79 N. Lugal, *Firdevsi, Şahnâme I*, s. 115 (1453-1456).

önce kendi elleriyle Menûcehr'e taç giydirdi.⁸⁰ Özetle; Ferîdûn'un astronomiyi keşfetmiş olması Herodotos'ta Kolaksais'in gökyüzü güçleriyle olan bağlantısına benzemektedir ve yine burada üç oğul arasında hükümlanlık alanının bölündüğü ve kraliyet tacına en küçük oğulun layık olduğu görülmektedir. Ferîdûn'un çelikten gürzü ve Menûcehr'in çelik zırhı da hükümlanlık nişanlarına işaret etmektedir.

Sonuç

Targitaos *logosu*, görünürde mitolojik motifler içerse de, aslında ilk İskit hanedanlığının nasıl kurulduğuna dair tarihi bilgiler sunmaktadır. İskitlerin (Kraliyet İskitlerinin) daha merkezî devletler kurmaya başladıkları MÖ VII. yy'dan itibaren kendi kraliyet veya hanedanlık soy kütüklerine dair en azından söylencelere sahip oldukları ve bunlardan birisinin Herodotos sayesinde yazıya döküldüğünü görmekteyiz. Mit içinde ismi geçen ilk kral İskit kralı Targitaos, ilk merkezî devletin kurucu atası olmalıdır ve bu bağlamda kendisine ilahi otorite bahşedilmiştir. Ancak üç oğlu arasında en genci Kolaksais'in asıl merkezî veya otoriter hükümeti kuran kral olması ihtimali yüksektir. Hanedanlık otoritesi olmadan veya başlamadan sosyal sınıfların olma ihtimali de zayıftır. Otorite tanrıdan, kraldan (bazen baba altında) veya tanrıyı temsil eden kraldan gelebilir ve koşulsuz itaatin başlangıcıdır. Bu bağlamda aldanmaya da ihtiyaç duyan özellikle antik dönem insanları en başta meşruiyetini tanrıdan aldığına inanmaya başladıkları, geleneksel ve karizmatik otoritenin başındaki krala itaat ederler. Bireyselliğin de önünü açan sosyal sınıflaşma kültürü zayıf olduğundan bu itaat kültürü İskitler gibi topluluklarda kitlesel niteliktedir; araya aracı sınıftan bürokratlar sokmaya veya bürokratik bir mekanizma kurmaya bile çok fazla gerek duymazlar. Bu sebeple itaatte en önemli unsur en tepedekine olandır. Bu bağlamda Targitaos miti içinde adı geçen nesnelere doğrudan kraliyet nişanları veya sembolleri olma ihtimali dikkate alınmalıdır. Aslında nesnelere oluşumu, kurucu kral Kolaksais'in sadece siyasi yönetici değil Cemşîd örneğinde olduğu gibi halkına altının işlenmesi gibi yenilikler kazandıran bir kültür kahramanı olduğunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde babasının yarı tanrı/ilahi yönü gibi onun bu keşfine de kutsiyet addedilmiştir; o da babası gibi otoritesini Gök tanrıdan ve sembolik olarak tanrının gönderdiği düşünülen gerçekte kendisinin imalatlarında rol aldığı kraliyet nişanlarını temsil eden nesnelere almaya devam etmektedir. Erdeşîr hikâyesinde olduğu gibi nişanların elde edilmesi ona kral olarak meşruiyet kazandırmıştır. Kolaksais öldüğünde de tıpkı Ferîdûn örneğinde olduğu gibi ülkesinin en değerli kısmını üç oğlu arasından en gencine devretmeyi tercih etmektedir.

80 N. Lugal, *Firdevsî, Şahnâme I*, s. 115-150 (1458-2353).

KAYNAKÇA

Antik Literatür

- Aiskh. *Hept/Sept.* (= Aiskhylos, *Hepta epi Thebas/Septem contra Thebas*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Aeschylus. Aeschylus. With an English translation by H. W. Smyth in two volumes, vol. I. Seven Against Thebes.* Cambridge/London 1926.
- Clem. *Strom.* (= Clemens/Klimes, *Stromata*) Kullanılan Metin ve Çeviri için web sayfası: <http://www.earlychristianwritings.com/text/clement-stromata-book1.html> [Erişim Tarihi: 21.10.2021].
- Curt. (= Quintus Curtius Rufus, *Historiarum Alexandri Magni Macedonis*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *The History of Alexander.* With an English translation by J. Yardley. With an Introduction and notes by W. Heckel. London/New York 1984.
- Diod. (= Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historike*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Diodorus Siculus. Library of History.* With an English translation by C. H. Oldfather, vol. I, Cambridge/London 1933.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*) Kullanılan Metin ve Çeviriler: *Herodotus.* With an English translation by A. D. Godley. Cambridge/London 1920. *Herodot Tarihi.* çev. M. Ökmen – A. Erhat, İstanbul 1991².
- Hes. *Id. Dak.* Fr. (= Hesiodos, *Idaioi Daktyloi, Fragmenta*). Kullanılan Metin: R. Merkelbach – M. L. West, *Fragmenta Hesiodica*, Oxford 1967.
- Hippol. *Ref.* (= Hippolytus, *Refutatio omnium haeresium*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Hippolytus, Refutatio omnium haeresium*, Edited by M. Marcovich. Berlin/New York 1986, reprint 2014.
- Iust. (= Marcus Iulianus Iustinus, *M. Iuliani Iustini Epitoma Historiarum Philippicarum Pompei Trogi*) Kullanılan Metin ve çeviri: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus.* With an English translation by J. C. Yardley. With introduction and explanatory notes by R. Develin. Atlanta 1994.
- Plin. *NH.* (= G. Plinius Secundus “Yaşlı”, *Naturalis Historia*) Kullanılan Metin ve çeviri: *Pliny the Elder. The Natural History.* With an English Translation by J. Bostock. London 1855. Kullanılan Metin ve Çeviri için web sayfası: <https://www.theoi.com/Text/LycophronAlexandra1.html> [Erişim Tarihi: 19.11.2022].
- Strab. (= Strabon) Kullanılan Metin ve çeviri: *The Geography of Strabo*, Edited by H. L. Jones. Cambridge/London 1924.
- Tac. *germ.* (= Tacitus, *Germania*) Kullanılan Metin ve çeviri: *The Annals.* With an English translation by W. Peterson. London/New York 1925.
- Val. Flac. *Arg.* (= C. Valerius Flaccus, *Argonauticon*) Kullanılan Metin ve çeviri: *Argonautica.* With an English translation by W. J. H. Mozley, Cambridge/London 1939. Kullanılan Metin ve Çeviri için web sayfası: <https://www.theoi.com/Text/ValeriusFlaccus6.html> [Erişim Tarihi: 25.11.2022].

Modern Literatür

- Abe, T., “The Two Orient for Greek Writers”, *Kyoto Journal of Ancient History*, XI, (2011), s. 1-14.
- Baragwanath, E. – Bakker, M. de (ed.), “Introduction”, *Myth, Truth, and Narrative in Herodotus*, Oxford 2012, s. 1-56.
- Berzon, T. S., *Classifying Christians: Ethnography, Heresiology, and the Limits of Knowledge in Late Antiquity*, California 2016.
- Braund, D., “Herodotus’ Spartan Scythians”, *Pontus and the Outside World: Studies in Black Sea History, Historiography, and Archaeology*, ed. C. J. Tuplin, Leiden 2004, s. 25-41.
- Çalış, S. M., “Karadeniz’in Kuzeyinde Yer Alan İskit Kurgan Buluntularındaki Savaş Betimlemeleri”, *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, XIV/1, (2017), s. 42-60.

- Darshan, G., "The Biblical Account of the Post-Diluvian Generation (Gen. 9:20-10:32) in the Light of Greek Genealogical Literature", *Vetus Testamentum*, LXIII/4, (2013), s. 515-535.
- Demir, M., "Antik Dönemde Bir Doğu Karadeniz Kavmi: Khalybler", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı (09-11 Ekim)*, Giresun 2008, s. 67-85.
- _____, "İskit-Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, XIV/2, (2020), s. 177-218.
- _____, "İskitlerin Kökeni Üzerine Değerlendirmeler: Coğrafi Yorum", *Kaşgarlı Mahmut Anısına Türkiye ve Türk Dünyası-VII*, ed. Y. E. Tansü, Ankara 2020, s. 242-285.
- _____, "MÖ VI. yy'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine Değerlendirmeler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, III/6, (2021), s. 161-186.
- Dumézil, G., *Romans de Scythie et d'alentour*, Paris 1978.
- Dumézil, G., "La société scythique avait-elle des classes fonctionnelles?", *Indo-Iranian Journal*, V/3, (1961/62), s. 187-202.
- Faulkner-Gentry, I., *Cross-Cultural Interaction and Migration: Retheorizing Greek Colonization in the 7th-4th Centuries BC with the Exchange of Attic Figured Pottery*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Minnesota 2018.
- Fehling, D., *Herodotus and his 'Sources': Citation, Invention and Narrative Art/Die Quellenangaben bei Herodot: Studien zur Erzählkunst Herodots*, Berlin/New York, Trans. J. G. Howie, Leeds 1990.
- Fowler, R. L., "Gods in Early Greek Historiography", *The Gods of Ancient Greece. Identities and Transformations*, ed. J. N. Bremmer-A. Erskine, Edinburgh 2010, s. 318-334.
- Frenczi, E., "New Interpretation of the Ethnic Name 'Scythian' and Its Significance to the Etymology of the 'Basque'", *Journal of Eurasian Studies*, I/2, (2019), s. 43-67.
- Geary, P. J., "Europe of Nations or the Nation of Europe, Origin Myths Past and Present", *Revista Lusófona de Estudos Culturais/Lusophone Journal of Cultural Studies*, I/1, (2013), s. 36-49.
- Hadas, M., "Utopian Sources in Herodotus", *Classical Philology*, XXX/2, (1935), s. 113-121.
- Hall, E., *Inventing the Barbarian. Greek Self-definition through Tragedy*, Oxford 1989.
- Harrison, T., *Divinity and History: the Religion of Herodotus*, Oxford 2000.
- Hartog, F., *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History/ Le miroir d'Hérodote: Essai sur la représentation de l'autre*, Trans. J. Lloyd, Berkeley/London 1988.
- Hasanov, Z., "On the Origins and Morphological Structure of the Scythian *ok-sai*/İskit *ok-sai* Unsurunun Oluşumu ve Morfoloji Struktürü Üzerine", *Remarks on Turkish Studies/Türklük Mülhazaları*, ed. M. Godzińska-A. Ç. Uysal-W. Chilmon, Warsaw 2015, s. 268-274.
- Hinge, G., "Scythian and Spartan Analogies in Herodotus' Representation: Rites of Initiation and Kinship Groups", *The Cauldron of Ariantas: Studies presented to A. N. Ščeglov on the occasion of his 70th birthday*, Black Sea Studies; Nr. 1, ed. P. G. Bilde-J. M. Højte-V. F. Stolba, Aarhus 2003, s. 55-77.
- Holzer, G., "Namen skythischer und sarmatischer Stämme", *Anzeiger der philosophisch-historischen Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, CXXV, (1988), s. 193-213.
- Humbach, H. – Faiss, K., *Herodotus's Scythians and Ptolemy's Central Asia: Semasiological and Onomasiological Studies*, Wiesbaden 2012.
- Hunter, V., *Past and Process in Herodotus and Thucydides*, Princeton 1982.
- Huntingford, G. W. B., "Who Were the Scythians?", *Anthropos*, XXX.5/6, (1935), s. 785-795.
- Ivantchik, A. I., "Une légende sur l'origine des Scythes (HDT. IV 5-7) et le problème des sources du Scythicos logos d'Hérodote", *Revue des Études Grecques*, CXII/1, (1999), s. 141-192.

- _____, "The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71-72)", *Barbarians of Ancient Europe*, ed. L. Bonfante, Cambridge 2011, s. 71-106.
- Johnson, J. W., "The Scythian: His Rise and Fall", *Journal of the History of Ideas*, XX/2, (1959), s. 250-257.
- Kim, H. J., "Herodotus' Scythians viewed from a central Asian perspective: its historicity and significance", *Ancient West and East*, IX, (2010), s. 115-134.
- Kuz'mina, E. E., *The Origin of Indo-Iranians*, ed. P. Mallory, Leiden/Boston 2007.
- Köpür, A., "Eski Edebiyat ve Kültürümüzde Birbirini Çağrıştıran Kimi Kelimeler", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/2, (2011), s. 341-373.
- Laurance, R. – Charles, R. – Platt, R. H., *İdris Peygamberin İki Kitabı*, çev. O. Eser, İstanbul 2012.
- Lincoln, B., *Myth, Cosmos, and Society: Indo-European Themes of Creation and Destruction*, Cambridge/Harvard 1986.
- _____, "Once Again 'the Scythian' Myth of Origins (Herodotus 4.5-10)", *Nordlit*, XXXIII, (2014), s. 19-34.
- Loma, A., "Namenkundliches zur skythischen Abstammungssage", *Studia Etymologica Cracoviensia*, XVI, (2011), s. 75-92.
- Lugal, N (çev.), *Firdevsî, Şahnâme I*, İstanbul 2005.
- Major, T. G., *Literary Developments of the Table of Nations and the Tower of Babel in Anglo-Saxon England*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Toronto 2010.
- Monette, C. R., *A Comparative Study of the Hero in Medieval Ireland, Persia and England*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Toronto 2008.
- Omidşalar, M., "Notes on Some Women of the Shahname", *Nâme-ye İrân-e Bâstân*, I/1, (2001), s. 23-48.
- Piotrovsky, B., "Early Cultures of the Lands of the Scythians", *From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C.*, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, XXXII/5, (1973-1974), s. 12-25.
- Polidovych, Yu. B., "The Comb from the Haymanova Mohyla and the Scythian Myth of the Hero Fighting a Dragon", *Archaeology and Early History of Ukraine*, XXXI/2, (2019), s. 483-492.
- Psarras, S. K., "Han and Xiongnu: a Reexamination of Cultural and Political Relations (I)", *Monumenta Serica*, LI (2003), s. 55-236.
- Raevskii, D. S., "Kral Targitaos'un Efsanesini Anlatan Üç Vazo", *Unesco'dan Dünyaya Açılan Pencere Görüş: Birleşmiş Milletler Eğitim Bilim ve Kültür Örgütünün Aylık Dergisi*, XII, (1976).
- _____, *Scythian Religion*, 1987:
- <http://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/scythian-religion> [Erişim Tarihi: 01.10.2021].
- Раевский, ДС., *Мир Скифской Культуры. Языки славянских культур*, Москва 2006.
- Rice, T. T., *The Scythians*, London 1957.
- Safae, Y., "Scythian and Zoroastrian Earth Goddesses: A Comparative Study on Api and Ārmaiti", *Archaeology of Iran in the Historical Period, University of Tehran Science and Humanities Series*, ed. K. Niknami-A. Hozhabri (2020), s. 65-75, https://doi.org/10.1007/978-3-030-41776-5_6 [Erişim Tarihi: 08.10.2021].
- Tascher, J., *The Royal Scythians* (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), California State University 1991.
- Tökel, D. A., *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar*, Ankara 2006.
- Vandiver, B. E., *Heroes in Herodotus: The Interaction Myth and History*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), The University of Texas at Austin 1990.

Ward, A. M. E., *Philosophy and Empire: Herodotus and the Best Regime*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), Fordham University 2002.

_____, “Self-reflection, Egyptian Beliefs, Scythians and “Greek Ideas”: Reconsidering Greeks and Barbarians in Herodotus”, *The European Legacy*, XI/1, (2006), s. 1-19.

Wessellman, K., “Se non è vero: On the Use of Untrue Stories in Herodotus”, *Truth and History in Ancient World: Pluralising the Past*, ed. I. Ruffell-L. I. Hau, New York/London 2017, s. 130-154.

Yıldırım, N., *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, İstanbul 2008.

Yıldırım, N. (çev.), *Firdevsî, Şahnâme II*, İstanbul 2016.

Zalin, M. S., *Studies in Aetiology and Historical Methodology in Herodotus*, (PhD Thesis/Yayımlanmamış Doktora Tezi), Duke University 2016.

Elektronik Kaynaklar

<https://iranicaonline.org/articles/feredu> – [Erişim Tarihi: 18.10.2021].

<https://iranicaonline.org/articles/jamsid-i> [Erişim Tarihi: 28.10.2021].

Kârnâmag î Ardashîr î Babagân (Babagın Oğlu Ardashîr'in İcraatlarının Kitabı), II.12-13. Bk. <http://www.avesta.org/pahlavi/karname.htm> [Erişim Tarihi: 08.11.2021].

Nikić, M., “Scythians: Scientific Genocide (3) Scythian Geneology”, УДК БРОЈЕВИ: XCIV (=1:3), (2009), s. 33-43. <https://pefja.kg.ac.rs/wp-content/uploads/2019/11/Momir-Niki%C4%87-SCYTHIANS-SCIENTIFIC-GENOCIDE-3-SCYTHIAN-GENEALOGY.pdf> [Erişim Tarihi: 13.12. 2021].

UZBEKISTAN’S FOREIGN POLICY UNDER THE LEADERSHIP OF MIRZIYOYEV: STRUGGLE TO SUSTAIN AUTONOMY

ÖZBEKİSTAN’IN MİRZİYOYEV ÖNDERLİĞİNDEKİ DİŞ POLİTİKASI: OTONOMİYİ SÜRDÜRME MÜCADELESİ

Fatma Aslı KELKİTLİ^{ID}

Abstract

This study explores Uzbekistan’s foreign policy during the presidency of Shavkat Mirziyoyev by focusing on its relations with the leading powers such as Russia, the United States (U.S.), China as well as the Central Asian Republics, and Turkey. The article argues that Uzbekistan, during the Mirziyoyev era continues to adhere to the multi-vectoral line in foreign policy whose main principles have been determined by the former President Islam Karimov. Yet, Mirziyoyev has also left his imprint on Uzbekistan’s foreign policy by reengaging with the Central Asian Republics through augmentation of diplomatic exchanges, organization of multilateral gatherings, resolution of border disagreements and resumption of transportation links. He also restored ties with Turkey, a significant regional power that presented new opportunities for Uzbekistan especially in the economic realm. The article also claims that the progressive decline of the U.S. impact in Central Asia in the wake of military withdrawal from Afghanistan in August 2021 and the growing apprehension in the region buttressed by the rapid Taliban takeover of Afghanistan may help Russia and China to play more dominant roles in Uzbekistan in security and economic domains which might undermine its endeavour to sustain autonomy in foreign policy.

Keywords: Central Asia, Uzbekistan, foreign policy, Mirziyoyev, autonomy

Öz

Bu çalışma Özbekistan’ın Şevket Mirziyoyev’in cumhurbaşkanlığı dönemindeki dış politikasını Rusya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Çin gibi ileri gelen güçler ayrıca Orta Asya Cumhuriyetleri ve Türkiye ile ilişkilerine odaklanarak incelemektedir. Makale, Özbekistan’ın Mirziyoyev devrinde temel prensipleri eski cumhurbaşkanı İslam Kerimov tarafından belirlenmiş olan dış politikada çok vektörlü çizgiye bağlı kalmaya devam ettiğini savunmaktadır. Yine de Mirziyoyev de diplomatik teatilerin artırılması, çoktarafli toplantıların düzenlenmesi, sınır anlaşmazlıklarının çözülmesi ve ulaşım bağlantılarının yeniden başlatılması yoluyla Orta Asya Cumhuriyetleri ile yeniden ilişki kurarak Özbekistan’ın dış politikasına damgasını vurmuştur. Ayrıca özellikle ekonomik alanda Özbekistan’a yeni fırsatlar sunan önemli bir bölgesel güç olan Türkiye ile bağları yeniden kurmuştur. Makale ayrıca Ağustos 2021’deki askeri çekilmenin

* Associate Prof. Dr., Istanbul Arel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Istanbul / Turkey, kelkitlikongur@yahoo.com or aslikelkitli@arel.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0164-8736

ardından ABD'nin Orta Asya'daki etkisinin gitgide artan bir şekilde azalmasının ve Afganistan'ın hızlı bir şekilde Taliban tarafından ele geçirilmesiyle güçlenen bölgede artan endişenin Rusya ve Çin'in Özbekistan'da güvenlik ve ekonomi alanlarında daha baskın roller oynamalarına yardım edebileceğini bunun da ülkenin dış politikada özerkliği sürdürme çabasını baltalayabileceğini iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Özbekistan, dış politika, Mirziyoyev, otonomi

Introduction

The main contours of the foreign policy of Uzbekistan were determined to a large extent by the founding president of the country, Islam Karimov (1938-2016). He placed emphasis on independence, equality and non-interference in internal affairs¹. Accordingly, the foreign policy doctrines which were declared during the Karimov era highlighted non-alignment with military-political blocs and refused the deployment of foreign military bases on the territory of Uzbekistan. These doctrines also prevented the participation of Uzbekistan's military personnel in peacekeeping operations or military conflicts abroad, opted for equality and mutual benefit in international relations and rejected the mediation of any external power in the resolution of regional conflicts in Central Asia.²

Multi-vectorism turned out to be the linchpin of the Uzbek foreign policy during the Karimov period. Uzbekistan strove to build balanced relations with the major centres of power such as Russia, China and the United States (U.S.) without imperilling its independent streak. Uzbekistan joined the ranks of the Chinese and Russian led Shanghai Cooperation Organization (SCO) in 2001. It joined the Russian-led Collective Security Treaty Organization (CSTO) twice, in 1992 and in 2006, but withdrew eventually. In a similar vein, although Uzbekistan attended the U.S.-backed GUAM Organization for Democracy and Economic Development in 1999, it parted ways with the organization in 2005.

Shavkat Mirziyoyev was inaugurated as the second President of Uzbekistan on December 14, 2016 following the death of Karimov on September 2. He had been serving as prime minister since 2003 prior to this post. Shortly after the designation of Mirziyoyev as the new president of Uzbekistan, it was announced via the Foreign Minister Abdulaziz Kamilov that Uzbekistan would continue to adhere to the non-aligned foreign policy.³ The military doctrine that was released on

1 Bernardo Teles Fazeiro, "Keeping Face in the Public Sphere: Recognition, Discretion and Uzbekistan's Relations with the United States and Germany, 1991-2006", *Central Asian Survey*, XXXIV/3, (2015), p. 344.

2 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "Foreign Policy of the Republic of Uzbekistan", 2021, <https://mfa.uz/en/pages/vneshnaya-politika> [Accessed: 29.08.2021]; Farkhod Tolipov, "Uzbekistan's New Foreign Policy Concept: No Base, No Blocks, but National Interests First", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, 5 September 2012, <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12557-analytical-articles> - [Accessed: 31.08.2021].

3 Interfax, "Uzbekistan Not to Abandon Nonalignment Policy-Foreign Minister", 8 December 2016, https://interfax.com/newsroom/top-stories/29810/?sphrase_id=38595 [Accessed: 31.08.2021].

January 9, 2018 which forbade joining military blocs, hosting foreign military bases and sending troops to conflicts abroad further consolidated the non-aligned position of Uzbekistan.⁴

This article argues that Uzbekistan sticks to multi-vectoral foreign policy goal of Karimov under the presidency of his successor. Yet, Mirziyoyev carried out a program change⁵ in foreign policy that encapsulated alterations in the configuration of instruments. Uzbekistan, with Mirziyoyev at the helm, pursues foreign policy goals more through diplomatic negotiation than coercive methods such as economic sanctions. Furthermore, the regional engagement policies implemented by Uzbekistan during the Mirziyoyev era have yielded more successful results compared to the previous period. Although the Foreign Policy Concept of 2012 had specified Central Asia as a region of priority, Uzbekistan under the leadership of Karimov frequently confronted the regional states over the issues of border demarcation, water management and fight against radical Islamic groups. Mirziyoyev also straightened out the kinks in Uzbekistan's relations with Turkey, a close state in terms of historical, ethnical, linguistic, religious and cultural dimensions.

Another claim of the article is that with the removal of the U.S. troops from Afghanistan in August 2021, there is a strong probability that Washington would gradually lose interest in Uzbekistan. The Taliban takeover of Afghanistan and a possible instability and conflict in northern part of the country may trigger a similar situation in Fergana Valley which may create unease in Uzbekistan. Such a scenario may engender closer security ties with Russia. Another potential problem is the growing financial difficulties of the economy induced by the rising external debt, especially to China. The diminishing U.S. impact in Central Asia coupled with augmenting Russian and Chinese clout in the region may complicate the Uzbek strategy of playing off major powers to retain autonomy.

There exist few studies in International Relations literature which examine the foreign policy of Uzbekistan in the post-Cold War period.⁶ However, most of these studies concentrated on the

4 Nurbek Bekmurzaev, "What to Expect from Uzbekistan's New Concept of Foreign Policy?", *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*, 6 February 2019, <https://cabar.asia/en/what-to-expect-from-uzbekistan-s-new-concept-of-foreign-policy> [Accessed: 31.08.2021].

5 Charles F. Hermann, "Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy", *International Studies Quarterly*, XXXIV/1, (1990), p. 6.

6 Luca Anceschi, "Integrating Domestic Politics and Foreign Policy Making: The Cases of Turkmenistan and Uzbekistan", *Central Asian Survey*, XXIX/2, (2010), pp. 143-158; Bernardo Teles Fazendeiro, "Keeping Face in the Public Sphere: Recognition, Discretion and Uzbekistan's Relations with the United States and Germany, 1991-2006", *Central Asian Survey*, XXXIV/3, (2015), pp. 341-356; Bernardo Teles Fazendeiro, "Uzbekistan's Defensive Self-reliance: Karimov's Foreign Policy Legacy", *International Affairs*, XCIII/2, (2017), pp. 409-427; Matteo Fumagalli, "Alignments and Realignments in Central Asia. The Rationale and Implications of Uzbekistan's Rapprochement with Russia", *International Political Science Review*, XXVIII/3, (2007), pp. 253-271; Leila Kazemi, "Domestic Sources of Uzbekistan's Foreign Policy, 1991 to the Present", *Journal of International Affairs*, LVI/2, (2003), pp. 205-216; Vadim Romashov, "Uzbekistan's Balancing Act: A Game of Chance for Independent External Policies", *The Regional Security Puzzle around Afghanistan: Bordering Practices in Central Asia and Beyond*, Helena Rytövuori-Apunen (ed.), Verlag Barbara Budrich, Leverkusen 2016, pp. 161-190; Dina Rome Spechler – Martin C. Spechler, "Uzbekistan among the Great Powers", *Communist and Post-Communist Studies*, XLII, (2009), pp. 353-373; Dina Rome Spechler – Martin C. Spechler, "The Foreign Policy of Uzbekistan: Sources, Objectives and Outcomes: 1991-2009", *Central*

Karimov era. The works appraising the foreign policy moves of Uzbekistan under the guidance of Mirziyoyev are quite scarce and overdue.⁷ Therefore, this study fills the gap in this domain by providing a comprehensive and up-to-date account of the Uzbek foreign policy under the presidency of Mirziyoyev.

The article is made up of six parts. The first part provides a summary of Uzbek foreign policy during the Karimov presidency. It then moves on to the Mirziyoyev period and examines Uzbekistan's relations with major powers such as Russia, China and the U.S. The fifth section analyses Uzbekistan's elevating association with the Central Asian Republics in the new era whereas the last part of the article focuses on the restoration of political and military bonds with Turkey.

The Karimov Legacy in Foreign Policy of Uzbekistan

The evolution of foreign policy of Uzbekistan under Karimov may be examined in four periods. The first phase (1992-1999) sowed the seeds of the multi-vectoral foreign policy. Tashkent retained bilateral and institutional security ties with Moscow while establishing military links with the Western organizations. Uzbekistan became one of the founding members of the Russian-led CSTO in May 1992. Tashkent also militarily intervened in the Tajik Civil War of 1992-1997 in collaboration with Moscow in order to thwart the spread of radical Islamic currents into its territory. On the other hand, Uzbekistan joined the North Atlantic Treaty Organization's (NATO) Partnership for Peace Programme in July 1994 and contributed to the U.S.-sponsored Central Asian Battalion in December 1995.⁸ Uzbekistan also took some steps to bolster regional cooperation. It founded the Central Asian Union with the participation of Kazakhstan and Kyrgyzstan in February 1994 and became part of the Economic Cooperation Organization (ECO) that was set up by Iran, Pakistan and Turkey in 1985, along with other Central Asian Republics, Afghanistan and Azerbaijan in November 1992.

The second phase (1999-2005) witnessed the strengthening of the Western pivot in Uzbek foreign policy which came into existence with its withdrawal from the CSTO in April 1999. Two months later, Uzbekistan joined the GUAM, the regional economic cooperation organization that brought together former Soviet states of Georgia, Ukraine, Azerbaijan and Moldova which enjoyed ascending ties with the West. Yet, Uzbekistan did not lay aside the Eastern dimension

Asian Survey, XXIX/2, (2010), pp. 159-170.

7 Timur, Dadabaev, "The Chinese Economic Pivot in Central Asia and Its Implications for Post-Karimov Reemergence of Uzbekistan", *Asian Survey*, LVIII/4, (2018), pp. 747-769; Timur Dadabaev, "Uzbekistan as Central Asian Game Changer? Uzbekistan's Foreign Policy Construction in the post-Karimov Era", *Asian Journal of Comparative Politics*, XX/10, (2018), pp. 1-14; Timur Dadabaev, "De-securitizing the "Silk Road": Uzbekistan's Cooperation Agenda with Russia, China, Japan, and South Korea in the Post-Karimov Era", *Journal of Eurasian Studies*, XI/2, (2020), pp. 174-187; Adam Saud, "Changing Dynamics of Uzbekistan's Foreign Policy under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration", *Central Asia Journal*, LXXXII, (2018), pp. 1-35.

8 Matteo Fumagalli, "Alignments and Realignments in Central Asia. The Rationale and Implications of Uzbekistan's Rapprochement with Russia", p. 255.

of its foreign policy completely as proven by its membership to the SCO in June 2001. The 9/11 attacks on the U.S. and the ensuing NATO operation against the Taliban in Afghanistan however, beefed up the security bonds between Tashkent and Washington. Uzbekistan had been perceiving threat from its southern neighbour since the early 1990s in the form of drug trafficking, arms smuggling and dissemination of radical Islam. Karimov had also supported the Northern Alliance that fought against the Taliban in Afghanistan. The security risks coming from Afghanistan incited Uzbekistan to allow the U.S. utilization of Karshi-Khanabad airbase for its military operations in Afghanistan.

The rise of Taliban in Afghanistan had emboldened the radical Islamic groups such as the Islamic Movement of Uzbekistan (IMU) and Hizb ut-Tahrir which aimed to overthrow Karimov and establish an Islamic regime in Uzbekistan. They found a fertile ground in Fergana Valley which was divided between Uzbekistan, Kyrgyzstan and Tajikistan and was home to many pious and unemployed young people.⁹ The incursion of IMU militants into Uzbekistan through Kyrgyz and Tajik territory elicited a significant crisis between Uzbekistan and these two states which resulted in Uzbekistan's mining of its borders and its introduction of a visa regime in 2000 that seriously upset the regional integration schemes.

The outbreak of successive colour revolutions backed up by the West in Georgia (November 2003), Ukraine (November 2004) and Kyrgyzstan (February 2005) which led to the demise of authoritarian regimes in these countries triggered unease in Uzbekistan and it quit the GUAM on May 5, 2005. Shortly after, Uzbek government's heavy-handed repression of a civil unrest in Andijan on May 13 which provoked a strong reaction from the West to the extent of a demand for international investigation prompted the third phase (2005-2012) in Uzbek foreign policy that prioritized relations with Russia and China over association with the West. Uzbekistan put an end to the U.S. use of Karshi-Khanabad airbase in June 2005 and re-joined the CSTO in August 2006.¹⁰ Uzbekistan continued to hassle with Kyrgyzstan and Tajikistan over border delineation, Uzbek exclaves in Kyrgyzstan, Tajik exclave in Uzbekistan and the Kyrgyz exclave in Uzbekistan. These disputes mostly emanated from disagreements over lands, pastures and water resources. Moreover, Tajikistan's efforts to construct the Rogun Dam drew the ire of Karimov due to the possible water shortages in Vakhsh River which might harm Uzbek cotton production. Uzbekistan's blocking of Tajik transportation vehicles, its cutting off gas supplies to Tajikistan and its prevention of Tajikistan's electricity imports from Turkmenistan further deteriorated the relationship.¹¹

The last phase (2012-2016) of the Uzbek foreign policy under Karimov came into prominence with its endeavour to strike a fine balance with the major powers. Uzbekistan withdrew from

9 Dina Rome Spechler – Martin C. Spechler, "Uzbekistan among the Great Powers", p. 361.

10 Luca Anceschi, "Integrating Domestic Politics and Foreign Policy Making: The Cases of Turkmenistan and Uzbekistan", p. 152.

11 Farangis Najibullah, "Don't Love Your Neighbor", *RFE/RL*, 8 October 2010, https://www.rferl.org/a/Dont_Love_Your_Neighbor/2185027.html [Accessed: 31.08.2021].

the CSTO in June 2012 because of a disagreement concerning the Afghanistan policy of the organization despite sustaining sound political and economic ties with Russia. Relations with the USA were ameliorated to some extent after Uzbekistan proved to be a significant partner of the Northern Distribution Network, the logistical route used for sending supplies to Afghanistan. Political and economic relations with China demonstrated considerable ascendance and Tashkent declared its willingness to participate to the Belt and Road Initiative (BRI). Yet, Uzbekistan's problems with Kyrgyzstan and Tajikistan endured. Karimov continued to oppose Tajikistan's Rogun Dam project. Uzbekistan clashed with Kyrgyzstan over the Sokh exclave and it also cut off energy supplies to Kyrgyzstan and Tajikistan sporadically.

Uzbekistan managed to chart an independent and balanced course in its dealings with Russia, China and the U.S. during the Karimov era despite occasional oscillations. Relations with the Central Asian Republics however, had been far from amicable. Uzbekistan stood aloof from Kazakhstan and Turkmenistan and became embroiled in serious disputes with Kyrgyzstan and Tajikistan. Uzbekistan's relationship with Turkey was also hard hit in the mid-1990s upon Ankara's hosting of the Uzbek opposition leader Muhammad Salih. It deteriorated further when Turkey criticized the Uzbek government's attitude during the Andijan incident. The leader-driven program change in Uzbek foreign policy actualized by Mirziyoyev, while sticking to Karimov's multi-vectoral foreign policy goal, has mended Uzbekistan's beclouded association with the Central Asian states and rekindled its political and military bonds with Turkey.

Russia: Intensification of Multi-farious Ties

Uzbekistan adopted a more pro-Russian standing regarding the Crimean issue in the Mirziyoyev period which proved to be a sensitive matter for Moscow. Although the Foreign Minister Kamilov had declared in March 2014 that the country would stick to the position of sustaining the territorial integrity and political independence of any state¹² Uzbekistan voted against a United Nations resolution in November 2018 which stated that the seizure of Crimea by force was illegal and called on Russia to return the territory to Ukraine.¹³

Economic cooperation is another significant aspect of the bilateral association. With mutual trade amounted to six billion U.S. dollars in 2020, Russia became the second largest trading partner of Uzbekistan after China. Uzbekistan hosted over 2,000 enterprises with Russian capital and the accumulated Russian investments in the country reached to ten billion U.S. dollars in 2021.¹⁴ The

12 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "The Position of the Republic of Uzbekistan on the Situation in Ukraine and the Crimean Issue", 2014, <https://mfa.uz/en/press/news/2014/the-position-of-the-republic-of-uzbekistan-on-the-situation-in-ukraine-and-the-crimean-issue---9029> [Accessed: 31.08.2021].

13 The Tashkent Times, "Uzbekistan Voted against UN Resolution on Crimea", 16 November 2018, <https://tashkenttimes.uz/world/3190-uzbekistan-voted-against-resolution-on-crimea-at-un> [Accessed: 31.08. 2021].

14 The Russian Government, "Mikhail Mishustin's Conversation with Prime Minister of Uzbekistan Abdulla Aripov", 2021, <http://government.ru/en/news/42088/> [Accessed: 31.08.2021].

institutional ties between Uzbekistan and Russia in the economic realm were strengthened with Uzbekistan's gaining of observer status in December 2020 in the Russian-led Eurasian Economic Union (EAEU). Uzbekistan had become member of the predecessor of the EAEU, the Eurasian Economic Community in January 2006 but suspended its membership to the organization in November 2008. The full membership to the EAEU may have some benefits for Uzbekistan as most of the Uzbek exports are sent to the EAEU members such as Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia. Furthermore, integration with the Union might also regulate the status of more than one million Uzbek immigrants in Russia. However, membership may bring out some drawbacks as well. Higher quality consumer products from Belarus, Kazakhstan and Russia may make things difficult for the local manufacturers. More importantly, accession to the EAEU has the potential of undermining Uzbekistan's autonomy as Russia is granted with financial concessions and the application of common external trade policy would impede Uzbekistan's ability to sign independent trade agreements.

Military-technical collaboration became another area that recorded progress during the Mirziyoyev era. Russian and Uzbek defence ministers signed the Treaty on the Development of Military-Technical Cooperation on November 29, 2016 which included Uzbekistan's purchase of discounted weapons and military equipment from Russia. Education and training cooperation was resumed as well. In October 2017, Russian and Uzbek troops came together for joint manoeuvres for the first time in 12 years. The aggravation of the security condition in Afghanistan precipitated a closer military cooperation between Uzbekistan and Russia. The two states carried out joint exercises in Samarkand on July 7, 2021. Shortly after these military drills, on August 5, Uzbekistan and Russia along with Tajikistan conducted manoeuvres on the joint Afghan border with the aim of repelling terrorist threats.¹⁵

Moscow still retains the soft power advantage compared to other major powers in Tashkent. Russian newspapers, magazines and television programs are popular in Uzbekistan. Moreover, over the past two years, the number of branches of Russian universities in Uzbekistan has grown from 4 to 12. Another important aspect of the educational links between the two states is the 35,000 Uzbek students who receive higher education in Russia.¹⁶

Political, economic, military-technical and socio-cultural bonds between Uzbekistan and Russia have witnessed resurgence since Mirziyoyev's coming to power. Yet, the expansion of the Russian influence in Uzbek economy in the case of possible Uzbek accession to the EAEU in addition to the growing security cooperation between the two countries amidst the tension and uncertainty brewing in Central Asia following the Taliban capture of Afghanistan risk the undercutting of autonomy of Uzbekistan.

15 The Moscow Times, "Russia-led Drills Begin on Afghanistan Border", 5 August 2021, <https://www.themoscowtimes.com/2021/08/05/russia-led-drills-begin-on-afghanistan-borderafp-a74707> [Accessed: 31.08.2021].

16 The Tashkent Times, "Branch of Russian Mendeleev University of Chemical Technology Opens in Tashkent", 27 May 2021, <https://tashkenttimes.uz/national/6967-branch-of-russian-mendeleev-university-of-chemical-technology-opens-in-tashkent> [Accessed: 31.08.2021].

China: Expansion of Diverse Bonds

Uzbekistan continued to back up the Chinese line regarding the treatment of the Uyghur population in Xinjiang under the presidency of Mirziyoyev which helped the smooth perpetuation of relations with China. Tashkent signed the letter which supported Beijing's handling of the Xinjiang issue along with 13 other countries on July 26, 2019. Furthermore, Mirziyoyev underlined that Xinjiang was purely internal affairs of China and added that Uzbekistan would firmly support China in safeguarding national sovereignty and security.¹⁷

Economic cooperation between China and Uzbekistan has been developing steadily for some time. China has become Uzbekistan's main trading partner by getting ahead of Russia since 2015. The bilateral trade between the two countries reached to 6.4 billion U.S. dollars in 2020.¹⁸ The number of firms with Chinese investment in Uzbekistan came at 1,652 and the total volume of the direct Chinese investments exceeded nine billion U.S. dollars in 2020.¹⁹ As part of the BRI, China also helped Uzbekistan in construction of the Kamchiq Tunnel which was significant for the improvement of the Andijan-Pap-Angren-Tashkent electrified railway.

China became a significant lender for the Uzbek economy. China State Development Bank provided 309 million U.S. dollars to Uzbekistan Airways for the purchase of new aircraft and the Exim Bank of China offered 65 million U.S. dollars to build new hydroelectric plants as well as renovate the existing ones.²⁰ Debt to these two Chinese financial institutions constituted 17 percent of the total state debt of Uzbekistan which made up of 40.1 percent of gross domestic product of the country in April 2021.²¹ Increasing state debt, widespread corruption and inadequate protection of property rights may shun the Western lenders from providing loans to Uzbekistan in the future. This may increase Uzbekistan's financial dependence on China which will mean backtracking from self-reliance in foreign policy.

The security collaboration between Uzbekistan and China made headway during the Mirziyoyev period. Tashkent purchased sniper rifles, surface-to-air missiles and unmanned aerial vehicles from Beijing.²² Uzbekistan's Academy of the Ministry of Interior Affairs and the People's Public Security University became official partners in May 2017 and China started to

17 Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China, "Uzbekistan President Shavkat Mirziyoyev Meets with Wang Yi", 2021, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1892609.shtml [Accessed: 02.09.2021].

18 Eurasianet, "Despite Drop, China Maintains Edge as Uzbekistan's Top Trade Partner", 27 January 2021, <https://eurasianet.org/despite-drop-china-maintains-edge-as-uzbekistans-top-trade-partner> [Accessed: 02.09.2021].

19 Oleg Limanov, "Uzbekistan-China Relations during the Covid-19 Pandemic", *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*, 1 June 2020, <https://cabar.asia/en/uzbekistan-china-relations-during-the-covid-19-pandemic> [Accessed: 02.09.2021].

20 Umida Hashimova, "Uzbekistan Increasingly Turns to China for Development Loans", *Eurasia Daily Monitor*, XVI/118, 4 September 2019, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-increasingly-turns-to-china-for-development-loans/> [Accessed: 02.09.2021].

21 The Tashkent Times, "Uzbekistan's Public Debt Falls to US\$ 23.2 Billion", 28 May 2021, <http://tashkenttimes.uz/finances/6975-uzbekistan-s-public-debt-fell-to-us-23-2-billion> [Accessed: 02.09.2021].

22 Raffaello Pantucci, "The Dragon's Cuddle", *Strategic Review*, 30 December 2019, <https://sr.sgpp.ac.id/post/the-dragons-cuddle> [Accessed 02.09.2021].

host Uzbek Ministry of Interior Affairs employees for security briefings on counter-terrorism and drug-trafficking.²³ The two countries were also engaged in joint exercises both within the framework of the SCO and on a bilateral basis.

China paled in comparison to Russia in terms of dissemination of socio-cultural influence. China continued to acquaint the Uzbek people with the Chinese language and culture via the Confucius institutes in Tashkent and Samarkand. Moreover, the Chinese government provided educational grants for Uzbek students to study in China. Yet, the number of students who received higher education in China which was estimated to be around 5,000 remained well below the number of Uzbek university students in Russia.²⁴

The Uzbek-Chinese association maintained its upward trend during the Mirziyoyev era. Uzbekistan's support of China's Xinjiang policy had positive impact on the political interaction. Commercial, military and socio-cultural ties were strengthened as well. China's growing weight in Uzbekistan's external debt however, if not properly managed, may portend the commencement of an asymmetric relationship which will jeopardize the country's resilient foreign policy line.

The U.S.: Maintenance of a Workable Relationship

The normalization process with the U.S. which was kicked off in the last years of the Karimov presidency continued unabated during the Mirziyoyev period. Mirziyoyev initially met the American President Donald Trump within the framework of the Arab-Muslim and the U.S. Summit gathered in Riyadh in May 2017. He was then received by Trump at the White House in May 2018 and the two presidents signed an agreement in areas of education and cultural exchange. These high-level diplomatic exchanges were followed by the U.S. Foreign Minister Mike Pompeo's visit to Uzbekistan in February 2020 and the talks that took place under the aegis of the C5+1 summits (Central Asia plus the U.S.) which brought together the U.S. and five Central Asian states.

The amelioration of Uzbek-American association might be attributed to the increasing rapport and cooperation between the two states for the maintenance of security and stability in Afghanistan. Uzbekistan was regarded as a key partner by the U.S. in Afghanistan as the country supported international efforts through provision of electricity, economic assistance, and development of Afghanistan's infrastructure.²⁵ Accordingly, Kamilov met the Special Representative of the U.S. for Afghanistan Reconciliation Zalmay Khalilzad in September 2019 and discussed the course of implementation of socio-economic and infrastructure projects

23 Bradley Jardine – Edward Lemon, "In Russia's Shadow: China's Rising Security Presence in Central Asia", *Kennan Cable*, LII, (2020), p. 8.

24 Ezoza Yakvalkhodjieva, "For Coveted Spots in China, Uzbek Students 'Study Like Crazy'", *Eurasianet*, 26 April 2021, <https://eurasianet.org/for-coveted-spots-in-china-uzbek-students-study-like-crazy> [Accessed: 02.09.2021].

25 U.S. Department of State, "U.S. Relations with Uzbekistan", 2021, <https://www.state.gov/u-s-relations-with-uzbekistan/> [Accessed 04.09.2021].

initiated by Uzbekistan in Afghanistan.²⁶ Shortly after this meeting, in February 2020, Kamilov participated in the signing ceremony of the settlement between the U.S. and Taliban that was held in Doha.²⁷ Representatives of the U.S., Uzbekistan and Afghanistan also began to come together in a trilateral format in May 2020.

The economic aspect of the relationship lagged far behind Uzbekistan's trade figures with China and Russia. Bilateral trade between the two states became 514 million U.S. dollars in 2019 and the investments of the American companies in Uzbekistan exceeded one billion U.S. dollars.²⁸

Uzbekistan's military cooperation with the U.S. remained limited to the military education activities. Tashkent started to host the Office of the NATO Liaison Officer for Central Asia in 2013 but the Office was closed in 2017 due to budgetary reasons.²⁹ The U.S. Special Forces have been training hundreds of Uzbek Special Forces troops since 2015. The U.S. army also provided advisory support to the Uzbek military and assistance to the Uzbek professional military institutions.

The opening of the Uzbekistan branch of the Webster University in November 2019 became the major U.S. attempt to expand its soft power in the country. Washington, with this initiative, seized the opportunity to get closer to the Uzbek youth, some of whom would be the future leaders of Uzbekistan. Getting access to high-quality education, improving English skills and building new networks would increase employment opportunities for these young people, thus would engender positive feelings for the USA. Washington also allocated funding to encourage English language instruction in Uzbekistan and sent more than 300 Uzbekistani students, teachers, and professionals to government-sponsored exchange programs in the U.S.³⁰

The preservation of the security and stability of Afghanistan has been the main axis of cooperation between Uzbekistan and the U.S. during the Mirziyoyev presidency. However, the complete military withdrawal of the U.S. from Afghanistan in August 2021 and the suspension of its embassy in Kabul demonstrated that Washington, to a large extent, dissociated itself from that country. On top of this, the resumption of the Taliban control over most of Afghanistan has exposed the southern regions of Uzbekistan to new risks and dangers. This situation will probably expand Uzbekistan's security cooperation with Russia and China. Taking into consideration the fact that commercial and socio-cultural bonds between Tashkent and Washington have been meagre up to

26 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "Meeting with the U.S. Special Representative for Afghanistan Reconciliation", 2019, <https://mfa.uz/en/press/news/2019/meeting-with-the-us-special-representative-for-afghanistan-reconciliation---22815> [Accessed: 04.09.2021].

27 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, "Meeting with the U.S. Special Representative for Afghanistan Reconciliation", 2020, <https://mfa.uz/en/press/news/2020/meeting-with-the-us-special-representative-for-afghanistan-reconciliation---27339> [Accessed: 04.09.2021].

28 U.S. Embassy in Uzbekistan, "Secretary Pompeo's Visit to Uzbekistan", 2020, <https://uz.usembassy.gov/secretary-pompeos-visit-to-uzbekistan/> [Accessed: 04.09.2021].

29 North Atlantic Treaty Organization, "Relations with Uzbekistan", 2019, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_22839.htm [Accessed: 04.09.2021].

30 U.S. Embassy in Uzbekistan, "Secretary Pompeo's Visit to Uzbekistan".

now, it seems that Tashkent will be bereft of the opportunity to make use of its relationship with the U.S. as a balancing factor to stave off the encroachments of Moscow and Beijing in the future.

Central Asian Republics: Strengthening of the Regional Vector

Uzbekistan's interest in Central Asia and engagement with the regional countries has increased remarkably during the Mirziyoyev era. Uzbekistan spearheaded the institutionalization of the regional gatherings of the leaders of the Central Asian Republics by promoting the Consultative Meeting of Heads of Central Asian States initiative in 2017. Presidents of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan attended the summits that took place in Astana in March 2018, in Tashkent in November 2019 and in Avaza in August 2021. The joint statements of these convocations anticipated step-by-step development in the fields of trade and economic cooperation, transport coordination, scientific and cultural diplomacy, joint tourism development, youth policy and industrial and environmental partnerships.³¹ Uzbekistan also encouraged regional meetings at lower levels. The governor of Fergana Province received the governor of Tajikistan's Sughd Province and the governor of Kyrgyzstan's Batken Province in the city of Fergana in April 2021. The parties, all of which were accompanied by delegations from local agricultural and industrial businesses pledged to enhance commercial and cultural ties between the three provinces.³²

Uzbekistan attempted to play a low-key mediatory role in the spring of 2021 after a border conflict broke out between Kyrgyzstan and Tajikistan on April 28. Tashkent called on both sides to calm down, deescalate the conflict and utilize diplomatic channels. Mirziyoyev got into contact with both Kyrgyz and Tajik leaders and conveyed Uzbekistan's satisfaction concerning the resolution of the conflict within a short span of time.³³ Protecting peace and stability in Central Asia deemed important for Uzbekistan not only for security but also for economic purposes. In the wake of Mirziyoyev's coming to power, Uzbekistan attached special importance to the development of commercial ties with its Central Asian neighbours. In 2020, the volume of trade between Uzbekistan and the Central Asian Republics amounted to almost five billion U.S. dollars, increasing by more than twice. Similarly, from 2016 to January 2021, the number of joint ventures with capital contribution from the Central Asian states in Uzbekistan increased more than fourfold, from 312 to 1,451.³⁴

31 Filippo Costa Buranelli, "3rd Meeting of Central Asian Leaders: A Small Step toward the Formation of a Regional Order?", *The Diplomat*, 12 August 2021, <https://thediplomat.com/2021/08/3rd-meeting-of-central-asian-leaders-a-small-step-toward-the-formation-of-a-regional-order/> [Accessed: 04.09.2021]; UzDaily, "Central Asia-Priority of Foreign Policy of Uzbekistan", 15 July 2020, <https://www.uzdaily.uz/en/post/58469> [Accessed: 04.09.2021].

32 Bruce Pannier, "Uzbek, Tajik, and Kyrgyz Governors Hold Landmark Forum in Ferghana Valley", *RFE/RL*, 27 April 2021, <https://www.rferl.org/a/ferghana-valley-talks-uzbekistan-kyrgyzstan-tajikistan/31226060.html> [Accessed: 04.09.2021].

33 Umida Hashimova, "Uzbekistan and Kazakhstan's Divergent Responses to Regional Border Conflict", *Eurasia Daily Monitor*, XVIII/84, 26 May 2021, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-and-kazakhstan-divergent-responses-to-regional-border-conflict/> [Accessed: 04.09.2021].

34 Belt & Road News, "Tashkent's Regional Policy under Mirziyoyev", 21 May 2021, <https://www.beltandroad.news/tashkents-regional-policy-under-mirziyoyev/> [Accessed 04.09.2021].

Apart from the efforts to spur regional collaboration, Mirziyoyev also endeavoured to solve Uzbekistan's bilateral problems with the Central Asian Republics. In March 2018 he visited Tajikistan and signed a border treaty which opened 16 border crossings and a deal to establish a 30-day visa-free regime between the two countries. Air, road and rail traffic between the two states were resumed as well.³⁵ Uzbekistan restarted delivering natural gas to Tajikistan in April 2018 and dropped its objection to Tajikistan's Rogun Dam project. In January 2020, Uzbekistan also completed the removal of mines along the Tajik border. Furthermore, as of August 2018 the two countries have been conducting annual military exercises. They have been also carrying out anti-terrorism drills since September 2018 which have become much more critical after the spill-over of the upheaval in northern Afghanistan to Central Asia became a manifest possibility in August 2021.³⁶

Uzbekistan concluded a border agreement also with Kyrgyzstan in September 2017 during the visit of Mirziyoyev to the country. The agreement lifted the restrictions at the border points. The two sides began negotiating the delimitation and demarcation of their common border and announced in March 2021 that they had fully resolved their border issues despite the sporadic outbreak of minor skirmishes.³⁷ Uzbekistan and Kyrgyzstan have launched an important transportation project in June 2020 as part of the BRI, the China-Kyrgyzstan-Uzbekistan road-rail connection which if successfully completed, will become one of the shortest routes between China and Western Europe, making Uzbekistan and Kyrgyzstan key transit countries for Chinese exports.³⁸

Mirziyoyev carried out his first visit to Turkmenistan in March 2017. The two countries inaugurated the Turkmenabad-Farab railway bridge and an automobile bridge across the Amu Darya River which formed part of the proposed Uzbekistan-Turkmenistan-Iran-Oman-Qatar transport corridor.³⁹ Turkmenistan commenced to export electricity to Tajikistan through Uzbekistan. Uzbekistan and Turkmenistan also agreed to renew mutual air and road traffic in August 2021.⁴⁰

Uzbekistan and Kazakhstan launched the high speed rail link and the M-39 highway in the post-Karimov period.⁴¹ In January 2021, the two states along with the U.S. introduced the Central

35 Adam Saud, "Changing Dynamics of Uzbekistan's Foreign Policy under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration", p. 17.

36 Umida Hashimova, "Uzbekistan and Tajikistan Engage in Joint Military Exercises", *The Diplomat*, 23 March 2020, <https://thediplomat.com/2020/03/uzbekistan-and-tajikistan-engage-in-joint-military-exercises/> [Accessed: 04.09.2021].

37 Umida Hashimova, "Uzbekistan and Kazakhstan's Divergent Responses to Regional Border Conflict"; RFE/RL, "Kyrgyz Officials Say Situation under Control after Minor Clashes along Uzbek Border", 14 May 2021, <https://www.rferl.org/a/kyrgyz-tajik-border-minor-clashes-sokh/31254938.html> [Accessed: 04.09.2021].

38 Soso Dzumukashvili, "Future of China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Remains Uncertain", *Emerging Europe*, 10 August 2021, <https://emerging-europe.com/news/future-of-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-remains-uncertain/> [Accessed: 04.09.2021].

39 Fozil Mashrab, "Uzbekistan Accords Turkmenistan Status of Closest Neighbor and Partner", *Eurasia Daily Monitor*, XIV/36, 16 March 2017, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-accords-turkmenistan-status-closest-neighbor-partner/> [Accessed: 04.09.2021].

40 Bruce Pannier, "Afghanistan, Coronavirus Lend Extra Weight to Central Asian Leaders' Summit", *RFE/RL*, 9 August 2021, <https://www.rferl.org/a/central-asia-taliban-coronavirus/31401479.html> [Accessed 04.09.2021].

41 Adam Saud, "Changing Dynamics of Uzbekistan's Foreign Policy under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration", pp. 14-15.

Asia Investment Partnership to attract at least one billion U.S. dollars over five years to support projects which would advance private sector-led growth and boost economic connectivity within Central Asia.⁴² The two countries have also finalized the technical details of the Silk Visa in May 2021 which will enable holders to visit both countries. Kyrgyzstan and Tajikistan expressed willingness to join the initiative as well.

Mirziyoyev, shortly after assuming the post of presidency embarked on revitalization of the regional aspect of Uzbekistan's foreign policy through the convention of high-level regional gatherings, resolution of border disputes and resumption of transportation links. Invigoration of regional ties would facilitate the partaking of Uzbekistan in global infrastructure projects such as the BRI and would consolidate the country's position as a significant trade and transportation hub. Despite the presence of disagreements over some of the border points and water management matters, Uzbekistan's renewed commitment to the regional cooperation was well-received in Central Asia. Tashkent's struggle to find solutions to the bilateral problems and its commitment to the regional collaboration leave less chance for external intervention which serves the country's independent foreign policy line.

Turkey: Beginning of a New Era

Uzbekistan and Turkey opened a new chapter in their tumultuous relationship when Mirziyoyev came to Ankara on October 25, 2017 at the invitation of the Turkish President Recep Tayyip Erdoğan. It was the first official visit from Uzbekistan to Turkey after 20 years. The two presidents hammered out the Joint Statement, which aimed to facilitate the rise of cooperation between the two countries to a strategic level. More than 20 documents were signed on development of mutual relations in the fields of economy, trade, industry, banking and financial services, investment, tourism, transport and logistics, healthcare, training and defence.⁴³

Uzbekistan introduced visa free travel for Turkish citizens in February 2018 and direct flights between Istanbul and Samarkand began in March 2018. Erdoğan visited Uzbekistan in April 2018 and during his meeting with Mirziyoyev it was decided to establish the Turkey-Uzbekistan High Level Strategic Cooperation Council in order to further elevate and institutionalize the relationship.⁴⁴ Ankara and Tashkent also came together in multilateral formats such as the ECO and the Organization of Islamic Conference. Moreover, Uzbekistan ratified the Nakhichevan

42 Eldor Tulyakov – Farruh Khakimov, “Friendly Cooperation with Central Asian States-A Priority Direction of Uzbekistan's Foreign Policy”, *Caspian Policy Center*, 29 March 2021, <https://www.caspianpolicy.org/friendly-cooperation-with-central-asian-states-a-priority-direction-of-uzbekistans-foreign-policy/> [Accessed: 04.09.2021].

43 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, “The State Visit of the President of Uzbekistan to Turkey Was Fruitful”, 2017, <https://mfa.uz/en/press/news/2017/the-state-visit-of-the-president-of-uzbekistan-to-turkey-was-fruitful---14900> [Accessed 06.09.2021].

44 Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, “Joint Statement by the President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdoğan and the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev”, 2018, <https://mfa.uz/en/press/news/2018/joint-statement-by-the-president-of-the-republic-of-turkey-recep-tayyip-erdogan-and-the-president-of-the-republic-of-uzbekistan-shavkat-mirziyoyev---20233> [Accessed 06.09.2021].

Agreement on Establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States (Turkic Council) in September 2019 and participated to the Seventh Summit of the Turkic Council which was founded in October 2009 by Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey to enhance political solidarity, economic cooperation and socio-cultural interaction in the Turkic world, as a full member in October 2019.⁴⁵

Turkey ranked fifth in Uzbekistan's largest trading partners coming after China, Russia, Kazakhstan and South Korea, with a bilateral trade volume amounted to two billion US dollars in 2020.⁴⁶ By February 2020, the number of firms in Uzbekistan with Turkish capital has reached to 1306.⁴⁷ The two countries also concluded a memorandum of understanding to further improve the economic relations when Turkish Foreign Minister Mevlüt Çavuşoğlu carried out a visit to Tashkent in March 2021.

Uzbekistan and Turkey made some progress in developing military cooperation during the Mirziyoyev era as well. In July 2017, Mirziyoyev and the Turkish National Defence Minister Nurettin Canikli met in Tashkent and signed an agreement which enabled training of Uzbek military officials in Turkey starting from 2018.⁴⁸ In 2017, Turkish company Nurol Makina and Uzbekistan's UzAuto signed a memorandum on producing 100 military vehicles in Uzbekistan.⁴⁹ Turkey's National Defence Minister Hulusi Akar paid a visit to Uzbekistan in October 2020 and clinched a military cooperation agreement with his counterpart Bakhodir Kurbanov that encompassed collaboration in military training and defence industry.⁵⁰ Uzbekistan and Turkey have also commenced to conduct joint military drills since 2018.

Mirziyoyev managed to get back on the rails Uzbekistan's turbulent relations with Turkey which had gone downhill during the Karimov years. High-level diplomatic visits between the two countries became frequent occurrences and the institutional tie strengthened in the wake of Uzbekistan's being member of the Turkic Council. Economic cooperation which has always been the brightest spot in the relationship continues to develop while the recent expansion of military-technical collaboration attests to the new potential areas of association between the parties.

45 Turkic Council, "Seventh Summit of the Turkic Council", 2019, <https://www.turkkon.org/en/organizasyon-tarihcesi> [Accessed 06.09.2021].

46 Daily Sabah, "Turkey, Uzbekistan Eye \$5B in Bilateral Trade", 8 April 2021, <https://www.dailysabah.com/business/economy/turkey-uzbekistan-eye-5b-in-bilateral-trade> [07.09.2021].

47 Akramjon Nematov, "The Essence and Significance of Strategic Cooperation of Uzbekistan and Turkey", *Institute for Strategic and Regional Studies under the President of the Republic of Uzbekistan*, 19 March 2020, <http://isrs.uz/en/maqolalar/sut-i-znachenie-strategiceskogo-sotrudnicstva-mezdu-uzbekistanom-i-turciej> [Accessed: 07.09.2021].

48 Azernews, "Uzbekistan, Turkey Sign Set of Documents in Military Sphere", 27 July 2017, <https://www.azernews.az/region/116756.html> [Accessed: 07.09.2021].

49 Arestakes Simavoryan, "Turkey's Military-technical Cooperation with the Turkic Nations", *Orbeli Center*, 18 November 2019, https://orbeli.am/en/post/316/2019-11-18/Turkey%E2%80%99s+Military-Technical+Cooperation+With+the+Turkic+Nations?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_wY1OHLO98EVGleNRLG_dJ2g2hmzWRU9jRg3jBmtDUVw-163.102.0363-0-gqNtZGzNAICjcnBszQb9 [Accessed: 07.09.2021].

50 Daily Sabah, "Turkish, Uzbek Defense Ministers Sign Military Agreement, Underline Further Defense Cooperation", 27 October 2020, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkish-uzbek-defense-ministers-sign-military-agreement-underline-further-defense-cooperation> [Accessed: 07.09.2021].

Conclusion

Uzbekistan has striven to pursue a cautious, restrained and balanced foreign policy line since coming to the international arena as an independent state in 1991. Releasing from the foreign yoke centuries later, the founding president of the country, Karimov refused to live under the wings of another patron. He built practical yet transactional bonds with the leading actors such as Russia, China and the U.S. Relations with the Central Asian Republics on the other hand, were rife with disagreements and conflicts. Border clashes, rifts over water management and Uzbekistan's cutting off of major transportation links curtailed the regional interaction to a considerable extent. Moreover, such acts also alienated Tashkent from its neighbours.

Mirziyoyev, while adhering to the multi-vectoral foreign policy perspective of his predecessor, took heed of the regional dimension as well. He demonstrated willingness and determination to resolve bilateral problems with the Central Asian Republics, relieved tensions over border and water management matters and took the lead to organize regional convocations to strengthen communication and cooperation between the Central Asian states. He also mended Uzbekistan's knotty relationship with Turkey and boosted political, economic and military ties with this country which contributed to the consolidation of multi-vectorism in foreign policy.

The global and regional issues which had reverberations on economic and security conditions of Uzbekistan may have the potential to derail the country's efforts to sustain autonomy in foreign policy. The growing external debt to China is also a concern for the country. Furthermore, in the event of a full membership to the EAEU, Uzbekistan will be less independent to set the rules for its commercial relations with the third countries. Another possible problem is the security risks emanating from Afghanistan following the establishment of the Taliban rule in August 2021. Uzbekistan, different from the 1990s, had built direct contacts with the Taliban long before its accession to power in Afghanistan. Yet, the presence of many militant groups in northern Afghanistan, some members of which were Uzbek citizens, Afghan refugee flow to Central Asia and probable conflicts between the different ethnic groups in Northern Afghanistan may engender destabilization in Fergana Valley. Such developments may induce deeper security cooperation between Uzbekistan and Russia which may limit Tashkent's manoeuvrability in foreign policy decisions.

REFERENCES

- Anceschi, Luca, “Integrating Domestic Politics and Foreign Policy Making: The Cases of Turkmenistan and Uzbekistan”, *Central Asian Survey*, XXIX/2, (2010), pp. 143-158.
- Dadabaev, Timur, “The Chinese Economic Pivot in Central Asia and Its Implications for Post-Karimov Reemergence of Uzbekistan”, *Asian Survey*, LVIII/4, (2018), pp. 747-769.
- _____, “Uzbekistan as Central Asian Game Changer? Uzbekistan’s Foreign Policy Construction in the post-Karimov Era”, *Asian Journal of Comparative Politics*, XX/10, (2018), pp. 1-14.
- _____, “De-securitizing the “Silk Road”: Uzbekistan’s Cooperation Agenda with Russia, China, Japan, and South Korea in the Post-Karimov Era”, *Journal of Eurasian Studies*, XI/2, (2020), pp. 174-187.
- Fazendeiro, Bernardo Teles, “Keeping Face in the Public Sphere: Recognition, Discretion and Uzbekistan’s Relations with the United States and Germany, 1991-2006”, *Central Asian Survey*, XXXIV/3, (2015), pp. 341-356.
- _____, “Uzbekistan’s Defensive Self-reliance: Karimov’s Foreign Policy Legacy”, *International Affairs*, XCIII/2, (2017), pp. 409-427.
- Fumagalli, Matteo, “Alignments and Realignment in Central Asia. The Rationale and Implications of Uzbekistan’s Rapprochement with Russia”, *International Political Science Review*, XXVIII/3, (2007), pp. 253-271.
- Hermann, Charles F., “Changing Course: When Governments Choose to Redirect Foreign Policy”, *International Studies Quarterly*, XXXIV/1, (1990), pp. 3-21.
- Jardine, Bradley – Edward Lemon, “In Russia’s Shadow: China’s Rising Security Presence in Central Asia”, *Kennan Cable*, LII, (2020), pp. 1-15.
- Kazemi, Leila, “Domestic Sources of Uzbekistan’s Foreign Policy, 1991 to the Present”, *Journal of International Affairs*, LVI/2, (2003), pp. 205-216.
- Romashov, Vadim, “Uzbekistan’s Balancing Act: A Game of Chance for Independent External Policies”, *The Regional Security Puzzle around Afghanistan: Bordering Practices in Central Asia and Beyond*, Helena Rytövuori-Apunen (ed.), Verlag Barbara Budrich, Leverkusen 2016, pp. 161-190.
- Saud, Adam, “Changing Dynamics of Uzbekistan’s Foreign Policy under Shavkat Mirziyoyev: Prospects for Central Asian Regional Economic Integration”, *Central Asia Journal*, LXXXII, (2018), pp. 1-35.
- Spechler, Dina Rome – Martin C. Spechler, “Uzbekistan among the Great Powers”, *Communist and Post-Communist Studies*, XLII, (2009), pp. 353-373.
- _____, “The Foreign Policy of Uzbekistan: Sources, Objectives and Outcomes: 1991-2009”, *Central Asian Survey*, XXIX/2, (2010), pp. 159-170.

Electronic References

- Azernews, “Uzbekistan, Turkey Sign Set of Documents in Military Sphere”, 27 July 2017, <https://www.azernews.az/region/116756.html> [Accessed: 07.09.2021].
- Bekmurzaev, Nurbek, “What to Expect from Uzbekistan’s New Concept of Foreign Policy?”, *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*, 6 February 2019, <https://cabar.asia/en/what-to-expect-from-uzbekistan-s-new-concept-of-foreign-policy> [Accessed: 31.08.2021].
- Belt & Road News, “Tashkent’s Regional Policy under Mirziyoyev”, 21 May 2021, <https://www.beltandroad.news/tashkents-regional-policy-under-mirziyoyev/> [Accessed 04.09.2021].
- Buranelli, Filippo Costa, “3rd Meeting of Central Asian Leaders: A Small Step toward the Formation of a Regional Order?”, *The Diplomat*, 12 August 2021, <https://thediplomat.com/2021/08/3rd-meeting-of-central-asian-leaders-a-small-step-toward-the-formation-of-a-regional-order/> [Accessed: 04.09.2021].

- Daily Sabah, “Turkey, Uzbekistan Eye \$5B in Bilateral Trade”, 8 April 2021, <https://www.dailysabah.com/business/economy/turkey-uzbekistan-eye-5b-in-bilateral-trade> [07.09.2021].
- _____, “Turkish, Uzbek Defense Ministers Sign Military Agreement, Underline Further Defense Cooperation”, 27 October 2020, <https://www.dailysabah.com/politics/diplomacy/turkish-uzbek-defense-ministers-sign-military-agreement-underline-further-defense-cooperation> [Accessed: 07.09.2021].
- Dzamikashvili, Soso, “Future of China-Kyrgyzstan-Uzbekistan Railway Remains Uncertain”, *Emerging Europe*, 10 August 2021, <https://emerging-europe.com/news/future-of-china-kyrgyzstan-uzbekistan-railway-remains-uncertain/> [Accessed: 04.09.2021].
- Eurasianet, “Despite Drop, China Maintains Edge as Uzbekistan’s Top Trade Partner”, 27 January 2021, <https://eurasianet.org/despite-drop-china-maintains-edge-as-uzbekistans-top-trade-partner> [Accessed: 02.09.2021].
- Hashimova, Umida, “Uzbekistan and Kazakhstan’s Divergent Responses to Regional Border Conflict”, *Eurasia Daily Monitor*, XVIII/84, 26 May 2021, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-and-kazakhstan-divergent-responses-to-regional-border-conflict/> [Accessed: 04.09.2021].
- _____, “Uzbekistan and Tajikistan Engage in Joint Military Exercises”, *The Diplomat*, 23 March 2020, <https://thediplomat.com/2020/03/uzbekistan-and-tajikistan-engage-in-joint-military-exercises/> [Accessed: 04.09.2021].
- _____, “Uzbekistan Increasingly Turns to China for Development Loans”, *Eurasia Daily Monitor*, XVI/118, 4 September 2019, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-increasingly-turns-to-china-for-development-loans/> [Accessed: 02.09.2021].
- Interfax, “Uzbekistan Not to Abandon Nonalignment Policy-Foreign Minister”, 8 December 2016, https://interfax.com/newsroom/top-stories/29810/?sphrase_id=38595 [Accessed: 31.08.2021].
- Limanov, Oleg, “Uzbekistan-China Relations during the Covid-19 Pandemic”, *Central Asian Bureau for Analytical Reporting*, 1 June 2020, <https://cabar.asia/en/uzbekistan-china-relations-during-the-covid-19-pandemic> [Accessed: 02.09.2021].
- Mashrab, Fozil, “Uzbekistan Accords Turkmenistan Status of Closest Neighbor and Partner”, *Eurasia Daily Monitor*, XIV/36, 16 March 2017, <https://jamestown.org/program/uzbekistan-accords-turkmenistan-status-closest-neighbor-partner/> [Accessed: 04.09.2021].
- Ministry of Foreign Affairs of the People’s Republic of China, “Uzbekistan President Shavkat Mirziyoyev Meets with Wang Yi”, 2021, https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/t1892609.shtml [Accessed: 02.09.2021].
- Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Uzbekistan, “Foreign Policy of the Republic of Uzbekistan”, 2021, <https://mfa.uz/en/pages/vneshnaya-politika> [Accessed: 29.08.2021].
- _____, “Joint Statement by the President of the Republic of Turkey Recep Tayyip Erdoğan and the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev”, 2018, <https://mfa.uz/en/press/news/2018/joint-statement-by-the-president-of-the-republic-of-turkey-recep-tayyip-erdogan-and-the-president-of-the-republic-of-uzbekistan-shavkat-mirziyoyev---20233> [Accessed 06.09.2021].
- _____, “Meeting with the U.S. Special Representative for Afghanistan Reconciliation”, 2019, <https://mfa.uz/en/press/news/2019/meeting-with-the-us-special-representative-for-afghanistan-reconciliation---22815> [Accessed: 04.09.2021].
- _____, “Meeting with the U.S. Special Representative for Afghanistan Reconciliation”, 2020, <https://mfa.uz/en/press/news/2020/meeting-with-the-us-special-representative-for-afghanistan-reconciliation---27339> [Accessed: 04.09.2021].

- _____, “The Position of the Republic of Uzbekistan on the Situation in Ukraine and the Crimean Issue”, 2014, <https://mfa.uz/en/press/news/2014/the-position-of-the-republic-of-uzbekistan-on-the-situation-in-ukraine-and-the-crimean-issue—9029> [Accessed: 31.08.2021].
- _____, “The State Visit of the President of Uzbekistan to Turkey Was Fruitful”, 2017, <https://mfa.uz/en/press/news/2017/the-state-visit-of-the-president-of-uzbekistan-to-turkey-was-fruitful—14900> [Accessed 06.09.2021].
- Najibullah, Farangis, “Don’t Love Your Neighbor”, *RFE/RL*, 8 October 2010, https://www.rferl.org/a/Dont_Love_Your_Neighbor/2185027.html [Accessed: 31.08.2021].
- Nematov, Akramjon, “The Essence and Significance of Strategic Cooperation of Uzbekistan and Turkey”, *Institute for Strategic and Regional Studies under the President of the Republic of Uzbekistan*, 19 March 2020, <http://isrs.uz/en/maqolalar/sut-i-znachenie-strategiceskogo-sotrudnicestva-mezdu-uzbekistanom-i-turciej> [Accessed: 07. 09.2021].
- North Atlantic Treaty Organization, “Relations with Uzbekistan”, 2019, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_22839.htm [Accessed: 04.09.2021].
- Pannier, Bruce, “Afghanistan, Coronavirus Lend Extra Weight to Central Asian Leaders’ Summit”, *RFE/RL*, 9 August 2021, <https://www.rferl.org/a/central-asia-taliban-coronavirus/31401479.html> [Accessed 04.09.2021].
- _____, “Uzbek, Tajik, and Kyrgyz Governors Hold Landmark Forum in Ferghana Valley”, *RFE/RL*, 27 April 2021, <https://www.rferl.org/a/ferghana-valley-talks-uzbekistan-kyrgyzstan-tajikistan/31226060.html> [Accessed: 04.09.2021].
- Pantucci, Raffaello, “The Dragon’s Cuddle”, *Strategic Review*, 30 December 2019, <https://sr.sgpp.ac.id/post/the-dragons-cuddle> [Accessed 02.09.2021].
- RFE/RL, “Kyrgyz Officials Say Situation under Control after Minor Clashes along Uzbek Border”, 14 May 2021, <https://www.rferl.org/a/kyrgyz-tajik-border-minor-clashes-sokh/31254938.html> [Accessed: 04.09.2021].
- Simavoryan, Arestakes, “Turkey’s Military-technical Cooperation with the Turkic Nations”, *Orbeli Center*, 18 November 2019, https://orbeli.am/en/post/316/2019-11-18/Turkey%E2%80%99s+Military-Technical+Cooperation+With+the+Turkic+Nations?__cf_chl_jschl_tk__=pmd_wY1OHLO98EVGleNRLG_dJ2g2hmzwRU9jRg3jBMtDUVw-163.102.0363-0-gqNtZGzNAICjnBszQb9 [Accessed: 07.09.2021].
- The Moscow Times, “Russia-led Drills Begin on Afghanistan Border”, 5 August 2021, <https://www.themoscowtimes.com/2021/08/05/russia-led-drills-begin-on-afghanistan-borderafp-a74707> [Accessed: 31.08.2021].
- The Russian Government, “Mikhail Mishustin’s Conversation with Prime Minister of Uzbekistan Abdulla Aripov”, 2021, <http://government.ru/en/news/42088/> [Accessed: 31.08.2021].
- The Tashkent Times, “Branch of Russian Mendeleev University of Chemical Technology Opens in Tashkent”, 27 May 2021, <https://tashkenttimes.uz/national/6967-branch-of-russian-mendeleev-university-of-chemical-technology-opens-in-tashkent> [Accessed: 31.08.2021].
- _____, “Uzbekistan Voted against UN Resolution on Crimea”, 16 November 2018, <https://tashkenttimes.uz/world/3190-uzbekistan-voted-against-resolution-on-crimea-at-un> [Accessed: 31.08. 2021].
- _____, “Uzbekistan’s Public Debt Falls to US\$ 23.2 Billion”, 28 May 2021, <http://tashkenttimes.uz/finances/6975-uzbekistan-s-public-debt-fell-to-us-23-2-billion> [Accessed: 02.09.2021].

- Tolipov, Farkhod, "Uzbekistan's New Foreign Policy Concept: No Base, No Blocks, but National Interests First", *The Central Asia-Caucasus Analyst*, 5 September 2012, <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/12557-analytical-articles> – [Accessed: 31.08.2021].
- Tulyakov, Eldor – Farruh Khakimov, "Friendly Cooperation with Central Asian States-A Priority Direction of Uzbekistan's Foreign Policy", *Caspian Policy Center*, 29 March 2021, <https://www.caspianpolicy.org/friendly-cooperation-with-central-asian-states-a-priority-direction-of-uzbekistans-foreign-policy/> [Accessed: 04.09.2021].
- Turkic Council, "Seventh Summit of the Turkic Council", 2019, <https://www.turkkon.org/en/organizasyon-tarihcesi> [Accessed 06.09.2021].
- U.S. Department of State, "U.S. Relations with Uzbekistan", 2021, <https://www.state.gov/u-s-relations-with-uzbekistan/> [Accessed 04.09.2021].
- U.S. Embassy in Uzbekistan, "Secretary Pompeo's Visit to Uzbekistan", 2020, <https://uz.usembassy.gov/secretary-pompeos-visit-to-uzbekistan/> [Accessed: 04.09.2021].
- UzDaily, "Central Asia-Priority of Foreign Policy of Uzbekistan", 15 July 2020, <https://www.uzdaily.uz/en/post/58469> [Accessed: 04.09.2021].
- Yakvalkhodjieva, Ezoza, "For Coveted Spots in China, Uzbek Students 'Study Like Crazy'", *Eurasianet*, 26 April 2021, <https://eurasianet.org/for-coveted-spots-in-china-uzbek-students-study-like-crazy> [Accessed: 02.09.2021].

ÖZEL ADLAR TÜRKÇE SÖZLÜK’TE YER ALMALI MIDIR?

SHOULD PROPER NAMES BE INCLUDED IN THE TURKISH DICTIONARY?

Levent KURGUN^{*}

Öz

Çalışmada “özel adlar Türkçe Sözlük’te yer almalı mıdır?” sorusu tartışılmıştır. Bunun için Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük*’ün 11. baskısı esas alınmıştır. *Türkçe Sözlük*’te tarama yoluyla yapılan tespite göre 2.028 özel ad bulunmaktadır. Sözlükteki özel adlar, madde başı olmaları ve açıklamaları temelinde örnekleriyle birlikte değerlendirilmiştir. Değerlendirmeden elde edilen sonuca göre, *Türkçe Sözlük*, içinde yer alan 2.028 özel adın hem durumları hem de bunlarla ilgili olarak verilen bilgiler bakımından, bir düzensizlik içindedir. Bu düzensizlik, özel adların sözlüğe değil ansiklopediye yerleştirilmesiyle ortadan kaldırılabılır. Çünkü sözlükler, madde başı olarak alınan sözcüklerin anlamlarını – tanımlarını-, ansiklopediler ise sözcüklerin işaret ettiği nesnelere açıklamaları verir. Bu bakımdan kullanıcı sözlükte “x (sözcük) ne anlama gelir?”, ansiklopedide ise “x (şey) nedir?” sorularının cevaplarını arar. Buna göre özel adlar ve işaret ettikleri için bilgi sahibi olmak isteyen kullanıcı, “sözcük”lerin tanımlandığı sözlük yerine “şeyler”in açıklandığı ansiklopediye yönlendirilmelidir. Böylece kullanıcı, özel ad ve işaret ettiği şey hakkında tatminkar bilgiye ulaşabilir.

Anahtar Kelimeler: Özel adlar, *Türkçe Sözlük*, sözlük, sözlükçülük, ansiklopedi

Abstract

This study questions whether proper names should be included in the Turkish Dictionary or not. For this purpose, the article employs the eleventh edition of the Turkish Dictionary, prepared by the Turkish Language Institution as a basis. There are 2028 proper names determined by scanning the Turkish Dictionary. The proper names in the dictionary were evaluated together with their examples on the basis of their headings and explanations. According to this evaluation, the Turkish Dictionary is in confusion in terms of the status of the 2028 proper names and the information given about them. This confusion can be eliminated by placing proper names in the encyclopaedia instead of the dictionary. While dictionaries give meanings – definitions – of the words taken as per item, encyclopaedias give explanations of the objects that the words point to. In this regard, the user may seek answers to their questions “What does x (word) mean?” in the dictionary, and “What is x (thing)?” in the encyclopaedia. Thus, a user who wants to have information about proper names can be directed to an encyclopaedia where “things” are explained instead of a dictionary where “words” are defined. By doing so, users can reach satisfactory information about a proper name and what it points to.

Keywords: Proper names, *Turkish Dictionary*, dictionary, lexicography, encyclopaedia

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli / Türkiye, medele@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3448-8193

Giriş

Gezinlere, tüccarlara yardımcı olmak amacıyla hazırlanan ve sözcük listesi biçimindeki ilk sözlüklerden¹ günümüze sözlük anlayışı oldukça değişmiştir. Bugün için tek dilli ve iki veyahut daha fazla dilli sözlüklerin, farklı türlerde kullanıcıya sunulduğu görülmektedir. Ancak hangi dilde olursa olsun, karşılığı *sözlük* olan terimin daha çok *tek dilli* ve *o dili konuşana yönelik* sözlüğü çağrıştırdığı açıktır. Türkiye Türkçesinde de “sözlük”ün büyük oranda adı “Türkçe Sözlük” olan eserleri karşıladığı düşünülmektedir. Bu çalışmada da *sözlük*, Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu *Türkçe Sözlük* için kullanılmıştır.

Türkçe Sözlük, 1945 yılındaki ilk baskısından bu yana, hem Türkiye'deki hem de Dünya'daki gelişmeler/değişmeler doğrultusunda sözcük sayısını artırarak, yeni kavramlar ve bilgilerle kullanıcının ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır. Neticede 1945'teki 25.574 madde başından oluşan sözlükten, 2011'deki 77.005 madde başından oluşan sözlüğe erişilmiştir. Ancak madde başındaki artış takdir edilmekle beraber, sözcük seçimi bakımından *Türkçe Sözlük*'ün eleştirilmesinin önüne geçememiştir. Sözlükte madde başı olarak yer alacak sözcüklerin seçimi hususunda yapılan eleştirilerin bazıları, 1945 baskısından 2011 baskısına kadar farklı sayılarla ve bilgilerle yer alan özel adlar üzerinedir.

Görülebildiği kadarıyla, *Türkçe Sözlük*'te, özel adlar ve bunlarla ilgili açıklamalarda bir düzensizlik vardır. Bu durum, modern anlamda ortaya çıkışından bu yana sözcük seçiminde bazı genelgeçer kurallar belirleyen sözlükçülük açısından sözlüğün yapısında ve kullanımında bazı kusurlar meydana getirmektedir. Sorunun başlangıcı, özel adların seçimi ve bunlarla ilgili verilen bilgiler gibi görünmektedir.

Çalışma, özel adların bir sözlükte yer alıp almaması hususunun tartışılmasından sonra “*Özel adlar Türkçe Sözlük'te yer almalı mıdır*” sorusunun cevabını bulma amacı taşımaktadır.

Bunun için Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan *Türkçe Sözlük*'ün 2011'deki 11. baskısı, çalışma alanı olarak belirlenmiştir. Buna göre, sözlükte bulunan 2.028 özel ad tarama yoluyla belirlenmiş², bunlar kişi adları, yer adları, gök cisimlerinin adları, masal kahramanlarının adları, dil adları, boy adları, millet adları gibi gruplara bölünerek *sorun* teşkil eden hususlar gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın ilk bölümünde sözlükçülük açısından özel adların nasıl değerlendirildiğine dair bir durum tespiti yapıldıktan sonra *Türkçe Sözlük*'te yer alan özel adlardan örnekler verilerek sorun açıklanmaya çalışılmış, daha sonra bunlarla ilgili değerlendirmeler ve öneriler aktarılmıştır.

1 Şükrü H. Akalın, “Sözlüğün Tarihi”, *Türk Dili*, XCVIII/699, (2010), s. 270.

2 Her ne kadar dikkat edildiye de *Arami*, *Beylikdüzü* gibi, *özel ad* (öz. a.) olarak belirtilmemiş madde başlarının atlanmış olma ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

1. Durum ve Tespitler

Hiçbir sözlük, kullanıcıyı memnun edecek düzeyde değildir. Bu yüzden sözlükler *eksik* ve *devam eden çalışmalar*dır. Kullanıcıların isteyebileceği her şeyi içermeyeceği için, hiçbir sözlüğe de hazırladığı eserin *mükemmel* olduğunu iddia etmez.³ *Urra Hubullu*'dan⁴ günümüze kadar hazırlanan sözlüklerin ortak noktası, kullanıcıya *bilgi* aktarmaktır. Bu aktarım, sözlüğe alınan/alınacak dil unsurlarının hem niteliği hem de niceliği ile ilgilidir ki binlerce yıldan beri süregelen *sözlük yapımı*nda sözlüğe hangi dil unsurlarının konacağı hususu, çözümlenmesi gereken en önemli mesele olmuş gibi görünmektedir. Günümüzde dahi bununla ilgili tartışmalar devam etmektedir. Diğer önemli husus ise sözlüğü kimin kullanacağı yani kullanıcı profili meselesidir. Sözlükçülükte *mükemmel* ya da *mükemmele yakın* sözlük tabirinin aslında birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bu ikisini çözüme kavuşturmuş olanlar için sarf edilebileceğini söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra şunu da belirtmek gerekir ki sözlüğe alınacak unsurlar, bir bakıma sözlüğün türünü de tayin eder. Sözlük türlerinden en bilineni, yani *genel sözlükler* için sınırları belirlemek, tematik sözlüklere, iki dilli (veya daha fazla dilli) sözlüklere göre biraz daha karışık görünmektedir. Çünkü genel sözlük, yaş, eğitim düzeyi, dil hakimiyeti vb. birbirlerinden farklı olan bütün kullanıcılar için hazırlanır.

Bir dilin konuşurlarını, dolayısıyla kullanıcılarını mümkün olduğunca en geniş bir biçimde kapsayacak olan bir sözlük, farklı alanlardan sözcükleri bir araya getirir. Sözcük seçimindeki kıstaslar, konu gereği, bir yana bırakılacak olursa, bir sözlükte yer alacak olan madde başları temel olarak iki kola ayrılabilir. Bunlar Atkins ve Rundell'e göre, sözcük türü, leksik yapısı gibi bilgileriyle *cins adları* ve yerlerin, kişilerin (ve diğer nesnelere) *özel adları*dır.⁵ Ancak en çok hangi sözcüklerin arandığını belirlemeye yönelik tek dilli sözlükler üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, kullanıcıların %38'inin özel ad için sözlüklere hiç bakmadığı bilgisine dayanarak⁶ bu ayırımın ne derecede doğru olduğu ile ilgili ayrı bir tartışma yapılabilir. Bu yaklaşım, cins adları ile özel adları anlamlı unsurlar olmak bakımından bir tutmaktadır. Fakat *sözlükte madde başı olarak yer alacak anlamlı*⁷ unsurlar biçiminde tanımlanan her bir sözlük birimi, bir dilin söz varlığını oluşturduğuna göre, özel adlar, *dilin söz varlığı içinde bulunan anlamlı dil unsurları mıdır?* sorusunu da sormak gerekir.

Özel adların durumu, bu noktada tartışmalıdır ve halen tartışılmaktadır. Özel adların, dilde kullanılan diğer unsurlardan – cins adlarından – farklı bir konumda tutulduğu, çok eski devirlerden beri bilinmektedir.⁸ Cins adı ve özel ad ile ilgili tanımlar, bugün kabul

3 B. T. Sue Atkins – Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Newyork 2008, s. 2.

4 Sümerce Akadca olarak hazırlanmış ilk sözlük. Bk. Şükrü H. Akalın, "Sözlüğün Tarihi", s. 270.

5 B. T. Sue Atkins – Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, s. 178.

6 Bo Svensén, *Practical Lexicography*, Oxford University Press, Newyork 1993, s. 15.

7 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., TDK Yayınları, Ankara 2011, s. 2157.

8 Bilindiği kadarıyla, *cins adı* ile *özel ad* arasındaki ayırım, ilk olarak Atina'daki Stoacı Felsefe Okulu mensupları tarafından belirlenmiştir. Stoacı diyalektiğin kurucusu Hrisippos dil konusunu gösterenler ve gösterilenler olarak sınırlandırdıktan sonra bunun üzerinde çok ince tetkikler yapılmıştır [Faruk Z. Perek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1961, s. 33.]. Özel adın ilk defa tanımlanması, bu tetkikler sonucu ortaya çıkmış (Benson Mates, *Stoic Logic*, University of California Press, Los Angeles 1961, s. 17; F. H. Sandbach, *The Stoics*, Bristol Classical Press, Hackett Publishing Company, Indianapolis

edildiği gibidir.⁹ Bununla birlikte, özel ad ile cins adının arasındaki ayrımın yalnızca *özellik* ve *genellikten* ibaret olmadığı da açıktır. Özel adın yapı malzemesinin büyük oranda sözlük birimlerinden oluşması, yani cins adlarına dayanması, bunları her ne kadar birbirlerine yaklaştırırsa da *anlam* hususu, bu unsurları ayırtırmaktadır. Bugün, *anlam* farklı alanlarda farklı değerlendirilmektedir. Bilhassa özel adların anlamlı unsurlar olup olmadıkları çeşitli mecralarda tartışılmaktadır.¹⁰

İster *anlamlı* isterse de *anlamsız* unsurlar olsun, bugün Batı'da özel adların sözlüklere alınması konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bazı sözlükçüler hazırladıkları ya da hazırlamakta oldukları sözlüklerde özel adlara yer verdiklerini bazıları da vermediklerini belirtmişlerdir ki tavırlarının sebepleri hususunda da belli kıstaslar bulunmamaktadır.¹¹ Higgins bu durumu *gelişigüzelik* ya da *plansızlık* olarak tanımlar.¹² Aslında konu, özel adların birer sözlük maddesi mi yoksa ansiklopedi maddesi mi oldukları ile ilgilidir. Bu da meseleyi doğrudan yine *anlama* bağlamaktadır.

Kullanıcının kendi bilgi dünyasındaki boşluğu doldurmak için kullandığı veri tabanları olmaları hasebiyle, aynı amaç doğrultusunda hazırlanmış kaynaklar¹³ olan sözlük ve ansiklopedi, sundukları bilginin türü nedeniyle birbirlerinden farklıdır. Landau bu farkı, "dictionaries are about words, encyclopedias are about things [sözlükler sözcüklerle, ansiklopediler şeylerle ilgilidir]" vecizesi ile ifade eder.¹⁴ Dolayısıyla sözlük *x (sözcük) ne anlama gelir?* sorusunun cevabını kullanıcıya sunarken, ansiklopedi *x (şey) nedir?*¹⁵ sorusunun cevabı ile ilgilenenlere yönelik bilgiler verir. Swanepoel de sözlüklerle ansiklopediler arasındaki farkları, madde başı olarak seçilen sözcüklerin durumları, madde başlarıyla ilgili bilgiler ve ansiklopedilerin,

1989, s. 100), Hrisippos ve Babilli Diyojen, *onoma* terimi ile özel adları işaret ederek, onları *prosigoria* ile ifade edilen cins adlarından ayırmıştır.

- 9 Perek, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, s. 34. Örneğin Dionysios Thrax'ın *Tékhnē grammatiké/ Τέχνη γραμματική adlı* eserinde cins adı ve özel ad şöyle açıklanır: *cins adı anthrōpos (insan) ve hippos (at) gibi, özel ad da Sōkratēs/Σωκράτης gibidir...* Özel ad, Homeros, Sōkratēs gibi bireysel bir varlığı gösteren addır. Cins adı anthrōpos (insan) ve hippos (at) gibi genel bir varlığı gösteren addır (Dionysios Thrax, *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 31, 32, 39. Ayrıca bk. Thomas Davidson, *The Grammar Of Dionysios Thrax*, St. Louis 1874, s. 8, 10).
- 10 Özellikle mantıkçılar ve dilciler "anlam" konusuna farklı bakış açıları getirmişlerdir. İlk çağlardan bu yana süren tartışmalar bir yana bırakılacak olursa, günümüzde özel adlar ile ilgili olarak, hem mantıkçılar hem de dilciler tarafından çeşitli teoriler geliştirilmiştir: *Traditional theory, descriptive theory vb.* (Teoriler için şu kaynaklara bakılabilir: Alan Gardiner, *The Theory Of Proper Names*, Oxford University Press, Newyork-Toronto 1957; Farhang Zabeeh, *What Is In A Name?*, Martinus Nijhoff, Lahey 1968, s. 9-49; Willy van Langendonck, *Theory and Typology of Proper Names*, Mouton de Gruyter, Berlin 2007, s. 24 ve devamı).
- 11 Ferdi Bozkurt, *Genel Sözcükler İçin Sözlük Birim Seçimi Ölçütleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2016, s. 18-19.
- 12 Worth J. Higgins, "Proper Names Exclusive of Biography and Geography": Maintaining a Lexicographic Tradition", *American Speech*, 72/4, (1997), s. 382.
- 13 Bo Svensén, *Practical Lexicography*, s. 2.
- 14 Sidney I. Landau, *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Scribner, New York 1984, s. 6.
- 15 Bo Svensén, *Practical Lexicography*, s. 2.

kullanıcının ayrıntılı bilgilere ulaşabileceği özel adları içermesi olarak görür.¹⁶ Şunu da eklemek gerekir ki içerdikleri ansiklopedik bilgiye göre farklı tipte sözlükler vardır:

- (a) saf dilbilimsel sözlük [dil sözlüğü];
- (b) kısmen ansiklopedik bilgi içeren sözlük;
- (c) “sözde (so-called)” ansiklopedik sözlük;
- (d) ansiklopedi (“uzman [specialist]” sözlük).

Bunlar arasındaki sınırlar keskin değildir ve karışık tipler (b ve c) daha yaygındır. (b)’de *sözcükler* normal bir sözlükte olduğu haliyle yer alırken, *özel adlar* bir ansiklopedi gibi ele alınır...¹⁷

Sözlük ve sözlükçülük ile ilgili yapılan çalışmalarda bir kıyas noktası olduğu görülen *Oxford İngilizce Sözlüğü*’nün ağ sayfasında “İngilizce sözlüklerin kişilerin, kuruluşların veya yerlerin adları için maddeler içermemeye meyilli oldukları”¹⁸ ifade edilse de sözlüklerde özel adların bulunması gerektiğini düşünenlerin sayısı hiç de az değildir.

Zgusta, özel adın anlamının olup olmamasına fazlaca değinmeden, kullanıcının bir sözlükte kısa ansiklopedik bilgilerle de olsa, özel adları görmek istediğini belirtir.¹⁹ Svensén de “özel adların anlamlarının olmamasının, onların sözlüklerde yer almamasını gerektirmeyeceğini”, bunun yanı sıra özel adı sözlüğe almak için en önemli gerekçenin “özel adın sözlükselleşmesi” olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Ancak bu durumda zaten özel addan bahsedilemeyeceği de ortadadır. Özel adların sözlüklerde kesinlikle yer alması gerektiğini düşünen Muwfene, bunu gerekçelendirirken, “özel adlar dilbilimsel işaretler midir?” sorusuna cevaben özel adların da birer dilbilimsel işaret olduğunu vurgular. Ona göre, bu durumları ve telaffuz, vurgu, yazım vb. gibi özelliklerinin cins adlarıyla ortak olması dolayısıyla, özel adlar sözlüklerde yer almalıdır.²¹ Urdang da aşağı yukarı aynı düşüncüyü paylaşır.²²

Marconi de Muwfene’nin yazısıyla aynı başlığı taşıyan makalesinde²³, özel adların neden sözlüklerde yer alması ya da almaması gerektiği üzerinde durmaktan ziyade, ne zaman ve neden sözlüklere alındıkları veya çıkarıldıklarını tarihi süreç içinde belirtmeye çalışır.²⁴ Neticede

16 Piet Swanepoel, “Dictionary Typologies: A Pragmatic Approach”, *Practical Guide to Lexicography*, ed. Piet van Sterkenburg, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 2003, s. 49.

17 Annette Klosa, “Illustrations In Dictionaries; Encyclopaedic and Cultural Information In Dictionaries”, *The Oxford Handbook of Lexicography*, ed. Philip Durkin, Oxford University Press, Croydon 2016, s. 524.

18 Oxford English Dictionary, “Place Names in the Oxford English Dictionary”, <https://public.oed.com/blog/place-names-in-the-oxford-english-dictionary> [Erişim tarihi: 11.06.2021].

19 Ladislav Zgusta, *Manual of Lexicography*, Mouton, Lahey-Paris 1971, s. 117.

20 Bo Svensén, *Practical Lexicography*, s. 51.

21 Salikoko S. Muwfene, “Dictionaries and Proper Names”, *International Journal of Lexicography*, I/3, (1988), s. 279.

22 Laurence Urdang, “The Uncommon Use of Proper Names”, *International Journal of Lexicography*, IX/1, (1996), s. 30-34.

23 Diego Marconi, “Dictionaries and Proper Names”, *History of Philosophy Quarterly*, VII/1, (1990), s. 77-92.

24 Bunun için, en eskisi 2. yüzyıla, en yenisi ise 19. yüzyılın sonlarına ait 170 sözlüğü inceleyen Marconi, 1700 yılından önceki sözlüklerin %77’sinde, 1700’den sonraki sözlüklerin ise %37’sinde özel adların bulunduğunu tespit etmiştir (s. 88).

özel adların sözlüklerdeki durumunun “anlam” ile ilgili olduğunu, 17. yüzyılın sonuna kadar sözlükçülerin “anlam vermek” ile ilgilenmedikleri için sözlüklerde özel adların yer aldığını söyler. Daha sonraki dönemlerde ise, kullanıcının taleplerinin ön plana çıktığı, sözlükçülerin bu talepler doğrultusunda özel adların durumlarını değerlendirdikleri ifade edilebilir.²⁵

Bunlara karşılık, özel adların sözlüklerde değil, ansiklopedilerde yer alması gerektiğini düşünenlerin dayanak noktası, özel adların anlamlarının değil, yalnızca göndergelerinin olduğu²⁶ fikridir. Dolayısıyla dile ait unsurlara (sözcüklere) dair bilgi veren sözlükler yerine dünyaya (şeylere) dair bilgi veren ansiklopediler, özel adların asıl yeri olmalıdır. Sözlüğü “aramadığımızı bulabileceğimiz, aradığımızı ise bulamadığımız bir çalışma”²⁷ olarak tanımlayan Rey-Debove'nin özel adları ansiklopedilerin malzemesi olarak görmesinin sebebi budur. Aksan da “iyi, başarılı, okuyucuya gerçekten yararlı olan sözlüklerde özel adların söz varlığına katılmayacağı” düşüncesindedir.²⁸

Görüldüğü kadarıyla, sözlüksel anlamları olmadığı için dahil edilmemesi düşüncesi hakim olsa da çeşitli gerekçelerle, genel sözlüklerde özel adlara yer verilmiştir. Bunda yukarıda da değinildiği üzere belli bir kıstas olmamakla birlikte, “Özel adların seçimli de olsa bir sözlüğe alınması, tamamen dışarıda bırakılmasına göre daha çok tercih edilen bir yoldur.”²⁹ Dash bununla ilgili olarak, bir dili konuşan topluluğun tarihinde ve kültüründe yer edinmiş kişilerin, kahramanların vb. adlarının alınmasını önerir.³⁰ Ancak bunların seçimi çok hassastır. Hangi özel adın sözlüğe alınacağı, hangisinin dışarıda bırakılacağı ayrıca bir sorundur. Bunun dışında, özel adlarla ilgili verilecek bilginin niceliği ve niteliği de önemlidir.

2. Türkçe Sözlük'te Madde Başlı Olarak Bulunan Özel Adlar

Yukarıdakilere dayanarak, Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında hazırlanan *Türkçe Sözlük*'ün “özel adlar” manzarasını gözden geçirmek, sözlüğün, kullanıcıyı memnun edip etmediğini belirlemek açısından yararlı olabilir.

Türkçe Sözlük, ilk hazırlandığı tarihten bu yana, hangi baskısı olursa olsun, eleştirilmiştir. Bugüne kadar, hazırlayan komisyonlardan, sözlüğün düzenine; madde başlı olarak seçilen unsurlardan, madde başları için verilen bilgiye kadar birçok yönü ile eleştiriye uğramıştır. Eleştiri bir sözlük için son derece doğal görünmektedir ki başta da belirtildiği üzere, kullanıcılarını her yönüyle memnun edecek bir sözlüğün henüz hazırlanmadığı düşünülmektedir. Yapılan eleştirilerin ortak noktasının *sözlüğü daha tekmil hale getirmek* olduğuna şüphe yoktur. Ancak dünyadaki diğer sözlükler gibi, *Türkçe Sözlük* de henüz *mükemmel* değildir.

25 Marconi, “Dictionaries and Proper Names”, s. 79 ve devamı.

26 V. Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2007, s. 44.

27 Josette Rey-Debove, *Étude Linguistique Et Sémiotique Des Dictionnaires Français Contemporains*, Mouton, Lahey 1971, s. 39.

28 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*, TDK Yayınları, Ankara 1982, s. 87.

29 Higgins, ““Proper Names Exclusive of Biography and Geography”: Maintaining a Lexicographic Tradition”, s. 383.

30 Niladri Sekhar Dash, “The Art of Lexicography”, *Encyclopedia of Life Support Systems*, ed. Vesna Muhvic-Dimanovski-Lelija Sočanac, Oxford, (2007), s. 243.

Çalışmanın konusu gereği belirtilecek olursa, *Türkçe Sözlük*'te madde başı olarak ele alınan özel adların durumlarının da bazı yönleri ile kusurlu olduğu düşünülmektedir. Bu husus üzerinde daha önce Baskın tarafından yapılmış bir çalışmada sözlükteki il ve ilçe adlarının durumu değerlendirilmiş, özel adların bir bölümü ile ilgili de olsa, bazı düşünceler öne sürülmüştür.³¹ Baskın'ın çalışması, özel adların sözlüklerde yer alıp almaması sorununu değil, sözlükte bulunan il ve ilçe adları için verilen bilgiyi gözden geçirmektedir.

Türkçe Sözlük'ün sunuş yazısında bazı sayısal veriler belirtilmiştir. Buna göre sözlük, 122.423 söz varlığına sahiptir. Bunlardan 53.451'i ise *isim* olarak kayıtlıdır.³² Sözlükteki bütün madde başlarının aslında ilgili kavramların *isimleri* olduğu bir yana bırakılacak olursa, çalışmanın derlemine, bu 53.451 *isim* içinde madde başı olarak değerlendirilmiş oldukları görülen *özel adlar* oluşturmaktadır.

Türkçe Sözlük'te tespit edilebilen ve *özel ad* (*öz. a.*) olarak işaret edilmiş 2.028 madde başı vardır. Bunların bir kısmını il ve ilçelerimizin adları oluşturmaktadır. Geriye kalan özel adların farklı nesnelere ait oldukları görülmektedir: kişi adları, gök cisimlerinin adları³³, masal kahramanlarının adları, hayalî yerlerin adları, dil adları, boy adları, millet adları vb. Bir kısmı da özel ad niteliği taşımadığı düşünülen ancak sözlükte *özel ad* olarak işaretlenmiş adlardır.

Sözlüğün sunuş ve açıklamalar kısımlarında madde başı olarak verilen özel adların hangi kıstas ya da kıstaslar gözetilerek sözlüğe alındığına dair (iki özel ad türü hariç) bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca aynı nitelikler bulunduğu halde, bazı madde başlarının *özel ad*, bazılarının ise *ad* olarak işaretlendiği de görülmüştür.

Kişi adlarından örnek verilecek olursa, "Abbas yolcu" deyimine yer verebilmek için *Abbas* (s. 3); "Dingo'nun ahır" sözüne yer verebilmek için *Dingo* (s. 671) madde başı olarak alınmışken, "Sarı çizmeli Mehmet Ağa" sözünde geçen özel ad olarak *Mehmet* (ya da *Mehmet Ağa*) madde başı olarak sözlükte yer almamaktadır. Aynı biçimde, "Edi ile Büdü, Şakire Dudu" deyiminde geçen adlardan yalnızca *Edi öz. a.* (s. 755) madde başı olarak alınmıştır.³⁴

Yer adlarında da durum aynıdır. Aynı niteliklere sahip iki yer adından biri sözlükte madde başı olmuşken diğeri olamamıştır. Örneğin, Türkiye'nin Asya kıtasındaki parçası olan *Anadolu* madde başıdır (s. 117). Buna karşılık Avrupa kıtasındaki coğrafi parçamız olan *Trakya*, sözlükte ancak diğer sözcüklerin açıklamalarında kendisine yer bulur. Halbuki "Türkiye ile İlgili Bilgiler" başlığı altında yüzölçümü bilgisi verilirken, Türkiye, Anadolu ve Trakya olarak iki kısımda belirtilmiştir. Buna benzer biçimde, diğer özel adların durumlarında da bir standart gözlemlenememiştir.

31 Sami Baskın, "Genel Sözlüklerin Bütüncül ve Parçalı Yapılarında Özel Yer Adlarının Yeri: Türkçe Sözlük'te İl ve İlçe Adları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59, (2017), s. 345-366.

32 *Türkçe Sözlük*, s. XXI. Burada *isim* olarak belirtilenlerin sözlük içinde *ad (a.)* ile işaretlendiği görülmektedir.

33 *extraterrestrial names*. Bunlar yer adı sayılmaktadır.

34 Maddelerin yazımı, sözlükte olduğu gibidir.

Muwfene, özel adların üç farklı biçimde ele alındığını belirtir:

1. Cins adı haline gelmiş veyahut bunların parçası durumunda olanlar dışında özel adları sözlüğe almamak;
2. Kısa bilgiler vermek kaydıyla özel adları sözlüğün sonunda ek halinde sunmak;
3. En meşhur özel adları sözlüğe dahil etmek.³⁵

Bir sözlük hazırlanırken, planlamanın en başında, özel adların sözlüğe dahil edilip edilmeyeceğine karar verilmesi gerektiğini belirten Atkins ve Rundell, bunda en önemli belirleyicinin “sözlüğün hangi amaçla kullanılacağını” başka bir deyişle “kullanıcı profilini” tespit etmek olduğunu ifade eder.³⁶

Bu durumda *Türkçe Sözlük*'ün hangi yolu izlediğini görmek için sözlüğe alınan özel adlar gözden geçirildiğinde, yukarıda belirtilen hususların hiçbirinin söz konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Muwfene'nin özel adlarla ilgili belirtmiş olduğu üç farklı anlayışın hiçbiri *Türkçe Sözlük*'e uymamaktadır. Özel adları sözlüğe dahil etmemek şeklinde ifade edilen birinci yol, *Türkçe Sözlük* için geçerli değildir, çünkü sözlük özel adlara yer vermiştir. Sözlüğün sonunda ayrı bir ek olarak özel adları vermek usulü de takip edilmemiştir. Üçüncü yol olan yaygın özel adların sözlüğe alınması hususu da *Türkçe Sözlük*'te karmaşık bir haldedir. Bu yol, hangi özel adın yaygın olduğu ve hangisinin olmadığı sorularıyla beraber gelmektedir. Aslında üzerinde halen bir fikir birliğinin bulunmadığı bu usul ile ilgili olarak sözlükte tespit edilen 2.028 özel ada bakıldığında, özel adların *keyfi* olarak seçildiğini düşündürecek örnekleri gözlemlemek mümkündür.

Bunu örneklendirmek gerekirse, *Türkçe Sözlük*'ün özel adlar bakımından şöyle bir manzarasıyla karşılaşmaktadır:

2.1. Kişi Adları

Türkçe Sözlük'te *kişi adı* olarak yirmiden fazla madde başı özel ad tespit edilmiştir. Bunların neredeyse tamamı, önceden belirtildiği gibi, geçtikleri kalıp sözleri (deyim, atasözü vb.) sözlüğe almak gayesi gütmektedir. Ancak atasözleri ve deyimlerimizde geçen bütün kişi adları sözlükte yer almamıştır:

Abbas öz. a. Ar. “*abbās* “Yola çıkacak veya ölümü yaklaşan kimse” anlamlarındaki *Abbas yolcu* deyiminde geçen bir söz (s. 3).

Agop, – *p'u* öz. a. (*agobu*) “Aptal aptal bakmak” anlamındaki *Agop'un kazı gibi bakmak* deyiminde geçen bir söz (s. 35).

Ahfeş öz. a. “Söylenen sözü anlamadan kafa sallayarak onaylamak” anlamında *Ahfeş'in keçisi gibi başını sallamak* deyiminde geçen bir söz (s. 53).

Demokles öz. a. Yun. “Her an gerçekleşebilecek tehlike” anlamındaki *Demokles'in kılıcı* deyiminde geçen bir söz (s. 622).

35 Salikoko S. Muwene, “Dictionaries and Proper Names”, s. 269.

36 B. T. Sue Atkins – Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, s. 186, 187.

Karun öz. a. (*ka:run*) Ar. *ḳārūn* “Kur’an’da kendisinden çok zengin olarak söz edilen ve bütün mal varlığı bir anda yok olan kişi” (s. 1340).³⁷

Nasrettin Hoca öz. a. “Her yanı açık olduğu hâlde yalnız bir girişi bulunan veya kilitli olan yer” anlamındaki *Nasrettin Hoca’nın türbesi gibi* deyiminde geçen bir söz (s. 1754).³⁸

Buna karşılık örneğin, “Bayağı Mehmet bayağı borkü” sözünde geçen *Mehmet*; “Benim de adım Yakup ama o kadar uzun değil” sözünde geçen *Yakup*; “Bir Köroğlu, bir Ayvaz” sözünde geçen *Köroğlu* ve *Ayvaz*; “Deli Raziye” sözündeki *Raziye*; “Düttürü Leylâ” sözündeki *Leylâ*³⁹; “Hangi keşişin öldüğünden haberi yok, ‘vay Vartan!’ (vay Vasil!) diye ağlıyor” sözündeki *Vartan* (ya da *Vasil*); “İnadım inat, adım Kel (Hacı) Murat” sözündeki *Kel* (*Hacı*) *Murat*; “Yağma Hasan’ın böreği” sözündeki *Hasan* adları sözlükte madde başı olarak yer almamaktadır. Görünen o ki benzer kalıp ifadelerde geçen kişi adlarının madde başı olabilmesi için, onların, kalıp ifadenin *ilk sözcüğü olması* özelliği aranmıştır. Şunu belirtmek gerekir ki bir deyimde geçen özel adın, ister başta, ister ortada isterse de sonda olsun, deyim anlamına doğrudan sağladığı bir katkı bulunmamaktadır. Bulunsa bile, sözlükte madde başı olarak verilen özel adların *anlamları* olmadığı için, kullanıcının ilgili madde başından alabileceği bir *bilgi* mevcut değildir: *Abbas yolcu*’da olduğu gibi. Eğer sözlüğe alınması bir zorunluluksa, bu deyim için *Abbas* biçiminde bir madde başı oluşturmak yerine, deyim *yolcu* maddesinde yer alabilirdi. Bununla birlikte, *deyimler sözlüğü*nün varlık sebebinin bu tür kalıp ifadeler olduğunu da belirtmek gerekir.

Ayrıca, “*Nasrettin Hoca’nın türbesi gibi*” örneğinde olduğu gibi, kullanıcının ilgili kalıp ifadeyi anlayabilmesi için öncelikle *Nasrettin Hoca* bilgisini alması gerekir. Bu bilgi de *ansiklopedik bilgidir* fakat *Nasrettin Hoca* maddesi bu bilgiyi vermez.

Bu tür adlarla ilgili son olarak şu maddelerden bahsetmek gerekir: *Havva* (:Dinî inanışlara göre dünya üzerindeki ilk kadın, Havva Ana) ve *Havva Ana* (:Havva) maddelerinin her ikisi de *özel ad* olarak işaretlenmişken, *Adem* (:Dinî inanışlara göre dünya üzerindeki ilk insan, Âdem Baba) özel ad, *Âdem Baba* (:Âdem) ise özel ad değildir.

2.2. Boy Adları

Türkçe Sözlük, boy adları bakımından karışık olduğu düşünülen bir manzara arz eder. Karışıklık, madde başı olarak alınan boy adlarının seçiminden kaynaklanmaktadır. Ayrıca boy adlarının açıklamalarında bir düzensizlik gözlemlenmektedir. Örneğin, Oğuz boylarının tamamı sözlükte kendisine yer bulmuş ve her biri, “Oğuz Türklerinin yirmi dört boyundan biri” açıklamasıyla verilmiştir. Oğuz boyları hakkında bunun dışında bir bilgi bulunmaz. Madde başları

37 Bundan önce, *ḳārūn* adının genelleşmiş yani cins adı olarak anlamlı bir söz haline gelmiş biçimi de madde başı olarak sözlüğe alınmıştır ki, fikrimizce olması gereken de budur: “karun” a. (*ka:run*) Ar. *ḳārūn* Çok zengin kimse (s. 1340).

38 Deyimler için bk. Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: Deyimler Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1984.

39 *Düttürü Leylâ* müstakil olarak madde başıdır (s. 744).

farklı olduğu halde yapılan açıklamanın aynı olması, madde başlarının aynı şeyi gösterdiğini ifade etmek demektir ki bu durum, il ve ilçelerimizin adları için de geçerlidir.

Bunun yanı sıra, daha büyük boylar için de bir düzensizlik vardır. Örneğin, Türk Dili ve Tarihi açısından önem arz eden *Göktürk, Uygur, Çiğil, Karluk, Kıpçak (Kuman), Peçenek* gibi adlar madde başı yapılırken, *Hun(lar), Karahanlı* (ya da *Karahanlılar*) maddelerine yer verilmemiştir.⁴⁰ Aynı biçimde, *Selçuklu(lar)* sözlükte mevcutken, Anadolu coğrafyasını Oğuzlaştıran *Anadolu Selçukluları* ve beyliklerle ilgili hiçbir madde bulunmamaktadır. Ayrıca Anadolu'da çeşitli yörelerde varlıkları bilinen Türk oymak, aşiret ve cemaatlerinden yalnızca *Hayta* ve *Manavlara* yer verilmiştir. Halbuki bunlar gibi, adı ve yerleştiği yerler bilinen çok sayıda Türk oymak, aşiret ve cemaati bulunmaktadır.⁴¹ Örneğin, en bilinenlerinden *Karakeçili(ler), Sarıkeçili(ler), Varsak(lar), Bozok(lar)* vb. sözlükte yer almamaktadır.

Sözlükte, bugün çeşitli coğrafyalarda yaşayan Türk boylarının adlarının da gelişigüzel seçildiğini düşündüren madde başları ile karşılaşılmalıdır: *Gagavuz, Hakas, Halaç, Karaim (Karay), Kırgız, Kumuk* gibi adların yanında *Altay, Tuva (Tiva), Karaçay, Salar* gibi adların da yer alması beklenirdi. Ayrıca örneğin, Başkurt ve Başkurtça, Hakas ve Hakasça, Karaim ve Karaimce gibi, topluluk ve lehçelerinin adları art arda sıralanmışken, *Karakalpak*⁴² olmadığı halde *Karakalpakçadan*; *Altay*⁴³ olmadığı halde *Altaycadan*; *Tuva* olmadığı halde *Tuvacadan* bahsedilmiştir.

Türkçe Sözlük'ün Türkler dışında kalan tarihî ve çağdaş boy, kavim, topluluk vb. adlarının seçiminde de bir karışıklık vardır. Hem seçimlerde hem de açıklamalarda görülen bu karışıklık, madde başlarının belirlenmesinde herhangi bir yolun takip edildiği izlenimi uyandırmamaktadır. Örneğin, *Afgan* maddesinde “Afganistan halkından veya bu halkın soyundan olan kimse” (s. 33) bilgisi yer alırken, *Alman* maddesinde “1. Cermen soyundan olan halk. 2. Bu halktan olan kimse” (s. 103) açıklaması yapılmıştır. *Afgan* maddesinin açıklamasında kullanılan *Afganistan*, yani coğrafi bilgi, *Alman* maddesinde yoktur. Kaldı ki kullanıcının *Afgan* için *Afganistan* bilgisine de ihtiyacı vardır. Ancak yalnızca coğrafi alanın adının verilmesi, bunun için yeterli değildir. Buna karşılık *Alman* maddesinde coğrafi bilgi de yoktur. Bunun yerine *Cermen soyu* bilgisi verilmiştir. Bu, fikrimizce *bir şeyi kendisi ile delil gösterme işi* gibidir. Bu durum, *Grek* ve *Helen* maddelerinde de gözlemlenmektedir. *Grek* maddesinin açıklaması, “Eski Yunan, Helen” (s. 990); *Helen* maddesinin açıklaması ise, “Grek” (s. 1080) biçimindedir. Buna, *Fin* maddesinde de rastlanmaktadır. Maddenin açıklaması tek sözcükten oluşur: “Finlandiyalı” (s. 878). *Finlandiyalı* da ayrı bir madde başı olarak görülmektedir. Bu maddenin açıklaması da “Finlandiya halkından veya bu halkın soyundan olan kimse” (s. 879) biçimindedir. Görünen o ki bu iki madde bir

40 Buna karşılık sözlüğün sonunda, *Türk Yazı Dilinin Kısa Tarihi* başlığı altında *Karahanlı* adı geçmektedir (s. 2672).

41 Türk oymak, aşiret ve cemaatlerinin adları ve yerleştikleri yerler ile ilgili bk. Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

42 Buna karşılık sözlüğün sonunda, *Türk Dilinin Coğrafyası* başlığı altında *Karakalpak* adı geçmektedir (s. 2675).

43 Bu madde, Dağlık-Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan Türk topluluğunun konuştuğu lehçeyi açıklamamaktadır (s. 105).

döngüye girmiştir. Bu maddelerde de *Finlandiya* hakkında bir bilginin bulunması beklenirdi. Bir başka örnek olarak *Flaman* maddesi ele alınabilir. *Flaman*, sözlükte “Flandra ülkesi halkından veya bu halkın soyundan olan kimse” (s. 883) biçiminde açıklanır. Bu açıklama içinde geçen *Flandra ülkesinin*, kullanıcıyı ayrı bir bilgiyi sorgulamaya yönelttiği düşünülmektedir. Hiç olmazsa *Flandra* sözcüğünün bilgisi, *Flaman* maddesini biraz daha açabilecekken, flandra, “genellikle ince bezden yapılmış, uçurluk bölümü dar, kurdele biçiminde bayrak” (s. 883) biçiminde açıklanır.

Boy adları ile ilgili olarak ilgi çekici olduğu düşünülen maddelerden biri de *Hotanto*'dur. Açıklaması “güneybatı Afrika'da yaşayan ilkel bir boy” (s. 1113) biçiminde verilen madde, araştırıldığı kadarıyla, Batı'nın bir müddet *Hottentot* olarak adlandırdığı, Boşimanların bir kolu olan kabile ile ilgilidir. Ancak “ahlaksız ve aptal bir kişiyi aşağılamak için işletilen argo bir sözcük” olan *Hottentot* (*Hotanto*) artık bu kabilenin adı olarak kullanılmamaktadır. Kabile kendisini *Khoikhoi* (*Khoi* ya da *Khoisan*) olarak adlandırmaktadır.⁴⁴ Bu adın, Afrika'da yaşayan *Tuareg*, *Bantu*, *Swahili*, *Zulu*, *Masai* gibi yüzlerce kabilenin adlarının arasından, hem de artık kullanılmadığı halde, neye göre seçildiğine dair bir kıstas belirlenememiştir.⁴⁵

Boy adlarına dair tespit edilen başka bir husus da belli bir kavmi, milleti, topluluğu işaret eden ve +II eki ile oluşturulmuş onlarca özel adın bulunmasıdır. Ancak bunların bir kısmı, bu ek olmaksızın zaten kullanılan ve bilinen adlardır. Örneğin, *Afgan*'ın yanında *Afganlı*; *Bulgar*'ın yanında *Bulgaristanlı*; *Fin*'in yanında *Finlandiyalı*; *Lapon*'un yanında *Laponyalı*; *Rumen*'in yanında *Romanyalı*; *Slovak*'ın yanında *Slovakyalı*; *Sloven*'in yanında *Slovenyalı*; *Yugoslav*'ın yanında *Yugoslavyalı*; *Yunan*'ın yanında *Yunanlı* sözcükleri madde başı iken, Alman'ın yanında *Almanlı*; Fransız'ın yanında *Fransızlı* ya da *Fransalı*; İngiliz'in yanında *İngilizli*; İtalyan'ın yanında *İtalyanlı* ya da *İtalyalı* bulunmamaktadır.

Son olarak, boy adları ve bunlarla ilgili bilgiler, *Türkçe Sözlük*'ün ek kısmında yer alan ve “Ülke Bilgileri, Bayrakları ve Konumları” başlığı altında verilen bilgilerle örtüşmemektedir. Örneğin, *Azerbaycan* halkı için sözlükte *Azerbaycanlı*, *Azerbaycan Türkü* ve *Azeri* maddeleri bulunmasına karşılık, ekte yalnızca *Azerbaycan Türkü* ibaresi vardır. Bunun gibi, sözlükte yer alan ve “Bosna Hersek halkından veya bu halkın soyundan olan kimse” (s. 381) biçiminde açıklaması bulunan *Bosna Hersekli* maddesi ile ekte Bosna-Hersek yurttaşlarını belirten “Boşnak, Sırp, Hırvat” açıklaması uyuşmamaktadır. Bilindiği ve ekte belirtildiği kadarıyla Bosna-Hersek'te üç farklı *halk* vardır, dolayısıyla homojen bir *Bosna Hersek* halkı yoktur. Herhangi bir ülkenin yurttaşını belirten ve +II eki ile özel ad konumunda sözlükte yer alan çok sayıda boy adı bulunmaktadır. Buna karşılık, “Ülke Bilgileri, Bayrakları ve Konumları” başlıklı ekte verilen ancak sözlükte diğerleri gibi yer bulamayan boy adları da vardır ki neden yer almadıkları hususunda bir kıstas olup olmadığı belirlenememiştir. Bu özel adların bazıları şunlardır: Andoralı, Antigua ve Barbudalı, Bahamalı, Bahreynli, Barbadoslu,

44 Robert Hendrickson, *The Dictionary of Eponyms: Names That Became Words*, Stein and Day, New York, 1985, s. 149; Ayrıca bk. “Hottentot (Racial Term)”, [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Hottentot_\(racial_term\)&oldid=102.893.6125](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Hottentot_(racial_term)&oldid=102.893.6125) [Erişim tarihi: 29.06.2021] ve Wikipedia, “Khoekhoe”, <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Khoekhoe&oldid=103.010.0610> [Erişim tarihi: 29.06.2021].

45 Sözlükte, Afrika'da yaşayan ve adları madde başı olarak verilen diğer üç topluluk, *Arap*, *Berberi* ve *Ticani*'dir.

Belizeli, Burkina Fasolu, Butanlı, Cibutili, Çadlı, Kongolu, Doğu Timorlu, Dominikalı, Dominikli, Ekvadorlu, Ekvator Gineli, El Salvadorlu, Eritreli, Estonyalı, Fijili, Fildişi Sahilli, Gambiyalı, Grenadalı, Guyanalı, Güney Afrikalı, İzlandalı, Jamaikalı, Kiribatili, Kolombiyalı, Komor, Kosovalı, Kosta Rikalı, Kıbrıslı Türk, Laoslu, Lesotholu, Liechtensteinli, Litvanyalı, Lüksemburglu, Malavili, Maldivli, Malezyalı, Malili, Marşallı, Mauritiuslu, Mikronezyalı, Monakolu, Birman, Afrikalı⁴⁶, Palaulu, Papua Yeni Gineli, Paraguaylı, Ruandalı, Saint Kitts ve Nevisli, Solomon Adalı, Sri Lankalı, Surinamlı, Suudi Arabistanlı, Svazilandlı, Şilili, Taylandlı, Tongalı, Trinidad ve Tobagolu, Tuvalulu, Ummanlı, Vanuatu, Yeşil Burun Adalı, Zimbabveli.

2.2.1. +IIK Eki ile Mensubiyet Bildiren Sözcükler

Bu eki taşıyan çok sayıda madde başı bulunmaktadır. Bunların bir kısmı ...lı olma durumu biçiminde açıklaması bulunan ve *bir şeyin bir şeye mensubiyetini* ifade eden özel adlardır. Özellikle, bir inanç sistemine, bir akıma vb. bağlı olma durumunu bildiren sözcüklerin yanı sıra, Türkiye'nin 81 ilinin adından +II+IIK ekleriyle türetilmiş özel adlarımız bulunmaktadır: *Aydınlılık*, *Erzurumluluk*, *Giresunluluk*, *Kırklarelililik*, *Şanlıurfalılık* vb. Bunların sözlükte madde başı olup olmaması hususunda tereddütler bulunmaktadır ki bir "il" e mensubiyeti bildirmek için *il adı*+II yapısında 81 sözcük sözlüğe alınmıştır. Kullanıcının bu bilgiyi aldıktan sonra bunun kavramının adını bilmesine ihtiyaç yoktur. Yani ortalama bir kullanıcının *Erzurumlu* sözcüğünden "Erzurum ilinden olan kimse" (s. 813) bilgisini alınca, "Erzurumlu olma durumu" (s. 813) açıklaması verilen *Erzurumluluk* kavramının bilgisine ihtiyacının olmadığı düşünülmektedir. Ayrıca bunların kullanım alanının olup olmadığını ve işletilme sıklığını da gözden geçirmek gerekir. Bunun yanı sıra, aynı mantıkla hareket edilip, ilçelerimizin adlarından +II+IIK ekleriyle türetilmiş sözcükler de sözlüğe dahil edilmeliydi. Ancak sözlükte *Darendelilik*, *Lüleburgazlılık*, *Merkezefendilik* gibi madde başları bulunmamaktadır.

Sözlükte çok sayıda boy adı madde başı yapılmışken bunlardan +IIK ekleriyle türetilmiş yalnızca birkaç sözcük kayda geçirilmiştir: *Boşnak'tan Boşnaklık* (s. 385); *Çingene'den Çingenelik* (s. 549); *Fransız'dan Fransızlık* (s. 891); *Macar'dan Macarlık* (s. 1598); *Rus'tan Rusluk* (s. 1988); *Sırp'tan Sırpılık* (s. 2101) ve *Türk'ten Türklük* (s. 2402). Bu yapıdaki sözcüklerin sözlükte yer alması, örneğin, *Bulgar'dan* türetilecek *Bulgarlık*; *Çeçen'den* türetilecek *Çeçenlik*; *Ermeni'den* türetilecek *Ermenilik*; *Gürcü'den* türetilecek *Gürcülük*; *Hint'ten* türetilecek *Hintlik*; *İngiliz'den* türetilecek *İngilizlik*; *İskoç'tan* türetilecek *İskoçluk*; *İtalyan'dan* türetilecek *İtalyanlık*; *Japon'dan* türetilecek *Japonluk*, *Moğol'dan* türetilecek *Moğolluk* vb. gibi sözcüklerin de madde başı olmasını gerektirecekti. Ancak böyle sözcükler sözlükte bulunmamaktadır.

2.3. Dil Adları

Çeşitli dil aileleri, grupları ve diller ile lehçelerin yer aldığı *Türkçe Sözlük'te* bunlarla ilgili olarak çok sayıda özel ad tespit edilmiştir. Ancak bazı dil adları ve açıklamaları, *Türkçe Sözlük'ün* ek kısmında

46 Sözlüğe göre, Orta Afrika Cumhuriyeti yurttaşı.

yer alan ve “Ülke Bilgileri, Bayrakları ve Konumları” başlığı altında verilen bilgilerle örtüşmemektedir. Ayrıca hangi dil adının neden seçildiğine dair bir ölçü de bulunmamaktadır. Şöyle ki *Birleşmiş Milletler’e üye ülkeler ve diğer ülkelere ilişkin bilgiler, Dışişleri Bakanlığının 11/10/2005 tarih ve B.06.0.PRGY.0.0-022.90-2005/421362 sayılı yazısı ile 19/10/2006 ve B.06.0.PDGY.0.0-0.0-2006/434466 sayılı yazısı, Harita Genel Komutanlığının 14/02/2011 tarih ve 0680-160982-11 Yurt İçi İş. Ş. (2) sayılı yazısı ve ilgili büyükelçiliklerden edinilen bilgiler esas alınarak düzenlendiği belirtilen “Ülke Bilgileri, Bayrakları ve Konumları”, sözlükte yer aldığı için, ülkemizce kabul edilen resmî bilgileri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte, özellikle *yurttaş* (boy adı olarak değerlendirilmiştir) ve *dili* başlıklarında yer alan bilgilerin bazıları sözlükte madde başı olarak verilirken, bazıları verilmemiştir. Burada, belirtildiği gibi, hangi kıstasa göre seçim yapıldığı belli değildir.*

Bunun yanı sıra, bazı bilgiler de – boy adlarında olduğu gibi – farklılıklar göstermektedir. Dil adları ile ilgili olarak, kullanıcının hangi bilgiye itibar edeceği hususunda tereddüte düşebileceği açıklamaların olduğu düşünülmektedir.

Örneğin, Azerbaycan’ın resmî dili olarak ekte *Azerbaycan Türkçesi* (s. 2714) ibaresi varken, sözlükte *özel ad* olarak belirtilmeyen ve “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde ve Güney Azerbaycan’da (İranda) yaşayan Türk soylu halkın kullandığı dil, Azerice” açıklamasıyla *Azerbaycan dili* ve “1. Azerbaycan dili. 2. sf. Bu dille yazılmış olan” açıklamasıyla *Azerice* (s. 214) madde başı olarak yer almaktadır. Aynı biçimde ekte, Kazakistan’ın dili “Kazak Türkçesi” (s. 2725); Kırgızistan’ın dili “Kırgız Türkçesi” (s. 2725); Özbekistan’ın dili “Özbek Türkçesi” (s. 2732); Türkmenistan’ın dili “Türkmen Türkçesi” (s. 2738) biçimleriyle kayıtlıyken, sözlükte bunların yerine, *Kazakça* (s. 1371), *Kırgızca* (s. 1414), *Özbekçe* (s. 1865) ve *Türkmencenin* (s. 2402) bulunduğu görülmektedir.

Sözlükte “Malezya halkının kullandığı dil” açıklamasıyla verilen *Malezyaca* (s. 1615), ekler kısmında bulunmamaktadır. Bunun yerine *Malezya* ülkesinin dili olarak *Malay dili* (s. 2729) yer alır.

Hindistan’da konuşulan dil için sözlükte iki madde başı bulunmaktadır: *Hindu*, “... 1. Hindistan’ın resmî dili...” (s. 1102) açıklaması ile *Hintçe*, “1. Hint dili. 2. sf. Bu dille yazılmış olan” (s. 1102) biçiminde açıklanır. Ekte ise, Hindistan’ın resmî dili olarak *Hintçe*, *İngilizce* (s. 2722) bilgisi bulunmaktadır.

Filipin adaları tercihiyle belirtilen *Filipinler*’de konuşulan dil olarak *Filipince* yer alırken, ekte bunun için *Filipin dili*, *İngilizce* (s. 2720) bilgileri verilmiştir.

Amerikancanın “Amerika Birleşik Devletleri’nde kullanılan İngilizce” (s. 114) bilgisiyle yer aldığı sözlük, ekte ise Amerika Birleşik Devletleri’nin dilinin *İngilizce* (s. 2713) olduğunu belirtmektedir.

Bunların dışında, ekte yer alan ve dil adı olmak bakımından sözlükte madde başı olanlardan farklılığı bulunmayan örneğin, *Darice*, *Bengali dili*, *Svahili*, *Kecuva* ve *Aymara dilleri*, *Malay dili*, *Kinindi*, *Congha*, *Tetum dili*, *Bahasa dili*, *Tigrinya dili*, *Kunama dili*, *Afar*, *Estonca*, *Amharca*,

Filipin dili, Afrikanca⁴⁷, İrlanda dili, İzlandaca, Khmer dili, Svahili, Lao dili, Sesotha, Luksemburg dili, Madagaskar dili, Ciceva, Divehi dili, Burmaca, Nauru dili, Nepal dili, Palau dili, Samoaca, Tamil dili, Somali, Seylan dili, Svazi dili, Tay dili, Tonga dili, Tuvalu dili, Ukraynaca, Bislama, Vietnam dili, Kreol dilinin de sözlüğe alınması beklenirdi.

Ayrıca *dil adı* başlığı altında değerlendirilebilecek olan bazı madde başları ile ilgili olarak da şunlar söylenebilir:

Osmanlı Türkçesi, “1. XIII-XX. yüzyıllar arasında Anadolu’da ve Osmanlı Devleti’nin yayıldığı bütün ülkelerde kullanılmış olan, Arapça ve Farsçanın etkisi altında kalan Türk dili. 2. sf. Bu dille yazılmış olan” biçiminde açıklanmaktadır. Ancak *Osmanlı Türkçesinin* bir *dil* değil, “Hazar Denizi’nin batısındaki Türk dünyasında XIII. yüzyıldan beri kullanılan ve Oğuzcaya dayanan Türk dili” (s. 283) biçiminde sözlükte yer alan *Batı Türkçesinin* bir döneminin adı olduğu bilinmektedir. Bir dilin tarihî seyri içinde yer alan bir dönemin *dil* olarak adlandırılmasının, sözlük kullanıcılarına doğru bilgi vermeyeceği düşünülmektedir. Eğer bu dönem bir *dil* olsaydı, mevcut sözlükte madde başı olarak yer almayan *Eski Anadolu Türkçesi* (ya da *Eski Türkiye Türkçesi*)’nin de bir dil olarak tanımlanması ve sözlükte bulunması gerekecekti. Bunun yanında, *Türkiye Türkçesi* (s. 2401) maddesinde de “Batı dillerinin etkisi altında kalan Türk dili” ifadesi yer alabilirdi.

Bazı dil adları sözlükte “ölü bir dil” ifadesi ile açıklandığı halde, aynı durumda olan diğerleri için bu yapılmamıştır. Örneğin, *Asurca* için “1. Sami dilleri ailesine giren ve milattan önceki dönemlerde Ön Asya’da kullanılmış olan ölü bir dil. 2. Bu dille yazılmış olan” (s. 171) ve *Aramice* için “1. Sami dillerinin batı lehçelerini içine alan ve milattan önceki dönemlerde kullanılmış olan ölü bir dil. 2. Bu dille yazılmış olan” (s. 144) açıklamaları yapılmışken, *Hititçe* maddesinde “1. Eti dili⁴⁸. 2. Bu dille yazılmış olan” (s. 1106); *Sümerce* maddesinde “1. Sümer dili. 2. Bu dille yazılmış olan” (s. 2179); *Toharca* maddesinde “1. Orta Asya’da kullanılmış olan eski bir Hint-Avrupa dili. 2. Bu dille yazılmış olan” (s. 2360) açıklamaları yer alır. Bilindiği kadarıyla son üçü de diğerleri gibi *ölü dildir*.

Bazı dil ailelerinin, gruplarının vb. hakkında verilen bilgilerle ilgili bazı tereddütler bulunmaktadır. Örneğin, sözlükte madde başı olarak, “Ural dilleriyle Altay dillerinin oluşturduğu dil grubu” (s. 2419) açıklamasıyla yer alan *Ural-Altay*, bilindiği kadarıyla bir dil grubu veya ailesi değildir. Buna ek olarak, örneğin, *Cermen dilleri* (s.455), *İskandinav dilleri* (s. 1207), *Baltık dilleri* (s. 248) vb. *özel ad* işareti ile madde başı durumundayken, *Ural dillerinde* bu işaret bulunmamaktadır. Ayrıca, sözlükte *Hint-Avrupa* (dilleri) maddesine yer verilmişken, *Hami-Sami’ye*, *Çin-Tibet’e*, *Bantu’ya* vb. yer verilmemiştir.

47 Burada, ekte yer alan (s. 2721) ve *Güney Afrika*’nın dili olarak belirtilen *Afrikaner*’in bir dil adı değil, etnonim – boy adı – olduğunu da belirtmek gerekir. Burada Güney Afrika Cumhuriyeti’nin resmî dillerinden biri olan *Afrikanca* (*Afrikaans*) yer almalıydı. Bilgi için bk. T. Biberauer, “Afrikaans”, *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Elsevier, Amsterdam 2006, s. 102-106.

48 Sözlükte *Eti dili* biçiminde bir madde de bulunmamaktadır.

2.4. Yer Adları

Türkçe Sözlük'te, çok sayıda yer adı bulunmaktadır. Bu tipteki özel adlarda da bir standardın yakalandığı söylenemez. Örneğin illerimizin adları, “Türkiye'nin ... Bölgesi'nde yer alan illerinden biri”; ilçelerimizin adları ise, “... iline bağlı ilçelerden biri” biçimindeki açıklamalarla verilmiştir. Verilen bilgi *ansiklopedik bilgi*dir yani sözü değil şeyi açıklar. Ancak bu açıklamaların, *kullanıcının bilgi boşluğunu dolduracak* derecede olmadığı söylenebilir: Marmara Bölgesi'nde bulunan tüm illerimiz için “Türkiye'nin Marmara Bölgesi'nde yer alan illerinden biri” açıklaması vardır. Aynı durum diğer coğrafi bölgelerimizde de ilgili coğrafi bölgenin adı olmak kaydıyla geçerlidir. “Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde yer alan illerinden biri”, “Türkiye'nin Karadeniz Bölgesi'nde yer alan illerinden biri” vb. Burada *madde başı* ve *kavram* ilişkisi bakımından şöyle bir aksaklık göze çarpmaktadır: Örneğin, madde başı olarak sözlükte yer alan *Balıkesir, Bilecik, Bursa, Çanakkale, Edirne, İstanbul, Kırklareli, Kocaeli, Sakarya, Tekirdağ* ve *Yalova*, aynı ifade ile açıklanır. Fakat aynı ifade ile açıklanan madde başları, *aynı kavramı* karşılamak durumundadır. Sözelimi, bir başka özel ad olan *Samanyolu* maddesi, “açık gecelerde gökyüzünde boydan boya görülen uzun, bol yıldızlı, ışıklı şerit” (s. 2023) açıklamasıyla verilmiş, aynı şeyi işaret eden diğer dil unsurları da belirtilmiştir: Her biri ayrı madde başı olan bu özel adların açıklamaları ise, yalnızca *Samanyolu* biçimindedir. Buna göre, *Gökyolu* (s. 959) = *Hacıaryolu* (s. 1021) = *Hacıyolu* (s. 1022) = *Kehkeşan* (s. 1379) = *Samanuğrusu* (s. 2023) = “Samanyolu” denklığı ortaya çıkar ki *bir şey* için farklı adlandırmalar, her dilde görülmektedir. Açıklamalarının aynı olması bakımından bunu *Marmara Bölgesi*'nde yer alan ve her biri ayrı madde başı olan illerimizin adları için uyguladığımızda ise, *Balıkesir* = *Bilecik* = *Bursa* = *Çanakkale* = *Edirne* = *İstanbul* = *Kırklareli* = *Kocaeli* = *Sakarya* = *Tekirdağ* = *Yalova* = “Türkiye'nin Marmara Bölgesi'nde yer alan illerinden biri” biçiminde gösterilebilecek durumla karşılaşılmaktadır. Ancak görüleceği üzere burada, yukarıdakinden daha farklı bir durum söz konusudur. Yukarıdaki tabloda, *Gökyolu* ile *Samanuğrusu*, aynı şeyi gösterdiği için birbirinin yerine kullanılabilirken, alttaki tabloda, açıklamaları bir olmasına rağmen, *Bursa* yerine *Tekirdağ* kullanılamaz. Manzara, illerimizin ve ilçelerimizin tamamının adları için aynıdır. Sözlük maddesi olarak sözlükte yer almalı ise, il ve ilçelerimizin adları için nasıl açıklamalar yapmak gerekir? Bu soruya Baskın, örnekler kullanarak farklı sözlüklerle yaptığı karşılaştırmalar sonucunda *daha kapsamlı ve doyurucu ansiklopedik bilgi* biçiminde özetlenebilecek bir cevap vermektedir.⁴⁹ Ancak bunun bir çözüm olabileceğine dair tereddütlerimiz vardır.

Türkçe Sözlük'te, Türkiye'nin illerinin adları dışında, onlara benzer nitelikte yalnızca üç ad bulunmaktadır: *Bağdat* (s. 226), *Dimyat* (s. 668) ve *Hanya* (s. 1043). Tahmin edilebileceği gibi, bunlar da deyimlerde geçtikleri için sözlükte yer bulmuştur. Ancak, *Bağdat* adı, “Bağdat'ı tamir etmek” deyimine yer verebilmek için sözlüğe alınmışken, hem “Medine fukarası gibi dizilmek” deyimine, hem de söz başında geçtiği halde *Medine*'ye yer verilmemiştir.⁵⁰ Bunun gibi, Türkiye'de

49 Sami Baskın, *Özel Yer Adlarının Yeri*, s. 362.

50 Buna karşılık sözlükte *üstü başı perişan, kötü giyimli kimse* açıklaması verilen ve *özel ad* olarak işaretlenmemiş *medine dilencisi* biçiminde bir madde başı bulunmaktadır (s. 1643).

bulunan hiçbir köy (ya da mahalle) adı sözlüğe alınmamasına rağmen, *Bulgurlu*⁵¹ [*Bu kadar süslenmeye gerek yok anlamındaki "Bulgurlu'ya gelin mi gidecek" deyiminde geçen bir söz* (s. 409)] adı deyim başında geçtiği için madde başı olmuştur.

Yer adları ile ilgili şunu da belirtmek gerekir ki adbilimin iki büyük kolundan biri olan yeradbilim, dünya üzerinde (ve dışında) bulunan yerlerin adlarını çeşitli yönleriyle ele alır ve *orun* (*yerleşim yeri*) *adları*, *su adları*, *yükselti adları* vb. gibi alt dalları bulunmaktadır. Yeradbilimin prensiplerine göre orun adının, su adının, yükselti adının vb., yer adı olmak bakımından herhangi bir farkı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'nin illerinin (ve ilçelerinin) adları sözlükte madde başı iken, Türkiye'deki su ya da yükselti adlarından herhangi birine rastlamak mümkün değildir. Örneğin *Fırat Nehri* ya da *Erciyes Dağı* sözlüğe alınmamıştır. Su adı olarak sözlükte yalnızca *Karadeniz* maddesi vardır. O da *deyimde kullanıldığı için* madde başı yapılmıştır: *Karadeniz*: "Çok düşünceli ve durgun görünen kimseler için kullanılan "Karadenizde gemilerin mi battı?" deyiminde geçen bir söz..." (s. 1315). Yükselti adlarından da sözlüğe yalnızca *Arafat* (s. 142) ve *Hüt Dağı* (s. 1122) alınmıştır. İlki, "hacıların Kurban Bayramı'nın arife günü toplandıkları Mekk'e'nin doğusundaki tepе" biçiminde verilen yaklaşık konum bilgisi ile ikincisi ise, "çok şişmek, kabarmak" anlamında kullanılan 'Hüt Dağı gibi şişmek' deyiminde geçen bir söz" açıklamasıyla karşımıza çıkar.

Ülke adlarından yalnızca "duymayan kalmadı" anlamındaki "Mısır'daki sağır sultan bile duydu" atasözünde⁵² geçen bir söz" (s.1677) açıklamasıyla, *Mısır* sözlüğe alınmıştır.

Keskin sınırları bulunmayan coğrafi alanların işaretleyicileri olan *Balkanlar* (s. 246), *Orta Doğu* (s. 1815), *Yakın Doğu* (s. 2507) gibi özel adlar sözlükte yer alırken, aynı statüde bir yer adı olan, örneğin *Ege Bölgesi*'ne ait bir giriş bulunmamaktadır. Ancak, diğer maddelerin açıklamalarında sıklıkla *Ege Bölgesi* adı ile karşılaşılır. Burada şu sorular akıllara gelmektedir: *Kullanıcı, İzmir maddesinde karşılaştığı "Türkiye'nin Ege Bölgesi'nde yer alan illerinden biri"* (s. 1241) *açıklamasını okurken, Ege Bölgesi'nin neresi olduğu bilgisine ihtiyaç duymamakta mıdır ya da bunu bildiği mi varsayılmaktadır?* Sözlükte diğer coğrafi bölgelerimizin adları da mevcut değildir.

Sözlükte iki *güneş* maddesi bulunmaktadır. İlki *ad* olarak işaretlenen ve "güneş ışınlarının ve ısısının etkilediği ortam" (s. 1006) biçiminde iken, diğeri ise *özel ad* olarak işaretlenerek "gök b. gezegenlere ve yer yuvarlağına ışık ve ısı veren büyük gök cismi" (s. 1006) biçiminde açıklanmıştır. Bununla birlikte, "Güneş balçıkla sıvanmaz" sözü, *ad* olarak madde başında yer alan *güneş*in altında verilmiştir ki atasözünde bahsedilen *güneş*, ilgili maddede yer alan "güneş ışınlarının ve ısısının etkilediği ortam" açıklamasıyla değil, özel ad olarak madde başı yapılan *Güneş* adına bağlıdır. Bununla birlikte *Güneş* maddesinde bu deyim yer verilmemiştir. Bir standart gözetilseydi, *Güneş* maddesinde, "herkesin bildiği gerçek inkâr edilemez" anlamında kullanılan 'Güneş balçıkla sıvanmaz' deyiminde ve "olanakları bulunduğu halde hiç kimseye

51 İstanbul'da bir köy iken şimdi mahalle olmuştur. Bulgurlu Köyü ile ilgili deyim için bk. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1963, s. 3115.

52 Sözlükte atasözü olarak değerlendirilmiştir.

iyilik etmeye yanaşmaz huyda olmak”⁵³ anlamında “Güneş olsa kimsenin üstüne doğmamak” deyimlerinde geçen bir söz” açıklamaları da karşımıza çıkacaktı.

Yer adlarıyla ilgili son olarak, resmîyette “19 Mayıs” biçimindeki Samsun’a bağlı ilçenin adının sözlükte yazı ile “Ondokuzmayıs” biçiminde verildiğini de belirtmek gerekir.⁵⁴

2.5. Sözlükteki Diğer Özel Adlar

Yukarıdakilerden başka sözlükte kabaca *mitoloji ile ilgili olan adlar, inanç sistemleri ile ilgili olan adlar, bilim dallarının adları, tarihi adlar* vb. başlıklarıyla değerlendirilebilecek özel adlar da kayıtlıdır. Bu adlarla ilgili göze çarpan hususlar ise şöyle gösterilebilir:

Açıklamasında *sanat akımı* ibaresi bulunan dokuz madde başı bulunmaktadır: Dadacılık (s. 575), dışa vurumculuk (s. 653), doğalcılık (s. 689), gerçeküstücülük (s. 931), izlenimcilik (s. 1240), kabalacılık (s. 1249), kubizm (s. 1552), romantizm (s. 1983), simgecilik (s. 2114). Bunlardan *Dadacılık, özel ad* kaydıyla büyük harfle yazılmışken, diğerlerinin *ad* olduğu bilgisi verilmiştir. Dadacılık’ın özel ad olarak işaretlenmesinin, *Dada* adından kaynaklandığı görülmektedir.⁵⁵ Bu akıma mensup olanları ifade eden *Dadacı* da sözlükte *özel ad* olarak belirtilir: “Dadacılık akımına bağlı olan, Dadaist” (s. 575). Buna karşılık aynı sözcüğün yabancı biçimi olan *Dadaist* özel ad değildir (s. 575). Yine yabancı kaynaklı olan ve “kabala yanlısı sanat akımı” olarak açıklanan *kabalacılık* (s. 1249) ise özel ad olarak değerlendirilmemiştir.⁵⁶

Açıklamalarında “edebiyat akımı” ibaresi bulunan *parnasizm* ve onun mensuplarını bildiren *parnasyen* (s. 1892) ile *simgecilik* ve onun mensuplarını bildiren *simgeci* (s. 2114)⁵⁷ *ad* olarak belirtilmişken, *Âdemcilik* (s. 28) *özel ad* biçiminde kayıtlıdır. Onun mensuplarını bildiren *Âdemci* de büyük harfle başlamış ancak *ad* olarak işaretlenmiştir.

Yukarıdakiler ile aynı türden olan ancak açıklamasında “edebî akım” ibaresi olan *neoklasisizm* (s.1764); açıklamasında “edebî çığır” ibaresi olan *gelecekçilik* de (s. 920) *ad* statüsünde kayıtlı iken, açıklamasında “edebiyat hareketi” ibaresi olan *Nevyunanilik* (s. 1769) *özel ad* biçiminde kaydedilmiştir.

Akımlar olarak genel bir başlık altında değerlendirilebilecek grupla ilgili özel adlarda da benzeri bir durum söz konusudur. Bazıları *özel ad* olarak değerlendirilirken, aynı konumda bulunan

53 Ömer Asım Aksoy, *Deyimler Sözlüğü*, s. 697.

54 Resmî biçimiyle verilseydi mecburen sözlüğün ilk madde başı olacaktı.

55 Yaygın anlatıma göre bu ad, sözlükte rastgele seçilen bir sayfada bulunan ve Fransızcada “*tahta at, oyuncak at*” anlamına gelen “*dada*” sözcüğüne bağlanır (Ian Chilvers, Harold Osborne ve Dennis Farr, *The Oxford Dictionary of Art*, Oxford University Press, Midsomer Norton 1994, s. 131).

56 *kabalanın* (küçük harfle) sözlükteki açıklaması, a. (*kaba’la*) İng. *cabala* 1. Doğüstü varlıklarla ilişki kurma sanatı. 2. *din b. Yahudilerde, yazılı olarak konulmuş olan Tanrı kanunlarının yanında, ağızdan ağıza geçen din buyruklarının, İbrani felsefesinin ve efsane yazılarının tamamı*. 3. *din b. Bu öğretinin yandaşlarının tamamı* (s. 1249) biçimindedir. Yazım kılavuzunda belirtildiğine göre, *din ve mezhep adları ile bunların mensuplarını bildiren sözler büyük harfle başlar*. Bu durumda ilgili sözcüğün özel ad olması ve büyük harfle başlaması gerekmektedir.

57 *Sembolizm ve sembolist* de aynı biçimdedir.

bazıları ise *ad* biçiminde kayıtlıdır. Örneğin, *Nazizm* ve *Nazi özel ad* iken *Nazist* değildir (s. 1756). Yeni versiyonlarını karşılayan *Neonazizm* ve *Neonazist* de *özel ad* olarak belirtilmiştir (s. 1764). Buna karşılık, *faşizm* ve *faşist* (s. 854) ile *neofaşizm* ve *neofaşist* (s. 1764) *addır*. *Makyavelizm özel ad*, *Makyavelist* ise (s. 1614) (ilk harfi büyük yazıldığı halde) *addır*. Felsefe akımı olarak açıklanan *Dekartçılık özel ad*, bu felsefeyi benimseyen olarak açıklanan *Dekartçı* ise (s. 613) *özel sıfat* (?) biçiminde; bunların muadilleri olan *Kartezyenizm özel ad*, buna karşılık *Kartezyen sıfat* (s. 1340) olarak görülmüştür. *Epikürosçuluk* ve *Epikürcülük özel ad* sayılmış, *Epikürosçu* ve *Epikürcü* ise (s. 804) sayılmamıştır. Bunlara benzer diğer örnekler şunlardır:

Panislamizm <i>özel ad</i>	Panislamcı <i>özel sıfat</i> (?) (s. 1880)
Pantürkizm <i>özel ad</i>	Pantürkist <i>özel ad</i> değil (s. 1881)
Troçkicilik <i>özel ad</i>	Troçkici <i>özel ad</i> değil (s. 2382)
Panturanizm <i>özel ad</i>	Panturanist <i>özel ad</i> değil (s. 1881)
Türkçülük <i>özel ad</i>	Türkçü <i>özel ad</i> değil (s. 2401)
Bolşeviklik <i>özel ad</i>	Bolşevik <i>özel ad</i> (s. 375)

Din ve mezhep adları ile bunlarla ilgili mensubiyet bildiren özel adlarda da bir standart sağlanamamıştır. Örneğin, *Budistlik*, *Budizm* ve *Budist* (s. 403) *özel ad* olarak kayıtlıdır. Buna karşılık *Mecus* ve *Mecusilik özel ad* durumunda iken, *Mecusi* (s. 1642) *özel ad* değildir. Sözlükte *Manicilik* ve *Manihaizm özel ad* olarak işaretlenmiştir. Buna karşılık *Manici özel ad* değildir (s. 1621). Bunlara benzer diğer örnekler şunlardır:

Şintoculuk, Şintoizm <i>özel ad</i>	Şintocu <i>özel ad</i> değil (s. 2226)
Taoculuk, Taoizm <i>özel ad</i>	Taocu <i>özel ad</i> değil (s. 2265)
Zerdüştcülük <i>özel ad</i>	Zerdüştcü <i>özel ad</i> değil (s. 2652)
Nasturilik <i>yok</i>	Nasturi <i>özel ad</i> (s. 1754)

Bir bakıma mensubiyet ifade eden *Doğucu* (s. 692) ve muadili olan *Şarkçı* (s. 2205) sözlükte *özel ad* olarak geçer. Buna karşılık *Batıcı* (s. 282) ve muadili olan *Garpçı* (s. 904) *özel ad* değildir. Burada *Batıcılık* (s. 282)'in *özel ad*, *Doğuculuk* (s. 692)'un ise *ad* olarak işaretlendiğini de belirtmek gerekir. Buna karşılık *Garpçılık* (s. 904) ve *Şarkçılık* (s. 2205) *özel ad* durumundadır.

Masallarda yer alan varlıkların adlarından *musikar* (s. 1713) ve *Noel Baba* (s. 1777) *özel ad* olarak tanımlanmazken, *Anka* (s. 127), *Keloğlan* (s. 1383), *Simurg* (s. 2115), *Zümrüdüanka* (s. 2666) adları *özel ad* olarak işaretlenmiştir.

3. Değerlendirme ve Öneriler

Yukarıda belirtilenler doğrultusunda şu iki soruyu değerlendirmek gerekir:

Türkçe Sözlük'te özel adlar yer almalı mıdır?

Özel adlar Türkçe Sözlük'te yer alacaksa bunlarla ilgili nasıl bilgiler verilmelidir?

Türkçe Sözlük'te yer alan özel adların durumları (madde başları ve açıklamaları), bir düzensizlik arz etmektedir. Hangi özel adın neden sözlükte madde başı olarak bulunduğu, bir diğerinin ise neden bulunmadığına dair belli bir yöntemin takip edilmediği gözlemlenmiştir. Yalnızca, *deyim ve atasözlerinin ilk sözcüğü olarak bulunması halinde özel ad madde başı olur* biçiminde ifade edilebilecek bir yöntemden bahsedilebilir.⁵⁸ Ancak bunda da deyimlerde ve atasözlerimizde geçen ve aynı durumda bulunan özel adların tamamının sözlüğe alınmadığı görülmektedir. Madde başı yapılan özel adların – bu durumda olan kişi ve yer adlarının – önceden de belirtildiği gibi, deyim ya da atasözünün anlamını tek başlarına doğrudan etkilemesi söz konusu değildir. Bilindiği kadarıyla deyim ya da atasözü, yani kalıp ifadelerde parçaların değil bütünü anlamı esastır. Bu bakımdan, bir deyim ya da atasözünün ilk sözcüğünü teşkil etmesi, özel adın madde başı yapılması için yeterli bir gerekçe sunmamaktadır. Kaldı ki bu biçimde madde başı olan özel adlar için yapılan açıklamalar, ilgili özel adı *açıklayamamaktadır*: Demokles, yalnızca “Her an gerçekleşebilecek tehlike” anlamındaki “Demokles’in kılıcı” deyiminde geçen bir söz; Abbas da “Yola çıkacak veya ölümü yaklaşan kimse” anlamlarındaki “Abbas yolcu” deyiminde geçen bir söz değildir. Bu özel adları bu biçimde *açıklamak*, bir genel sözlüğün yapısına uygun düşmemektedir. Eğer deyim ya da atasözleri sözlükte yer alacaksa, bunlar, diğerlerinde olduğu gibi, ilgili madde başlarının altında ek açıklamalar olarak verilebilir. Şayet deyim ya da atasözü madde başı yapılacaksa, o zaman da *düttürü Leylâ*'da (s. 744) olduğu gibi hepsinin madde başı olması sağlanabilir. Ancak *düttürü Leylâ* madde başı yapılmışken *deli Raziye*'nin madde başı yapılmaması, seçimlerde iyi bir planlama olmadığına işaret etmektedir. Bunun yerine hiçbir deyim ya da atasözünün madde başı olarak alınmaması, gerekiyorsa, içinde özel ad geçen bu tür kalıp ifadelerde bulunan diğer sözcüklere ait maddelerin altında verilmesi yolu izlenebilirdi. Nitekim sözlükte bu uygulanmış ancak belirtilen deyimlerde geçen özel adlar bunun dışında bırakılmıştır.

Deyim ve atasözlerinde geçmediği halde sözlükte madde başı olan özel adların seçiminde oldukça fazla sorunun olduğu göze çarpmaktadır. Yukarıda *boy adları, dil adları, yer adları* gibi başlıklarda örnekleri verilmeye çalışılan bu sorun, başta, özel adların seçimiyle ilgilidir. Boy adlarından başlanacak olursa, bunların seçiminin *keyfi* olduğunu söylemek mümkündür. Boy, kavim, oymak, aşiret, cemaat vb. adlarından, özellikle Türklere ait olanlarından, bazılarının sözlüğe alınması, bazılarının ise alınmaması, *bunların arasında bir önem sırası var mıdır?* sorusunu hatıra getirmiştir. Ancak tespit edilenler içinde böyle bir durumun olmadığı görülmektedir. Bu türden özel adlar sözlükte madde başı olarak yer alacaksa, boy, kavim, oymak, aşiret, cemaat vb. adı olarak bilinen bütün özel adlar sözlüğe alınmalıydı.

Bu grupla ilgili olarak değerlendirilebilecek diğer bir husus, *+II* eki ile boy adlarından türetilmiş ve madde başı yapılmış sözcüklerdir. Bu yapıda oluşturulan sözcüklerin bir bölümü, açıklamalarına göre, bir “il”e mensubiyet bildirmektedir. Ancak ilçe adları sözlüğe alındıkları halde “ilçe”ye mensubiyet bildiren sözcükler madde başı olarak değerlendirilmemiştir. Bu tasarrufun *sözlüğün hacmini gereksiz yere artırmamak* amacıyla yapıldığı düşüncesi hatıra gelse

58 *Türkçe Sözlük*, s. XXIV. Tabii bu, yalnızca atasözleri ve deyimlerde geçen özel adlar için geçerlidir.

de “il”e mensup olma bilgisi ile “ilçe”ye mensup olma bilgisinin aynı şey olduğu malumdur. Dolayısıyla *Ankaralı* maddesi varsa, *Koçarlı* maddesinin de bulunması doğal beklentidir.

+II+III ekleriyle oluşturulan maddelerin ise, özel ad olup olmadığı hususunda tereddütlerimiz vardır. “...olma durumu” biçiminde açıklanan bu türden maddeler, ilgili “şey”e mensubiyetin kavram halinde belirtilmesinden ibarettir. Ancak sözlükte yer alan maddeler içinde sözgelimi, *Ankaralılık* varken *Koçarlılık*'ın olmaması ya da *Etiyopyalı* varken *Etiyopyalılık*'ın olmaması, bu yapıdaki sözcüklerin hangi kıstasa göre sözlüğe alındığının sorgulanmasına sebebiyet vermektedir. Bunlar “adı geçen yer”e mensubiyet bildirdikleri için özel ad biçiminde işaretlenmiş olsalar da mensubiyetin “özel ad olarak kullanılan sözcüğe” değil, özel ad ile işaret edilen “yer”e olduğunu belirtmek gerekir.

Dil ve yer adlarında da durum farklı değildir. Sözlüğe alınan madde başları ile sözlüğe alınmayanlar arasında hiçbir fark bulunmamaktadır. Bu yüzden sözlükte bu türden sözcüklerin *rastgele* seçilmiş olduğu düşünülmektedir. Böyle olmasaydı, “İngilizce”, “Fransızca”, “Letçe, Letonca”nın yanında “Estonca”, “Ukraynaca”; “Anadolu”nun yanında “Trakya”, “Rumeli”, “Doğu Anadolu Bölgesi” gibi maddeleri sözlükte görmek mümkün olacaktı.

Madde başları ile ilgili bir diğer husus da aynı kategoride oldukları halde bazı adların *özel ad*, bazılarının ise yalnızca *ad* olarak işaretlenmesidir. Buna dair örneklere özellikle *akım*, *bilim*, *din* ve *mezhep adları* içinde rastlanmaktadır. Bunların tamamının “matbu hata”dan kaynaklandığı düşünülmemektedir.

Sözlükte yer alan eponimleri⁵⁹ de ayrıca değerlendirmek gerekir. Örneklerinden bazıları sözlükte kendisine *özel ad* olarak bazıları ise *ad* olarak yer bulmuştur: *Rihter Ölçeği*, *Mohs ölçeği*, *Kiril* özel ad, buna karşılık *Aşil tendonu* (*Aşil kirişi*), aynı yapıda olduğu halde cins adı olarak kabul edilmiştir. Benzeri durum, *Behçet hastalığı*, *Ebucehil karpuzu* gibi madde başlarında da görülmektedir. Bununla birlikte, eponim olan bazı maddelerde “... özel adından” biçiminde bir bilgi verilmiştir. Ancak bu, bütün eponimler için yapılmamıştır: *Molotofkokteyli* sözcüğündeki *molotof* da bir kişinin adıdır fakat hem küçük harfle başlatılmış, hem sonraki ile birleştirilmiştir. Diğerleri gibi, “... özel adından” biçiminde bir bilgi de yoktur.⁶⁰ Yazım kılavuzunda her ne kadar bu gibi adların nasıl yazılacağı ile ilgili doyurucu bir bilgi bulunmasa da tamlamada bulunan kişi adının büyük harfle, diğer sözcüğün ise küçük harfle yazılması temayülü vardır. Ancak bunlar da aslında yazım kılavuzunda, *amper*, *jul* örnekleriyle verilen *özel ad* “kendi anlamı” dışında *yeni bir*

59 *Eponym* (eponim) = *appellative* (apelyativ/apelyatif). Gerçek ya da mitolojik bir kişi adından devşirilmiş cins adı: *boycot* (*Boycott*), *amper* (*Ampère*), *sandviç* (*Sandwich*) gibi (Eponimler için bk. Robert Hendrickson, *The Dictionary of Eponyms: Names That Became Words*, Newyork 1985; Martin H. Manser, *Dictionary of Eponyms*, Sphere Books Limited, London 1991; Cyril Leslie Beeching, *A Dictionary of Eponyms*, 3rd ed., Oxford University Press, Suffolk 1989). Bu olay, apelyatifleşme/apelyativleşme (*appellativization*) olarak da bilinmektedir. Bunun için bk. Robert Lawrence Trask, *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*, Fitzroy Dearborn Publishers, Edinburgh 2000, s. 24.

60 Vyacheslav Mihayloviç Molotov (Vyacheslav Mikhailovich Molotov)'un adından (Martin H. Manser, *Dictionary of Eponyms*, s. 196).

“anlam” *kazanmışsa büyük harfle başlamaz* uyarısına muhatap olan adlardır. Dolayısıyla kimsenin, varsa, *Ebucehil karpuzu* adında *Ebucehil*’i kendi “anlam”ı ile kullandığını düşünmemekteyiz.

İkinci soru ise, bir bakıma *anlam* hususu ile ilgilidir. Bir dili konuşanların bilgilerinin toplamına karşılık gelen sözlüklerde madde başı olarak belirtilen sözlük birimleri, *anlam*ları ile mevcuttur. Sözlük birimleri, temel anlamların yanı sıra çeşitli sebeplerle kazandıkları diğer anlamları da temsil eder. Bu bakımdan, kullanıcının sözlükte neyi arayacağı ve neyle karşılaşacağı, aradığı bilgiyi bulup bulamayacağı ve bundan memnun olup olmayacağı da *anlam* merkezli düşünüldüğünde büyük önem arz eder. O halde, sözlük hazırlarken, *bir sözcüğün anlamı nedir?* sorusunun cevabını, kullanıcıyı tatmin edici bir biçimde verme planının da yapılması gerekir.

Burada *anlamın*, *madde başının* yani *sözlük biriminin karşısında verilen açıklamaya* yaklaşık olarak karşılık geldiğini de belirtmek gerekir ki açıklamada yer alan bilgi, madde başının sözlük maddesi mi yoksa ansiklopedi maddesi mi olduğunu tayin etmeye de yarar. Sözlük birimlerinin anlamları vardır. Buna göre, karşılarında bulunan açıklamalar, onların anlamlarını belirtir. Buna karşılık özel adların anlamları bulunmamaktadır.⁶¹ Sözlüğe alınan ve ikisi cins adı (sözlük birimi), biri de özel ad olmak üzere verilen şu üç örnekte, açıklamaların ikisinin *söz* ya da *dil* ile, sonuncunun ise *şey* ile ilgili olduğu görülecektir:

başmak, – ğı “a. esk. Ayakkabı” (s. 277).

başmakçı “a. 1. Ayakkabıcı. 2. Camilerde, giriş bölümünde, çıkarılan ayakkabılara bekçilik eden kimse” (s. 277).

Başmakçı “öz. a. (başma’kçı) Afyonkarahisar iline bağlı ilçelerden biri” (s. 277).

Örneklerin ilk ikisinde, sözün açıklaması, onun anlamını verirken, üçüncüsünde bu anlam ile ilgili hiçbir belirti bulunmamaktadır. “başmak” ile “başmakçı” arasındaki ilişki, dil düzeyinde gerçekleşirken, “Başmakçı”da bu ortadan kalkmış, sözcük, anlam boşalmasına uğrayarak “Afyonkarahisar iline bağlı ilçelerden biri”ni gösteren bir işaret durumuna gelmiştir. Sözlüksel bilgi ile ansiklopedik bilgi arasındaki ayrım aşağı yukarı böyledir. Ancak sözlüksel bilgi ile ansiklopedik bilgiyi birbirlerinden ayırmanın çok zor olduğunu, temelde sözlüksel bilginin ansiklopedik bilginin bir parçası olduğunu, hatta *sözlüklerin ansiklopedi olduğunu* ifade edenler de vardır.⁶² Allen de aynı doğrultuda görüş bildirerek sözcüklerin etimolojik ve biçimle ilgili bilgisinin aslında ansiklopedik bilgi olduğunu belirtir.⁶³

Aslında kimse ansiklopedik bilginin sözlüklerde kesinlikle yer almaması gerektiğini savunmamaktadır. Aksine, sözlüklerde önemli miktarda ansiklopedik bilgi içeren madde başları mevcuttur.⁶⁴ Ancak bilhassa özel adlarda bunun bir sorun olarak ortaya çıktığı görülüyor. Özel ad sözlüğe alınacaksa, verilecek bilgi miktarı ne olacaktır? Bir özel ad hangi bilgi verilerek sözlükte

61 En azından sözlüksel anlamı.

62 John Haiman, “Dictionaries and Encyclopedias”, *Lingua*, L/4, (1980), s. 331.

63 K. Allan, “Dictionaries and Encyclopedias: Relationship”, *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Elsevier, Amsterdam 2006, s. 576.

64 En kolay görülebilen örnekleri olarak elementlerin simgeleri ve açıklamaları gösterilebilir.

madde başı olacaktır? Bozkurt, konuyla ilgili olarak *sözlüklerdeki özel ad sınırına* dair geliştirdiği işlem akışıyla hangi özel adın hangi şartlarda sözlüğe girebileceğini bir şema halinde sunar.⁶⁵ Burada verilenlerden anlaşıldığına göre, *bilinen, kullanım sıklığı yüksek oranda olan ve yeteri kadar yayılmayı sağlamış özel adların* sözlüğe alınması gerektiği doğrultusunda bir sonuç elde edilmektedir. Ancak normal şartlarda bir sözlük kullanıcısının sözlüğe bilgisini artırmak için baktığı hesap edilirse, “yaygın olan özel adlar” yerine “hakkında bilgi almak istediği özel adlar”a bakması, doğal bir çıkarım olacaktır. Buna göre, sözlükte *çok bilinenlerin* değil, *az bilinenlerin* yer alması gerekir. Dolayısıyla sözlükte *Baki, Fuzuli* maddelerinin yerine *Cezeri'nin, Cahit Arf'ın* olması, kullanıcıya daha çok bilgi sağlayacaktır. Bununla birlikte, Bozkurt'un şemasında sözlüğe alınacak özel adlarla ilgili verilecek *bilgi miktarına* değinilmemiştir. Her ne biçimde olursa olsun, özel adın sözlüğe girmesi durumunda verilecek olan bilgi ansiklopedik bilgi olacağı için, bunun miktarı da büyük önem arz etmektedir. İstanbul örneği ile gözden geçirilecek olursa, sözlükteki açıklamasında bulunan “Türkiye'nin Marmara Bölgesi'nde yer alan illerinden biri” ifadesinin bu şehrimiz hakkında yeterli bir *bilgi* verdiğini söylemek zor olacaktır. Bu bilginin yeterli olduğu düşünülüyorsa, sözgelimi “Kocaeli'nin batısında bulunan bir il” ya da “Kuzeyden Karadeniz'e, güneyden ise Marmara Denizi'ne kıyısı olan bir il” açıklamaları da İstanbul için aşağı yukarı aynı miktarda bilgiyi verebilirdi. Ancak bir sözlük kullanıcısı için, şayet İstanbul'a dair bilgi almak niyetiyle sözlüğe bakıyorsa, bunların hiçbirinin yeterli olmadığı düşünülmektedir. Kaldı ki İstanbul, başlı başına hakkında ansiklopedi yazılan bir ilimizdir.⁶⁶

Özel ad olarak madde başı olacak kadar önemi haiz kişi adları için de önceden belirtildiği gibi, hangi bilginin verileceği hususunda sorunlar bulunmaktadır. *Nasrettin Hoca*, bir deyimim ilk sözcüğü olması dolayısıyla mı madde başı olmalıdır? Bunun için sözlüğe bakacak olan kullanıcı, “... deyiminde geçen bir söz” açıklamasıyla ne kadar tatmin olacaktır? Eğer *Nasrettin Hoca* için sözlüğe bakılacaksa, bu adı taşıyan kişinin neden sözlüğe alınacak kadar önemli olduğunu öğrenmesi gerekmekte midir? Ancak burada da verilecek ansiklopedik bilgi, bir sözlüğün hacmini zorlayacak büyüklükte olamayacağı için, kullanıcı aradığını yine bulamayacaktır. Böyle bir madde başı için, “... deyiminde geçen bir söz” açıklaması yerine hangi bilgi verilmelidir? Onunla ilgili olarak – il adlarındaki gibi – yalnızca “Hortu Köyü'nde doğmuş bir tarihi şahsiyet” olduğu bilgisinin verilmesi ya da onun “Anadolu Türklüğü'nün önemli bir kişiliği” olduğunu belirtmek yeterli olacak mıdır?⁶⁷

Sonuç

Açıklanmaya çalışıldığı üzere, genel sözlüklerde yer alması beklenen/istenen özel adlarla ilgili sorun yalnızca onların sözlüklere dahil edilmesi değil, edildiği takdirde verilecek bilgi miktarıyla da alakalıdır. Bunun, hangi sözlük olursa olsun, bir standardının oluşturulmasının

65 Ferdi Bozkurt, *Genel Sözcükler*, s. 216 ve devamı.

66 Örneğin bk. Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*; Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbayar vd., Ana Basım A.Ş., İstanbul 1993-1995.

67 *Nasrettin/Nasreddin Hoca* ile ilgili olarak wikipedia.org'da bulunan bilgi miktarı için bk. Wikipedia, “*Nasreddin Hoca*”, https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Nasreddin_Hoca&oldid=25814668 [Erişim tarihi: 18.07.2021].

oldukça zor olduğu düşünülmektedir. Çünkü başta, sözlüğe hangi özel ad alınırsa alınsın, dahil edilmeyen, unutulmuş veyahut değerlendirilmeye alınmayan başka özel adlar mutlaka olacaktır. Ayrıca, belirtildiği gibi, kimin için hangi bilginin önem arz edeceğini tespit etmek mümkün olmayacağından, sözlük maddesi yapıldığı takdirde özel adla ilgili bilginin miktarı sorunu, çözüme kavuşturulamayacaktır.

Böyle sorunlarla karşılaşılması ihtimali yüksek ise, meselenin çözümünün başka yolu/yolları var mıdır? Fikrimizce bunun çözümü, *özel ad* olarak nitelendirilen unsurların genel sözlükten uzak tutulmasıdır. Dolayısıyla sözlükte bulunmayan özel adlar, sözlük için sorun teşkil etmeyecektir. Böylece örneğin, “Sözlükte Salar, Tuva yokken neden Hotanto var?” sorusu sorulamayacaktır.

Buna karşılık, *dil unsurları içinde değerlendirilen ve iletişimde son derece gerekli olan özel adlar için başvurulması gereken kaynağın ne olduğu* sorusuna verilebilecek cevabın yüzyıllar önceden verildiği malumdur: Özel adlar için ansiklopediler vardır ve ansiklopedi, *şeyleri karşılayan sözcükler ve şeyler için olduğu gibi, özel adlar ve özel adların işaret ettikleri için de son derece yetkin başvuru kaynaklarıdır.*

Netice olarak, tespit edilmeye ve gösterilmeye çalışılan hususlar çerçevesinde, *Türkçe Sözlük’e* özel ad alınmasından kaynaklanan önemli kusurların olduğunu düşünülmektedir. Bunların başında özel ad seçimi gelmektedir. Diğer kusur ise, özel adlarla ilgili verilen bilgidir. Özel adların – hangi kıstaslar gözetilirse gözetilsin – sözlüğe alınması, belirtilmeye çalışılanları gidermeye yeterli olmayacaktır.

Sözlük, bir dilin prestij kitabıdır. Elbette hazırlanışında daha önce edinilmiş tecrübelerden ya da başka dillere ait olan muadillerinin yöntemlerinden yararlanmak onun daha teknil hale gelmesine yardım edecektir. Ancak bazılarında var olması, *Türkçe Sözlük’e* özel adları ilave etmemiz gerektiği anlamına gelmemelidir. Sorun, *Türkçe Sözlük’ün* yanında Türk Dili ve Türk Kültürü ile ya da doğrudan özel adlarla ilgili bir ansiklopedi hazırlamakla çözümlenebilir ki bunun matbu olarak gerçekleştirilmesi gerekmemektedir. *Türkçe Sözlük’ün* de müstakbel baskısının matbu olmayacağını öngörmekte olduğumuzu belirterek, *Türkçe Sözlük’ün* ağ sayfasını kullanan özel adlarla ilgili bir veri tabanının, *Türkçe Sözlük’teki* özel adlarla ilgili sorunu ortadan kaldırdığını düşünmekteyiz. Buna göre, *dille* ilgili maddeler sözlük veri tabanından, *şeyle* ilgili maddeler de ansiklopedi veri tabanından çağrılarak mesele halledilebilir. Sözcük arama sonucunda bu ikisinin ayrı kaynaklara bağlı olduğu belirtilebilir. Dolayısıyla yapılacak şey, şu anda mevcut olan uygulamadan yani sözcük arama kutusunun yanında bulunan *sözlük seç* menüsüne bir ekten ibaret olacaktır.

Böylece, sözlükte *İstanbul’u* arayan bir kullanıcının karşısına bir sözlük maddesi olarak “Türkiye’nin Marmara Bölgesi’nde yer alan illerinden biri” bilgisi yerine, bir ansiklopedi maddesi olarak tatminkar bilgiler çıkarılabilir. Sayfa sınırı ya da maliyeti olmayacağından, değişen ya da gelişen bilgilerin ilave edilmesi her zaman mümkün olacaktır. Yapılacak olan şeyin *basit* olduğu iddia edilmemektedir. Ancak yapıldığı takdirde, prestij kitabımız olan *Türkçe Sözlük,*

kullanıcısının ihtiyaçlarını karşılayacak duruma gelebilecektir. Neticede kullanıcı, bilgi ihtiyacını, resmi kurumumuzun sayfasından sağladığı resmi bilgi ile karşılamış olacaktır. Belirtildiği gibi, sayfa sınırı olmayacağı için, verinin miktarı sorun olmaktan çıkacaktır. Bir örnek vermek gerekirse, *britannica.com*'da *London* maddesi için 52 pdf sayfasını dolduracak bilgi mevcuttur.⁶⁸ Her özel ad için bu kadar bilgi gerekmesi bile, en azından Baskın'ın önerdiği biçim, bir il için yeterli bilgiyi sağlayabilecektir.⁶⁹ Tabii, bunu yalnızca il adları için değil, dil adları, boy adları, kurum adları vb. gibi bütün – değerlendirilmesi gereken – özel adlar için düşünmek gerekir. Maddelerini alanında uzman kişilerin hazırlayacağı Türk Dili ve Kültürü'ne ya da doğrudan özel adlara dair bir ansiklopedik veri tabanı, ağ sayfasında sözlük veri tabanı ile birleştirildiğinde aynı sorgu alanı kullanılarak, zaten birbirine yaklaşmış olan sözlüksel bilgi ile ansiklopedik bilgiyi bir arada sunabilir. Böylelikle, “*Özel adlar sözlükte yer almalı mıdır?*” sorusu ile başlayan sorunlar ortadan kaldırılabılır.

68 Encyclopedia Britannica, “London|History, Maps, Points of Interest,&Facts”, <https://www.britannica.com/place/London> [Erişim tarihi: 19.07.2021].

69 Sami Baskın, *Özel Yer Adlarının Yeri*, s. 362-364.

KAYNAKÇA

- Akalın, Şükrü Halûk, "Sözlüğün Tarihi", *Türk Dili*, XCVIII/699, (2010), s. 268-279.
- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1982.
- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü: Deyimler Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1984.
- Allan, K, "Dictionaries and Encyclopedias: Relationship", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Elsevier, Amsterdam 2006, s. 573-577.
- Atkins, B. T. Sue – Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Newyork 2008.
- Baskın, Sami, "Genel Sözlüklerin Bütüncül ve Parçacıl Yapılarında Özel Yer Adlarının Yeri: Türkçe Sözlükte İl ve İlçe Adları", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 59, (2017), s. 345-366.
- Beeching, Cyril Leslie, *A Dictionary of Eponyms*, Oxford University Press, Suffolk 1989.
- Biberauer, T., "Afrikaans", *Encyclopedia of Language & Linguistics*, ed. Keith Brown, Elsevier, Amsterdam 2006, s. 102-106.
- Bozkurt, Ferdi, *Genel Sözcükler İçin Sözlük Birim Seçimi Ölçütleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2016.
- Chilvers, Ian, Harold Osborne ve Dennis Farr, *The Oxford Dictionary of Art*, Oxford University Press, Midsomer/Norton 1994.
- Dash, Niladri Sekhar, "The Art of Lexicography", *Encyclopedia of Life Support Systems*, ed. Vesna Muhvic-Dimanovski – Lelija Sočanac, Oxford, (2007), s. 224-255.
- Davidson, Thomas, *The Grammar Of Dionysios Thrax*, St. Louis 1874.
- Dionysios Thraks, *Gramer Sanatı*, çev. Eyüp Çoraklı, Kabalı Yayinevi, İstanbul 2006.
- Gardiner, Alan, *The Theory Of Proper Names*, Oxford University Press, Newyork – Toronto 1957.
- Günay, V. Doğan, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual, İstanbul 2007.
- Haiman, John, "Dictionaries and Encyclopedias", *Lingua*, L/4 (1980), s. 329-357.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- Hendrickson, Robert, *The Dictionary of Eponyms: Names That Became Words*, Stein and Day, New York 1985.
- Higgins, Worth J., "'Proper Names Exclusive of Biography and Geography': Maintaining a Lexicographic Tradition", *American Speech*, LXXII /4, (1997), s. 381-394.
- Klosa, Annette, "Illustrations In Dictionaries; Encyclopaedic and Cultural Information In Dictionaries", *The Oxford Handbook of Lexicography*, ed. Philip Durkin, Oxford University Press, Croydon 2016, s. 524.
- Koçu, Reşat Ekrem, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi, İstanbul 1958-1971.
- Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, ed. Nuri Akbayar, Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar, M. Baha Tanman, M. Sabri Koz, Bülent Aksoy ve Afife Batur, Ana Basım A.Ş., İstanbul 1993-1995.
- Landau, Sidney I., *Dictionaries: The Art and Craft of Lexicography*, Scribner, New York 1984.
- Langendonck, Willy van, *Theory and Typology of Proper Names*, Mouton de Gruyter, Berlin 2007.
- Manser, Martin H., *Dictionary of Eponyms*, Sphere Books Limited, London 1991.
- Marconi, Diego, "Dictionaries and Proper Names", *History of Philosophy Quarterly*, VII/1, (1990), s. 77-92.
- Mates, Benson, *Stoic Logic*, University of California Press, Los Angeles 1961.

- Mufwene, Salikoko S., "Dictionaries and Proper Names", *International Journal of Lexicography*, I/3, (1988), s. 268-283.
- Perek, Faruk Zeki, *Eski Çağda Dilbilgisi Araştırmaları (Gramerin Doğuşu)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1961.
- Rey-Debove, Josette, *Étude Linguistique Et Sémiotique Des Dictionnaires Français Contemporains*, Mouton, Lahey 1971.
- Sandbach, F. H., *The Stoics*, Bristol Classical Press, Indianapolis 1989.
- Svensén, Bo, *Practical Lexicography*, Oxford University Press, Newyork 1993.
- Swanepoel, Piet, "Dictionary Typologies: A Pragmatic Approach", *Practical Guide to Lexicography*, ed. Piet van Sterkenburg, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia 2003, s. 44-69.
- Trask, Robert Lawrence, *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*, Fitzroy Dearborn Publishers, Edinburgh 2000.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Urdang, Laurence, "The Uncommon Use of Proper Names", *International Journal of Lexicography*, IX/1, (1996), s. 30-34.
- Zabeeh, Farhang, *What Is In A Name?*, Martinus Nijhoff, Lahey 1968.
- Zgusta, Ladislav, *Manual of Lexicography*, Mouton, Lahey – Paris 1971.

Elektronik Kaynaklar

- Encyclopedia Britannica, "London[History, Maps, Points of Interest, & Facts]", <https://www.britannica.com/place/London> [Erişim tarihi: 19.07.2021].
- Oxford English Dictionary, "Place names in the Oxford English Dictionary | Oxford English Dictionary", <https://public.oed.com/blog/place-names-in-the-oxford-english-dictionary/> [Erişim tarihi: 11.06.2021].
- Wikipedia, "Hottentot (racial term)", [https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Hottentot_\(racial_term\)&oldid=102.893.6125](https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Hottentot_(racial_term)&oldid=102.893.6125) [Erişim tarihi: 29.06 2021].
- Wikipedia, "Khoekhoe", <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Khoekhoe&oldid=103.010.0610> [Erişim tarihi: 29.06 2021].
- Wikipedia, "Nasreddin Hoca", https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Nasreddin_Hoca&oldid=25814668 [Erişim tarihi: 18.07.2021].

İSTANBUL'DA VEBA: SOUTHGATE'İN VEBA HASTALIĞINA DAİR GÖZLEM VE İNCELEMELERİ

SOUTHGATE'S OBSERVATIONS AND EXAMINATIONS ON PLAGUE IN ISTANBUL

Ayşegül KUŞ*

Öz

Salgın hastalıklar tarih boyunca toplumları siyasi, idari, sosyal ve ekonomik bakımdan derinden etkileyerek köklü değişim ve dönüşümler yaşanmasına sebebiyet vermiştir. İnsanlığı olumsuz bir şekilde etkileyen önemli salgınlardan biri de veba olmuştur. On dokuzuncu yüzyılda tıbbi olarak vebaya yol açan bakterinin “Yersinia pestis” olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı Devleti, üzerinde kurulu olduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla sık aralıklarla görülen veba salgınları ile yüz yüze kalmıştır. Osmanlılar, sıkça yaşadıkları veba hastalığına dair erken dönemlerden itibaren hem bilgi birikimine sahip olmuşlardır hem de zaman içerisinde salgına karşı olan algı ve tutumlarında bazı değişimler yaşamışlardır. Bu çalışmanın amacı, 1836 veba salgınında İstanbul'da ikamet eden, Amerikalı Presbiteryan misyoner Horatio Southgate'in *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* adlı yapıtında yer alan gezi notlarından yola çıkılarak, anılan dönemde vebanın doğası, ortaya çıkış nedenleri, bu hastalığa karşı alınan tedbirler ile birlikte salgının İstanbul şehrinin sosyo-ekonomik yaşamında yarattığı tahribat gibi konuları ele alarak değerlendirmek ve böylece alan yazınına katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: 19. yüzyıl, salgın hastalık, veba, İstanbul, Southgate

Abstract

Epidemics affected communities politically, administratively, socially and economically throughout history and caused radical changes and transformations. One of such epidemics that adversely affected the mankind was plague. It was discovered in the nineteenth century that the bacteria that caused plague was “Yersinia pestis”. Due to its location and wide geography, the Ottoman state had to face with plague epidemics which had been experienced frequently. The Ottomans not only accumulated information from the very early periods but also went through changes in their perception and attitude towards plague in the course of time. This study deals with topics such as the nature of plague, the reasons of its outbreak, the precautions taken against it, the ravages it created upon the socio-economic life of Istanbul in the 1839 plague epidemics through the travel accounts of American Presbyterian missionary, Horatio Southgate's work titled as *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* and thus make some contributions to the scholarship.

Keywords: 19th century, epidemics, plague, İstanbul, Southgate.

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, Samsun / Türkiye, aysegulkus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8051-6001

Giriş

İnsanlık geçmişten günümüze sıtma, cüzzam, frengi, çiçek hastalığı, tüberküloz, grip, AIDS, ebola, SARS gibi pek çok salgın hastalık ve sel, deprem, kasırğa, kıtlık vb. çok sayıda felaket yaşamıştır. Bu türden olayların hem büyük can kayıplarına yol açtığı hem de dünya tarihinin akışında siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik vb. alanlarda ciddi etkileri ile birlikte köklü değişimlere yol açtığı da bilinmektedir.¹ Veba yahut “taun” bulaşıcı, öldürücü olmakla birlikte, farelerde bulunan bakterinin pireler aracılığıyla insanı enfekte etmesiyle bulaşan, öldürücü bir hastalık olarak tanımlanır ve kitlesel ölümlere sebep olup güçlü tahribatlar yaratan salgın hastalıkların başında gelir. Bu yüzden dünya tarihinde insanlığı en çok korkutan, öldürücü, bulaşıcı ve ateşli hastalık olarak görülür.² Panzac, Osmanlı kaynaklarında veba veya taun kavramına rastlanıldığını, ancak diğer salgın hastalıklara da yaygın olarak bu ismin verildiğini söyler. Fakat taun tabirinin daha çok hıyarcıklı (bubonik) vebanın karşılığı olarak kullanıldığını belirtir.³ Anadolu coğrafyasında veba için, bütün genel kullanımlardan farklı olarak “yumrucak,” “yumrucak,” “oymaca,” “baba,” “ölet,” “kıran” gibi isimlendirmelere de rastlamak mümkündür.⁴ M.Ö. 10.-9. yüzyıllardan bu yana bilinen bir hastalık olan veba, ilk olarak Hindistan ve Çin gibi ülkelerde ortaya çıkmış ancak ticaret yolları gelişmeye başlayınca Orta Asya, Mezopotamya ve Yakınoğu'ya yayılmış; İskenderiye ve İstanbul gibi büyük şehirlerde görüldükten sonra, Anadolu ve Rusya coğrafyalarında ve sonrasında da Avrupa ve Afrika kıtalarında görülmeye başlanmıştır.⁵

- 1 Irwin W. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Arıç Küçükler, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020; Henri P., *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 156.
- 2 Mesut Ayar-Yunus Kılıç, “Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 2/17 (2017), s. 163; Nalan Turna, “İstanbul'un Veba ile İmtihani:1811-1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of the Ottoman Domain*, 1/1 (2011), s. 3. Yine Arapça kökenli bir kelime olan “taun” “yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek” anlamlarındaki “ta'n” kökünden gelmektedir. Bazılarına göre, bulaşıp yayılan her hastalık taun olarak adlandırılmıştır. Ancak taunu vebanın bir türü olarak kabul eden İbn Kayyim el Cevziyye'ye göre her taun vebadır, fakat her veba taun değildir. Bk. Nühket Varlık, “Taun”, *DİA*, 40 (2011), s. 175. İbn-i Sina ise irin bağlayan ve yakıcı sıcaklık veren şişliklerin olduğu, kulak yakınında ve kasıklarda baş gösteren hastalığı taun yani veba olarak tanımlar. Bk. Hüseyin Remzi, *Tıbbı Nebevi Hz. Muhammed ve Tababet*, Sümer Kitapevi, İstanbul 1995, s. 87. Ünlü seyyah Evliya Çelebi, seyahatnamesinde Osmanlı'da taun hastalığının “kıran ve davun” gibi adlarla bilindiğini ve genelde salgın hastalıkların adı olduğunu belirtir. Bk. Mehmet Yaşar Ertaş-Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10 (2011), s. 88. Yine Osmanlı'da veba terminolojisine ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Nühket Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 29-31; Süheyl Ünver, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, *Dirim*, 3-4 (1978), s. 363-66.
- 3 Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda. Veba (1700 – 1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s. 15.
- 4 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, Ajansfa, İstanbul 2010, s. 54. Yenen de veba (plague) teriminin salgın hastalıklar için sıkça kullanılan bir terim olduğunu söyler. Ayrıca bu adlandırmanın Tanrı tarafından gönderildiği varsayılan hastalıklar için kullanılmasının, 4.yüzyıldan itibaren kilisenin yorumu ile yaygınlık kazandığını ve veba kelimesinin hem genel olarak salgın hastalıklar hem de özel olarak veba hastalığını ifade etmek için kullanıldığını belirtir. Ona göre, günümüzde İngilizce olarak kaleme alınan tıp metinlerinde büyük salgınlar için hâlâ yaygın olarak “plague” kelimesi kullanılmaktadır. Bk. Osman Şadi Yenen, “Epidemi ve Pandemi”, *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen ve Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020, s. 100-101.
- 5 Nuran Yıldırım, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayınları, İstanbul 1994, s. 423.

Ayrıca yaklaşık olarak 4000 yıl önce M.Ö. 2000'de yazıldığı tahmin edilen Gılgamış destanında da vebadan söz edildiği görülür.⁶

Ortaçağ döneminde Avrupa'nın en büyük salgın hastalıklarından biri olan vebanın, üç büyük dalga şeklinde yayıldığı ve tüm dünyayı derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Ortaya çıkardığı sonuçları ve etkileri bakımından dünyada bilinen ilk veba salgını 6. yüzyılda ortaya çıkan ve Jüstinyen/Justinianos vebası adı verilen salgındır.⁷ “Kara Ölüm” olarak da bilinen ve özellikle 1348-1351 yılları arasında şiddetini arttıran ikinci veba salgını, bütün Avrupa'yı etkisi altına almış ve tahminlere göre Avrupa nüfusunun muhtemelen üçte birini yok ederek Avrupada 24 milyon, Çin'de ise 13 milyon kişinin ölümüne sebep olmuştur.⁸ Buna ek olarak, Türkistan, İran, Suriye, Osmanlı topraklarını da içine alarak bütün Akdeniz ülkelerine yayılmıştır. Örneğin 1346'da İstanbul'da, 1347'de Marsilya'da salgına sebep olmuştur.⁹ Kendisine oldukça hızlı bir yayılım alanı bulan ve çok sayıda insanın ölümüne yol açan veba salgını, 17. yüzyılın sonlarından itibaren batı Avrupada etkisini yitirse de Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, Balkanlar, Anadolu ve Ortadoğuda etkisini hissettirmeye devam etmiştir.¹⁰ Üçüncü veba salgını ise; 1894 yılında Hindistan'ın Bombay kentinde ortaya çıkmış ve 1914 yılına kadar etkisini sürdürerek siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan oldukça önemli etkiler yaratmıştır.¹¹

İstanbul özelinde bakıldığında, 14. yüzyıldan sonraki şiddetli veba salgını, 1416-1417 yılları arasında yaşandı ve hemen ardından 1420 yılında başka bir veba salgını şehirde etkili oldu. Hatta söz konusu salgın, o kadar şiddetli bir biçimde hissedildi ki Bizans Kralı II. Manuel, İmparatorluk sarayını bile geçici olarak başka bir yere taşıma ihtiyacı duydu.¹² Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin hemen ardından 1455 ve 1456 yıllarında şehirde veba salgını tekrar ortaya çıkmış ve salgın şehri nüfuslandırma çalışmalarını olumsuz bir şekilde etkilemiştir. Yine veba salgını 1468, 1469, 1470, 1471, 1472 ve 1475 yıllarında artçı dalgalar hâlinde İstanbul'da şiddetli bir şekilde kendini göstermiş, kentteki ticareti durma noktasına getirmiş, ciddi sosyal ve ekonomik tahribatlar yaratmıştır.¹³ 1453 ila 1517 yılları arasında vebanın, İstanbul'a büyük ölçüde Balkanlar'daki kervan güzergâhları ve başta Venedik olmak üzere Akdeniz'deki Avrupa liman

6 *Gılgamış Destanı*, çev. Muzaffer Ramazanoğlu, MEB Yayınları, Ankara 2001, s. 86-87.

7 Lester K. Little, “Plague Historians in Lab Coats” *Past and Present* 213/1 (2011), s. 267-90. Varlık, yapılan bu dönemlendirmenin Avrupa-merkezli olduğuna ve Osmanlı veba deneyimiyle neden örtüşmediğine dair bazı değerlendirmeler yapar. Nükhet Varlık, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters,” *The Medieval Globe* 1 (2014), 193-227. Bilimsel mutabakat ve bunun vebayla ilgili tarih yazıcılığına etkileri üzerine bk. Monica H. Green, “Editor's Introduction to Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death,” *The Medieval Globe* 1 (2014), s. 9-26.

8 1348-1351 yılları arasında Avrupada şiddetli bir şekilde hissedilen veba salgını hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Andrew Nikiforuk, *Mağşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 71-91.

9 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, (1994), “Salgınlar”, s. 423.

10 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 1.

11 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 176.

12 Heath W. Lowry, “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries” *Osmanlı Araştırmaları*, 23, (2004), s. 100, 102.

13 Lowry, *Pushing the Stone*, s. 124.

şehirleriyle olan deniz bağlantıları yoluyla ulaştığı sanılmaktadır. Bu süre zarfında ortalama her sekiz yılda bir yeniden ortaya çıkan salgınlar ile vebanın, Akdeniz dünyasında kabaca ana doğu-batı eksenini boyunca yayılım gösterdiği söylenebilir. 16. yüzyılın büyük bir kısmında veba salgını, Osmanlı şehirlerinin birçoğunda, fakat en başta İstanbul'da, neredeyse düzenli aralıklarla ortaya çıkan bir olay olarak dönemin kaynaklarına yansımıştır.¹⁴

Veba salgınları 17. yüzyıl boyunca ve 18. yüzyılın ilk yıllarına kadar benzer şekilde devam etti. Ancak 18. yüzyılda ortaya çıkan veba salgınlarının 17. yüzyılda ortaya çıkan salgın vakaları ile mukayese edildiğinde görece daha az etkili oldukları söylenebilir. 19. yüzyıla gelindiğinde büyük salgınların ortaya çıktığı dikkat çekmektedir. Söz gelimi, İstanbul'da 1812-19 ve 1835-38 yılları arasında büyük ölçekli ve şiddetli salgınlar meydana gelmiştir. Fakat bu tarihten sonra İstanbul'da ciddi olabilecek herhangi bir veba salgını vuku bulmamıştır.¹⁵

Bu çalışma, A.B.D'li Horatio Southgate'in¹⁶ misyonerlik çalışmaları esnasında ikamet ettiği İstanbul'da, 1836 yılında ortaya çıkan büyük veba salgınına dair gözlem ve incelemelerine dayanmaktadır. Onun anılan tarihteki veba salgınına dair verdiği bilgiler, 1840 yılında New York'ta yayımlanan "Ermenistan, Kürdistan, İran ve Mezopotamya'da Bir Gezinin Öyküsü" (*Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*) adlı yapıtının ilk cildinde yer almaktadır. Misyonerin görevi gereği İstanbul'da uzun süre ikamet etmesi ve 1836 yılında ortaya çıkan veba salgınına bizzat tanık olması, onun anılan salgına dair aktardığı bilgileri değerli hâle

- 14 Nühket Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih*, 296, (2018), s. 34. 16. yüzyılda düzenli aralıklara ortaya çıkan veba salgını, 1578, 1586, 1587, 1597 ve 1599 yıllarında en yüksek noktasına ulaştı, fakat etkisini belli ölçüde yitirerek 16. yüzyıldan sonra da devam etti. Anlaşıldığı kadarıyla, hastalık kendine Osmanlı İmparatorluğu'nun hem doğal çevresinde hem de şehir ve kasaba gibi sosyal ortamlarında sağlam bir yer edinmiş ve yayılmak için de bu ortamlardaki gerekli kanalları kullanmıştır. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34. 1570-1600 arasındaki salgınlar için bk. Nühket Varlık, *Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, s. 235-255.
- 15 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34-35. 1603, 1611-13, 1620-24, 1627, 1636-37, 1647-49, 1653-56, 1659-66, 1671-80, 1685-95'te ve 1697 yıllarını da içine alacak şekilde Osmanlı topraklarında şiddetli veba salgınları meydana geldi. 1713, 1719, 1728-29, 1739-43, 1759-65, 1784-86 ve 1791-92 yıllarında da veba salgınları görülmeye devam etse de bir önceki yüzyıla göre şiddeti daha hafifti. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 34.
- 16 Horatio Southgate 5 Temmuz 1812'de Portland Maine'de Kongregasyon mensubu bir ailede dünyaya geldi. 1835 yılında Andover İlahiyat okulundan mezun oldu. Andover'de eğitim gördüğü esnada Piskoposluk (Episkopal) kilisesine başvurdu ve 1834'te bu kiliseye üye oldu. 1835 yılında Türkiye ve İran'da İslam dini hakkında bazı incelemeler yapmak üzere kilise tarafından görevlendirildi. Onun misyoner olarak ilk inceleme dönemi 1836-1839 yılları arasında kapsamaktadır. Ardından A.B.D'ye döndü ve Yakın Doğu misyonunun kurulması ile birlikte 1840 yılında dört yıl boyunca kalacağı İstanbul'a ikinci kez gönderildi. Southgate, bu görevi esnasında 1841 yılında İstanbul'dan bindiği bir gemiyle Osmanlı topraklarında kapsamlı bir geziye çıktı. 1844 yılında A.B.D'ye bir ziyaret için gittiği esnada, bağlı olduğu kilise tarafından İstanbul'un ilk Protestan piskoposu olarak görevlendirildi ve ertesi yıl, İstanbul'a geri dönerek 1849 yılına kadar burada görevini sürdürdü. Türkiye'deki Amerikan misyonlarının Ermeniler üzerine daha fazla yoğunlaşmalarına bağlı olarak Süryani topluluklarına olan ilgi zayıflaması ve ilk dönemkinden farklı olarak Doğu kilisesine mensup olan Hristiyanları Protestanlaştırma yönünde bir politika izlenmeye başlanması bazı sorunların ortaya çıkmasına neden oldu ve Southgate'in istifası ile sonuçlandı. Horatio Southgate, 1894 yılında A.B.D'de "tifoid sıtma"dan öldü. Bk. *Obituary Record*. "The Right Rev. Horatio Southgate", *New York Times*, April 13th 1894, <http://www.nytimes.com> [Erişim tarihi: 7.10.2021]; Duane Alexander Miller, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", *Oxford History of Anglicanism*, Vol. III, ed. Anthony Milton, Rowan Strong, Jeremy N. Morris, Oxford University Press, New York 1977, s. 277; John James, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, Sunny Press 1983, s. 56.

getirmektedir. Bu yazının amacı, Southgate'in gözlem ve incelemelerinden yola çıkarak İstanbul özelinde yaşanan bu büyük veba salgınının doğasını, ortaya çıkma sebeplerini, alınan tedbirler ile salgının toplum üzerinde yarattığı sosyal ve ekonomik tahribatı ve halkın salgın hastalıklara karşı sergilediği tutum ve davranışları anlamaya çalışmak ve böylece günümüzde de etkisini kitlesel ölçekte hissettiren salgın olgusunun tarihsel geçmişini ortaya koyarak günümüze ışık tutmak ve alan yazına bazı katkılar sağlamaktır.

1836 Veba Salgını ve Salgına Yol Açan Faktörler

Southgate ilk olarak İstanbul'da rahat ve huzurlu bir şekilde ikamet etmenin önündeki en büyük engelin kenti sık sık ziyaret eden veba olduğunu söyler. Ardından kentte bulunduğu 1836 yılında ortaya çıkan veba salgınının gerek yarattığı tahribat gerekse yol açtığı korku ve endişe bakımından benzerinin görülmediğini belirtir. Veba salgınının kendisinin İstanbul'a gelmesinden önce başladığını ve Kasım ayı sonuna kadar yavaş bir şekilde şiddetini arttırdığını ve kentten ayrıldığı bir sonraki Haziran ayında ise neredeyse tamamen etkisini yitirdiğini yazar. Yine kentte sıkça görülen vebanın, bazı mevsimlerde daha şiddetli olduğunu; genellikle ortaya çıktığı ve düşüşe geçtiği dönemlerde ölüm sayılarının, hastalığın zirve yaptığı dönemle mukayese edildiğinde daha düşük olduğu bilgisini aktarır.¹⁷ Misyoner kentte sık aralıklarla ortaya çıkan veba hastalığının doğasına ve ortaya çıkma nedenlerine ilişkin spekülasyon yapmak gibi bir niyet taşımadığının, ancak kentin oldukça pis olmasının veba salgınlarına yol açtığı yönünde bazı görüşler olduğunu, fakat kentin A.B.D'deki ticari hareketliliği olan pek çok metropolden daha temiz bir yer olduğunu altını çizer.¹⁸ Ardından kentte vebanın ortaya çıkışına dair şu bilgileri aktarır:

Gerçek olan şu ki; kent hiçbir şekilde kendini bu öldürücü hastalıktan kurtaramıyor. Ortadan kalkmasına yönelik etkili tedbirler de alınmadığı için, mevsim uygun olmadığı dönemlerde kentin belli noktalarında pusuya yatıp beklemekte ve uygun zaman geldiğinde, gizlendiği yerden tekrar ortaya çıkarak kendini göstermektedir. Müslümanlar arasında, hiç değilse bile, Veba mikrobu bulaştığı çamaşır ve mobilyalarda varlığını korumayı sürdürmekte, ölen kişinin kıyafetleri pazarlarda satılmakta ve bu yolla yurt dışına gönderilmektedir. Evrensel görüş, bu hastalığın bulaşıcı olduğudur; fakat bazıları temas olmadan da vebanın bulaşabileceğini düşünmektedir. Ancak sorun, herhangi birinin veba mikrobunun bulaştığı herhangi bir şeye dokunup dokunmadığına karar vermekteki güçlütür. Fakat şurası bir gerçek ki; veba hastalığına yakalanmış birisi ile temasta bulunmak, hatta çok rahat bir şekilde ilişki kurmak her zaman hastalığa yol açmaz.¹⁹

17 Horatio Southgate, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, D. Appleton & Co., New York 1840, s. 88. (Makale boyunca geçen esere ait tercüme bizzat yazar tarafından yapılmıştır).

18 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 80-81.

19 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 81.

Southgate ardından bazı örnekler vererek veba salgının ortaya çıkış ve yayılış sebeplerini açıklamaya çalışır. Ona göre, Avrupalı bir doktor olan ve İstanbul'da ikamet eden Hassuna olaya şöyle yaklaşmaktadır: İnsanlar genel olarak hastalığa dair bir şey bilmemektedir; hastalandıklarında, hasta olduklarını gizlemektedir. Hastalığa karşı herhangi bir tedbir almamaktadır. İşte Hassuna'ya göre, hastalığını gizleyen bu kişiler, aile üyelerine ve topluma vebayı bulaştırmakta ve pek çok insanın ölümüne neden olmaktadır. Yine, Hassuna'ya göre, diğer başka vakalarda, herhangi bir temas söz konusu olmadığı hâlde, hastalığa yakalananlar olabilmektedir. Örneğin, sağlığı iyi olmayan, evde yatalak olan birisi şehir merkezinden millerce uzakta bir yerde yaşamasına rağmen vebaya yakalanmıştır. Bu nedenle, en akla uygun yaklaşım, hastalığın dış koşulların yanı sıra, bağışıklık sisteminin durumuna da bağlı hareket ettiğidir. Mesela, eğer bir kişide hastalığa karşı doğal yatkınlık var ise temas yolu ile hastalığa yakalanabilmektedir. Eğer böyle bir yatkınlık söz konusu değilse hastalık bulaşmamaktadır.²⁰ Misyonerin, kentte sıkça ortaya çıkan veba ve buna yol açan nedenler üzerinde ayrıntılı bir şekilde durduğu ve bazı analizler yaptığı dikkat çekmektedir. Burada misyonerin hastalığın sadece temas yolu ile değil, aynı zamanda bireyin genetik yatkınlığının da hastalığa davetiye çıkardığı yönünde verdiği bilgi dikkat çekicidir.

Buna ek olarak, Southgate, vebanın daha öldürücü hâle gelmesinin bazı rastlantısal nedenlerden de kaynaklanabileceğini söyler. Bu bağlamda hastalığın doğasına ilişkin genel bilgi eksikliği, düzgün tedavi yönteminin benimsenmemesi, Türklerin kaderci bir yaşam felsefesine sahip olmaları, Hristiyanların oldukça yoğun panik yaratmaları ile vebaya yakalanan kişilerin arkadaşları tarafından ihmal edilmeleri ve yalnız bırakılmaları, hastanelerin yanlış bir şekilde yönetilmeleri gibi faktörler yüzünden, hastalığın hem daha ölümcül ve şiddetli hâle geldiğini hem de yarattığı tahribatın oldukça büyük olduğuna vurgu yapar.²¹ Southgate, salgının şiddetinin diğer mevsimlere göre bazı mevsimlerde daha yoğun etkisini hissettirdiğini ve hastalığın başlangıç ve geri çekilme dönemlerinde ise daha az ölüme neden olduğu için, salgından ölen kişilerin tam sayısını belirtmenin oldukça güç olduğunu söyler. Ancak kesin olan tek şey, bazı zamanlarda vebaya yakalananlardan çok azının bu hastalığı atlatabildiğidir. Söz gelimi, 1836 yılının Ekim ayının ortalarında resmî bir raporda yazdığı kadarıyla, İstanbul'da bir hafta boyunca vebadan hayatını kaybedenlerin sayısı yaklaşık olarak 1200 kişidir. Kasım ayında salgın zirve noktasına ulaşmış ve hastalıktan günlük olarak yaklaşık 2000 kişinin hayatını kaybettiği söylenmektedir. Pek çok kişi tarafından, sonbahar ve kış aylarında vebaya yakalanarak hayatını kaybedenlerin sayısının 100.000'den az olmadığı düşünülmektedir. Southgate kendisine verilen bu rakamlara dair bir yorum yapmak istemediğini belirtir, ancak kentte kendisinin bizzat şahit olduğu şeylere bakarak salgının sebep olduğu tahribatın daha büyük boyutlarda olduğuna işaret eder.²² Hatta bu konuda şu bilgileri aktarır:

Daha önce binlerce kişinin gömüldüğü çok sayıda mezar vebadan ölenleri gömmek için tamamen kazıldı. Bu mezarlıklardan birinde, bir grup adamın mezar kazdıklarını

20 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 81.

21 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 85.

22 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 82.

ve gömdüklerinden daha hızlı bir şekilde tabut sayısının biriktiğine şahit oldum. Hatta Edirne'ye giden büyük yola açılan Silivrikapı'da uzun bir süre hamalların omzunda şehrin diğer tarafına götürülen ardı arkası kesilmeyen adeta bir tabut geçidi izledim. Bu geçit günlerce sabahtan akşama kadar devam etti.²³

Southgate'in verdiği bilgilere bakılırsa, 1836 yılında vuku bulan veba salgını, çok sayıda insanın yaşamını kaybetmesi ile sonuçlanmış ve kentin demografik yapısı üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Örneğin Panzac, veba üzerine yaptığı çalışmasında, 1836 veba salgınında 500.000 kişiden oluşan nüfusa sahip İstanbul'da 25.000 ila 30.000 kişinin hayatını kaybettiğini ve bunun toplam nüfusun %5-6'sına tekabül ettiğini söyler.²⁴ Southgate'in verdiği bilgilere bakılırsa, 1836 yılında kentte veba salgınının sonbahar mevsimi ile birlikte ortaya çıktığı ve kış mevsimine girerken zirve yaptığı anlaşılmaktadır. Aslında vebanın genellikle sıcak yaz aylarında ciddi bir tehdit oluşturduğu ve soğuk geçen kış aylarında ise salgınların etkisinin görece daha düşük olduğu söylenebilir. Yine de hastalığın ortaya çıkışını ve yayılımını mevsimsel olarak belirlemek pek mümkün değildir. Ancak Panzac, veba mikrobunun taşıyıcısı olan pirelerin, hastalığı bulaştırması ile iklim koşulları arasında doğrudan bir ilişki olduğunu ileri sürer. İstanbul'da salgının gelişimini belirleyen başlıca faktörün ise ısı değişiklikleri olduğunu vurgular.²⁵ Ayrıca her ne kadar Southgate vebanın ortaya çıkma nedenlerinden birinin, halkın bu konudaki bilgisizliği olduğunu söylese de araştırmacı Varlık, geç ortaçağ ve erken modern dönemlerdeki diğer toplumlar gibi, Kara Ölüm'den beri dalgalar hâlinde devam eden veba salgınlarına ilişkin deneyimlere bağlı olarak, Osmanlıların da veba hakkında geniş bir inanç, fikir ve bilgi birikimine sahip olduklarını söyler. Varlık'a göre, bu deneyimler, yalnızca Osmanlı toplumunun veba karşısındaki norm ve ilkelerine şekil vermemiş, aynı zamanda onların bu hastalığa karşı bazı tavır, duygu ve tepkiler geliştirmelerine de neden olmuştur. Zira yüzyıllar süren deneyimleri sonucu Osmanlı toplumunun üyeleri vebayı iyi tanıyorlardı ve bu hastalığı diğer salgınlardan ayırt etmek üzere belirli bir bilgiye sahiptiler; çünkü 14. yüzyılın ortalarından itibaren veba, artık Osmanlı toplumsal hayatının ayrılmaz bir parçası hâline gelmişti.²⁶

Veba hastalığının doğası üzerine yapılan bazı çalışmalarda, bu hastalığın kemirgenleri etkileyen bir hastalık olduğu ve insanlara bu kemirgenlerden pireler yoluyla bulaştığı belirtilmektedir.²⁷

23 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 88.

24 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 183.

25 Kentteki sıcaklık Nisan sonu ve Mayıs başı gibi 11 C°'ye ulaşmış 12C°'yi geçtiğinde salgın başlar. Sıcaklık yıllık en yüksek seviyesine Ağustos ayında ulaşır Dolayısıyla veba, İstanbul'da gecikmeli olarak bu dönemde zirve noktasına ulaşır. Burada seyyahın da belirttiği gibi, Eylül ayında 20 C° gibi ılımlı bir ısı ve %70 gibi yüksek bir nem ortamı, hastalığın yıkıcı sonuçlarının sonbahara kadar devam etmesine neden olur. Bk. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 115-116.

26 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 35. Bu bağlamda, araştırmacı, her yetişkin, eğer ondan kurtulacak kadar şanslıysa, bu hastalığa hayatı boyunca birkaç kez tanıklık ettiğini ve özellikle hıyarcıklı vebanın ortaya çıkardığı klinik tablonun diğer enfeksiyon hastalıklarından kolayca ayırt edilebilir nitelikte olduğundan söz eder. Zira hem hastalığın önemli bir işareti olan koltuk altlarında ve kasıklarda çıkan hıyarcıkların hem de hızla ölüme yol açması sonucunda geçmişte de diğer hastalıklardan farkının açıkça gözlemlendiğini belirtir ve bunun hem tıbbi hem de tıp dışındaki metinlerde yer aldığına dikkat çeker. Bk. Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 35.

27 Kılıç, vebanın aniden ortaya çıkmasında hastalığı taşıyanların pire ve sineklerden ziyade insanların daha etkin bir rol oynadıklarını söyler. Zira özellikle vebanın bir türü olan akciğer vebasının insandan insana solunum yolu ile

Bu nedenle, fare ve kemirgenlerin kontrolü, hijyen kurallarına uyma ve aşı gibi bazı tedbirler ile hastalığın önlenmesinin mümkün olduğu düşünülmüştür. Ayrıca bir liman kentinden başka liman kentlerine ya da iç kesimlerdeki dağlık bölgelerden liman kentlerine fareler vasıtasıyla hızla yayılan vebanın yayılma rotasını kara ve deniz ticaret yollarının oluşturduğu dikkat çekmektedir.²⁸

Misyoner, veba salgınının toplumsal ve ekonomik hayat üzerinde de oldukça etkili ve her şeyin normal akışından çıkmasına neden olduğuna vurgu yapar. Söz gelimi, salgın hem insanların günlük yaşam içindeki olağan ilişkilerine zarar vermektedir hem de kentteki ticareti durma noktasına getirmektedir. Hatta insanlar, bu salgın yüzünden yaptıkları bağış ve iyilikleri bile askıya almaktadır. Ayrıca insanlar salgın esnasında oldukça bencilleşir, dinlenme ve eğlence mekânlarından ayakları aniden kesildiği gibi tiyatro ve gazinolara da gitmemeye başlar. Yani zevk ve eğlence unutulur, hatta kötülük bile zevk ve sefadan elini eteğini çeker.²⁹ Misyonerin de aktardığı gibi, salgınlar sadece bedensel olarak insanları etkileyerek büyük çapta ölümlere yol açmakla kalmamış, aynı zamanda etkili olduğu dönemlerde hem insanlar arası ilişkileri hem de yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkileri derinden etkilemiş, ticari ve ekonomik yapı üzerinde de yıkıcı tahribatlar yapmıştır.³⁰ Zira veba, her ne kadar 1840'lardan itibaren etkinliğini yitirmiş olsa da Osmanlı topraklarından tamamen çekilmemiş, sosyal ve ekonomik hayat üzerinde olumsuz etkiler yaratmaya devam etmiştir. Bu bağlamda, veba salgını hem psiko-sosyal ve ekonomik tahribatlar yapmış hem de yöneticiler tarafından salgınlara karşı alınmak istenen önlemlere bağlı olarak, ticari ve ekonomik hayatı ciddi anlamda sekteye uğratmıştır. Örneğin, özellikle salgın dönemlerinde karantina ve kordon³¹ başta olmak üzere alınan tedbirlere zaman zaman halkın karşı çıktığı bir gerçektir.³²

Buna ek olarak, arşiv kaynaklarına yansıdığı kadarıyla, İstanbul ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri farklı şekillerde meydana gelmiştir. 1811-1812 yılında kentte görülen veba salgınının yol açtığı ölümlerden dolayı vergi mükelleflerinin sayısında azalmalar meydana gelmiş ve böylece İstanbul cizye gelirlerinde ciddi anlamda bir düşüş yaşanmıştır. Zira cizyeye tabi vergi mükellefi olan Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler özellikle Mudanya, Tuzla, Gemlik taraflarındaki kasaba ve köyler ile Tekfurdağı, Malkara, Keşan, İpsala, İnöz, Şarköy, Gelibolu gibi noktalara yerleşmeyi

veya hasta kişinin eşyası ile bulaştığını belirtir. Ona göre, vebanın en önemli taşıyıcısı sıkça yer değiştiren insanlar olmuştur. Buna ek olarak, vebanın insanlar aracılığı ile yayılması, yol güzergâhlarındaki şehirler ve limanların doğal ve sürekli odaklar hâline gelmesine yol açmıştır. Örneğin, görevi gereği sürekli dolaşan ulaklar ve askerler, kervanlar, tüccarlar, gemiciler, korsanlar, göçebeler, çingeneler, kanun kaçakları gibi gruplar bir bölgedeki mikrobu çok kolaylıkla bir başka bölgeye taşıyabiliyorlardı. Bk. Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 64-65; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 66-76.

28 Ayar-Kılıç, *Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine*, s. 164; Kılıç, *Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, s. 64.

29 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 91.

30 Fatih Artvinli, "Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği COVID 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, s. 46.

31 Büyük salgınlar karantinaların yaygınlaşmasında etkili olmuşsa da karantina usulünün yaygın hâle gelmesi ve yerleşmesi 19. yüzyılda gerçekleşmiş ve bu yüzyılın ortalarında bulaşıcı hastalıklara karşı milletlerarası iş birliğine gidilmiş ve modern karantinalar tesis edilmiştir. Bk. Sarıyıldız, *Karantina Meclisi'nin Kuruluşu*, s. 330.

32 Ayar-Kılıç, *Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine*, s. 168. Nuran Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İşyanlar: "Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

tercih etmiştir.³³ Veba salgınları, çıktığı veya geçtiği ülkelerin ticari düzenini sekteye uğratmış, ekonomik hayatı da büyük ölçüde etkilemiştir. Hastalığın sebep olduğu insan kayıpları ve göçler yüzünden, iş ve çalışma hayatı felce uğramış, tarım ve hayvancılık yeterli düzeyde yapılamamıştır. Bu durum, bazı temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kıtlık yaşanması ve fiyatlarının yükselmesi ile sonuçlanmıştır. Salgının yol açtığı ekonomik sorunların, özellikle bireylerin gelir ve statü ilişkileri üzerinde daha kalıcı etkiler yarattığı söylenebilir.³⁴

Southgate tüm şiddeti ile devam eden salgının, kentte bulunma nedeni olan misyonerlik çalışmalarını da oldukça olumsuz etkilediğini belirtir. Ona göre, bu sıkıcı konu ile ilgili okuyucuya ayrıntılı bilgi vermesinin nedeni, vebanın, kentteki misyonerlik çalışmalarını ciddi bir şekilde sekteye uğratmasıdır. Zira hastalığın yayılmasına karşı alınan tedbirler, misyonun kentte yürüttüğü faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Mesela alınan tedbirler kapsamında okullar kapatılmış ve misyonerlerin halkla olan ilişkisi kesilmiştir. Aslında sorun katı bir şekilde uygulanan tecridin gerekli olup olmadığıdır. Bu bağlamda, Southgate işinin doğası gereği tecrit yöntemini uygulamaya ihtiyaç duymadığını, ancak başkalarının bu konuda kendisinden farklı düşünme özgürlükleri olduğunu söyler. Yine sıkça günlük hayatı askıya almanın ve bunun ortaya çıkardığı olumsuz koşulların vebanın yaygın olarak görüldüğü yerlerde okulların açılmasına karşı geliştirilen güçlü bir argüman olduğunun altını çizer. Southgate ayrıca İstanbul'da vebanın ortaya çıktığı dönemlerde, küçük bir alana hapsolarak korku içinde uzun süre yaşamının, misyonerin sağlığı açısından ciddi bir risk oluşturduğu için, bölgeye misyoner gönderilmemesinin daha iyi olacağını ifade eder.³⁵

Veba Salgınına Karşı Alınan Bazı Tedbirler

Southgate kentte veba salgınına dair alınan belli başlı tedbirler hakkında da bazı bilgiler verir. İlk olarak vebanın saygın Frenk sınıfları arasında çok nadiren görüldüğünü söyler. Zira Southgate'e göre bu üst düzey Frenk sınıfları, hastalığa karşı gerçekten ciddi tedbirler almaktadır. Örnek olarak şu tedbirler aktarılmıştır. Evin girişine yakın bir noktaya ahşaptan yapılmış ve ayakta bir kişiyi içine alabilecek büyüklükte olan ve kulübeyi andıran bir yapı koyulur. Yerden birkaç inç (1 inç=2,54 cm) yükseklikte yine ahşaptan yapılmış bir ızgara vardır. Bir kişi eve kabul edilmeden önce, bunun içine girmek ve bu ızgaranın üzerinde dik bir şekilde ayakta durmak zorundadır. Ardından servi ağacının filizleri ile birlikte bir miktar kömür ile güzel kokan odunlar

33 Turna, *İstanbul'un Veba ile İmtihani*, s. 29. 1812/1227 yılında İstanbul cizyesini toplamakla görevli olan kişi Hacegan-ı Divan-ı Hümayundan Kamil Efendi idi. 1813/1228 yılının cizyesi, altı ay öncesinden onun üzerine kaydedilerek konuyla ilgili berat evrakı kendisine verilmişti. Kamil Efendi'ye göre, veba sonucunda vergi gelirlerinde görülen düşüş kentin ekonomik hayatını ciddi anlamda etkilemiştir. Gerek kentte ikamet eden gayrimüslimlerin sıla bahanesiyle İstanbul'dan kaçmaları gerekse vebanın yol açtığı ölümler, mükelleflerin sayısında ciddi bir düşüşe yol açmış ve böylece halktan toplanan vergi gelirlerinin azalması kent ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir. Bk. Turna, *İstanbul'un Veba ile İmtihani*, s. 29.

34 Meral Erdoğan, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017, s. 98.

35 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 93-94.

bu ızgaranın altına yerleştirilir. Bunun kapısı kapatılır ve içerdeki kişi dumandan boğulmamak için kapıya açılan bir delikten başını dışarı çıkarır. Yarım dakika kadar tüten servi ile dezenfekte edilir ve sonra eve kabul edilir. Ancak bu işlem, şüpheleri ortadan kaldırmak için yeterli değildir. Misafir, odaya alındığında ev sahibi tarafından halıların yerden kaldırıldığını, divanların örtülerinin olmadığını, hatta camların perdesiz olduğunu görür. Ev sahibi yakın bir dostu bile olsa elini dostane bir şekilde sıkmak yerine, belli bir mesafeden selam verir, odanın ortasına konulan sandalyeye oturmasını işaret eder ve onunla veba hakkında konuşur. Southgate'e göre, Frenkler kabinde tütsülenerek veba hastalığından korunmaya çalışır; ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih ederler. Evden ayrılırken de misafirlerini benzer şekilde uğurlarlar.³⁶ Misyonerin burada aktardığı gibi, bahse konu salgın döneminde, bazı kaynaklarda yabancıların Beyoğlu sokaklarında siyah muşambalar giyerek dolaştıkları belirtilmektedir. Yine insanlar evlere ziyaretlere gittiklerinde, söz konusu evin yakınlarında kurulan bir kabinde tütsülenerek veba hastalığından kendilerini korumaya çalışmıştır. Ayrıca tütsülenmiş ve tuzlanmış gıdalar tüketmeyi tercih etmişlerdir.³⁷

Misyoner salgına karşı alınan tedbirlere dair şu ayrıntıları da verir:

Eğer yakın bir dost akşam yemeğine davet edilirse, masanın üzerinde bir örtü olmaz. Örtü olsa bile, konuşun masada oturduğu kısım katlanır. Kimse onunla yakın bir mesafede oturmaz ve önüne bir peçete koyulmaz ve parmaklarını kullanma zahmetine katlanmaz. Zira çelik, gümüş ve tabak çanağın bulaşıcı olduğu düşünülmez. Bir keresinde bir arkadaşım beni evine davet etti; konuşmamız esnasında cebinden bir gazete çıkardı ve benden okumamı rica etti. Bunun için, ilk önce gazeteyi dokunmadan okuyabileceğim şekilde masanın üstüne serdi. Ancak gazetenin sayfalarını baş ve işaret parmaklarımı kullanarak çevirdim. Bu nedenle, arkadaşım bir daha ona elini sürmeyeceği için gazete hemen benim oldu.³⁸

Buna ek olarak, Southgate, kentin cadde ve sokaklarında da vebaya karşı daha katı önlemler alındığını yazar. Örneğin, hastalığın yayılmasına yol açması yüksek olan dükkân gibi yerlerde müşterilerin hiçbir şeye dokunmalarına izin verilmez. Bazen dükkânın girişine bir engel yerleştirilerek müşterilerin içeri bile girmelerine müsaade edilmez. Kıyafet yahut kıyafetlerle ilgili şeyler ise gözle seçilerek satın alınmak zorundadır. Southgate, bunu kendi yaşadığı bir deneyim üzerinden de örneklendirmeye çalışır. Misyoner giysi diktirmek için terzisine gittiğini, ancak terzisi ile temasa girmeden ölçü almanın imkânsız olduğunu söyler ve bu durumu önceden dezenfekte edilen eski bir takım elbisesini terziye göndererek aşmayı başardığını belirtir. Ona göre, İstanbul'un dar ve kalabalık cadde ve sokaklarında başarması oldukça zor olduğu hâlde, insanlar titiz bir şekilde birbirlerine temas etmemeye özen gösterir. Boyalı paltolar yahut bir

36 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 89.

37 Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, Kültür Bakanlığı Ajansı, İstanbul 2010, s. 58.

38 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 89-90.

çubuk temasın önüne geçmek için tedbir olarak elde taşınır. Bu, o kadar günlük hayatın bir parçası hâline gelir ki bazıları iki yahut üç aydır hiç kimse ile temasa girmediğini bile söyler. Para, suyun yahut sirkenin içinde alınır. Mektuplar yahut her türlü paket dezenfekte edilir. Avrupa menşeli postanelerde çalışan memurlar ise mektupları maşa ile tutarlar.³⁹

Halkın Veba Salgınına Karşı Gösterdiği Bazı Tutum ve Davranışları

Southgate gezi notlarında İstanbul'da ortaya çıkan veba salgınına dair halkın sergilediği bazı ve tutum davranışlara ilişkin de bilgiler verir. Bu öldürücü hastalık, huzur içinde hayatını sürdüren bir aileye bulaştığı zaman, bir dehşet saçar ve kelimelerle bile ifade edilemeyecek şekilde korku her yeri sarar. Örneğin, dostlar, akrabalar, hatta en yakın olanları bile, vebaya yakalanan kişiyi kendi kaderine terk ederek korku ile kaçır. Hastalığın ortaya çıktığı mahallede âdeta korku her yeri esir alır. Zira hasta kişi ile temasa giren bir kişi, insanların gözünde artık bir şüphelidir. Hastalığa yakalanmış bir aile, kentin uzak noktalarındaki tepelere giderek şehirden uzaklaşır. Burada yirmi, bazen kırk gün kadar kalırlar. Southgate'in de aktardığı gibi, 1812 yılında İstanbul'da veba salgını ortaya çıktığında da benzer şeyler yaşanmıştır. Bu salgın esnasında Kumkapı ve civarındaki yerlerde hastalanan gayrimüslimlerden bazıları daha güvenli olduğunu düşündükleri Üsküdar, Kadıköy ve Adalar gibi yerlere kaçmayı denemişler, fakat gittikleri yerlerdeki insanlar onları hoş karşılamamıştır. Zira bulaşıcı hastalık taşıdıkları şüphesiyle, onların buralara yerleşmesine izin verilmemiştir. Buna benzer şeyler kentin pek çok yerinde yaşanmıştır. Hastalıktan dolayı Bebek ve Boğaziçi'ne kaçarak korunmayı amaçlayan bir başka kişi, tıpkı diğerlerinin başına geldiği gibi, gittiği yerin ahali tarafından kötü karşılanmıştır. Hastalığın şehirde hızla yayılmasından korkan Moskova elçisi bile vebadan korunmak üzere yer değiştirmeyi tercih ederek Kızılada'ya yerleşmiştir.⁴⁰

Misyoner kentte ortaya çıkan veba salgınının şiddetine dair de bazı bilgiler sunar. Şehrin tepelerinde çok sayıda çadır gördüğünü ve bunların sayısına bakarak hastalığın şiddetinin rahatlıkla anlaşılabilirdiğini söyler. Vebaya yakalanan kişi evden uzak bir noktadaki bir çadıra götürülür ve burada para karşılığında maddi durumu iyi olmayan bir kadın onunla ilgilenir yahut ölme riski yüksekse hemen hastaneye götürülür. Ardından hastanın kaldığı ev tamamen dezenfekte edilir. Yatağı ve çarşafı yakılır. Her bir eşyası ve kıyafeti yıkanır yahut yakılır. Evdeki her bir eşya ile tüm ev, çatı katından kilere kadar baştan aşağı temizlenir.⁴¹ Ancak Southgate yapılan tüm bu işlemlerin İstanbul'da ikamet eden Frenkler ve kentte yaşayan bir grup yerli Hristiyanla sınırlı olduğunu, ancak İstanbul'da ikamet eden Yahudiler ile Türkler arasında bu tür uygulamaların çok daha az olduğunu vurgular. Akabinde Müslümanların vebaya karşı sergiledikleri algı ve tutumu İslamiyet üzerinden açıklamaya çalışarak şöyle der:

39 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 90-91.

40 Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2, çev. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003, s. 867-868; 882.

41 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 91.

Vebayla ilgili İslam peygamberinin geleneksel olarak söylediği ve Sünni mezhep tarafından kabul edilen görüş ilke olarak kabul edilir. 'Eğer veba başka bir şehirde ise, buraya gitmeyiniz. Ancak ikâmet ettiğiniz yerde ise, ondan kaçmayınız.' Bu düşüncenin temelinde, vebanın varlığında katlanılması ve yokluğunda kaçınılması gereken bir hastalık olarak Tanrı'dan gelen bir felaket olması fikri yatmaktadır. Fakat büyük bir kesim için, her geçen gün istisnaların sayısı artmakla birlikte Türkler vebaya karşı herhangi bir tedbir almamakta ve korkusuz görünmektedirler.⁴²

Kentte ikamet eden Frenkler ve gayrimüslimlere ek olarak, Southgate, Türklerin vebaya karşı sergilediği algı ve tutum konusunda da bilgiler aktarır. İlk olarak Türklerin bu hastalığa karşı ciddi tedbirler almadığından ve vebanın kentte yoğun ve şiddetli olduğu dönemlerde bile bu hastalıktan korkmadıklarından söz eder. Türkler dost ve arkadaşları ile her zamanki gibi görüşmeyi sürdürdükleri gibi, vebaya yakalanan kişinin yanında kalıp ona refakat bile eder. Sanki her şeyin yolunda olduğu zamanlardaki gibi işlerini yapmayı sürdürürler. Örneğin, kahvehane ve hamamlar her zamanki gibi kalabalıktır. Her tarafta etkisini gösteren bu ölümcül hastalık nadiren konuşmaların konusu olur. Müslümanlar vebaya karşı Hristiyanlar tarafından alınan yoğun tedbirleri küçümser ve dünyevi anlamda ölümden korktuklarını işaret eden herhangi bir şey göstermezler. Southgate, Türklerin vebaya karşı sergilediği bu tutumun gerçekten de insanı derinden etkilediğini yazar. Nitekim böyle felaketler ortaya çıktığında, Türkler bunu soylu bir şekilde kabullenmektedir. Bu kabulleniş onlar için bir görevdir ve asla Tanrı'nın bahşetmiş olduğu hayata karşı günahkâr ve insanca olmayan bir bakış açısına işaret etmemektedir. Örneğin, Türklerin, vebaya yakalanmış arkadaşlarını terk etmeyerek gösterdikleri takdire şayan sadakat duygusunu, Hristiyanların göz ardı ettikleri dikkat çekmektedir. Fakat Türkler, bunu yerli yerinde yapmaz ve abartır. Söz gelimi, bu yüzden, 22 kişiden oluşan aileden bir kişi hariç olmak üzere herkes vebadan birkaç gün içinde hayatını kaybetmiştir.⁴³ Southgate'in diğer Batılı misyoner ve araştırmacılardan farklı olarak, Türklerin, vebaya yakalanmış kişilere karşı sergilediği sadakat duygusundan övgü ile bahsettiği ve bu anlamda Türklerin bunu abartmaları bir kenara bırakılırsa Hristiyanlardan daha insani bir tutum ve davranışla hareket ettiklerine vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Fransız bir gezgin ise, Türklerin hastalığa karşı sergilediği tutum ve davranışa dair şunları der:

Türkler bilinen kadercilikleri ile insanın, Allah'ın değişmez bir buyruğu olan yazgısını özgür iradesini kullanarak değiştiremeyeceklerine inanır. Bu yüzden Avrupalılar tarafından hastalığa karşı alınan önlem ve tedbirleri de hem beyhude hem de dinen bir suç olarak görür. Bu yüzden, vebanın yol açtığı ölüm her yeri esir aldığı anda, bunu büyük bir sakinlik ile kabul ederek boyun eğler. Türklerden hiçbiri, hastalığa yakalanmış sevdiklerine ve yakınlarına bakmaktan geri durmadıkları gibi, onları terk de etmez.⁴⁴

42 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 92.

43 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 92-93.

44 Guillaume A. Olivier, *Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la république*, I, H. Agasse, Paris 1807, s. 244.

Misyoner ayrıca vebaya karşı Türkler tarafından yeterli önlemlerin alınmayışının, yalnızca onların dinî inançlarından kaynaklanmadığını, Türklerin vebaya ve onun bulaşıcılığına ilişkin fazla bir şey bilmemeleriyle de ilişkili olduğunu belirtir. Ona göre, aklı başında olan Müslümanlar, Frenklerin aldığı tedbirler sayesinde vebadan en az şekilde etkilendiğini gördükleri için, tedbir alma yoluna gitmeye başlamıştır. Dolayısıyla hastalığa dair çok az şey bilinmesi, en az Türklerin kaderci anlayışları kadar, pek çok insanın önlem almamasına sebebiyet vermektedir.

Türklerin salgın hastalıklara karşı sergilediği kaderci tutum nitelendirmesinin Southgate ile sınırlı olmadığı ve bu söylemin bazı Batılı misyoner ve araştırmacılar tarafından da tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, araştırmacı Birsen Bulmuş, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern bilimin veba üzerine olan en muammalı yönlerinden birinin 19. yüzyılda teolojik içerikli tartışmanın kamu sağlığına bir engelleme oluşturduğu şeklinde kabul edilen görüş birliği olduğunu belirtir. Zira Michael Dols⁴⁵ ve Manfred Ullman⁴⁶ gibi veba üzerine inceleme yapan bazı araştırmacılar, hastalığın doğal bir fenomen olarak karantina gibi fiziksel tedbirlerle engellenebileceği şeklindeki görüşe karşı çıkan erken dönem İslam düşünürlerine atıf yaparak 15. yüzyılın ortalarından itibaren kaderciliğin konu üzerinde hâkim olduğunu ileri sürmüşler ve bu görüş, sonraki tıp tarihçileri tarafından da doğrudan benimsenmiştir.⁴⁷

Bulmuş, Daniel Panzac'ın da veba üzerine olan monografik çalışmasında benzer görüşleri desteklediğini belirtir. Söz gelimi, veba salgını esnasında din, Müslümanların davranışlarında belirleyici bir rol oynar çünkü Müslümanlara göre hastalığın kaynağı Allah'tır. İşte bu, hastalığa karşı koyma olasılıklarının göz ardı edilmesini ve Allah'ın iradesine boyun eğmeyi gerekli kılar. Zira durumu kabullenmek ve alın yazısına boyun eğmek daha kolaydır. Üstelik hastalıktan ölen kişi şehit mertebesine yükselmektedir. Ancak bazen salgının şiddeti, insanlara öyle korku salar ki bazı gençler, hayata bağlı olanlar buldukları yerden kaçmayı dener.⁴⁸ Panzac, Osmanlıların veba özelinde salgın hastalıklara karşı algı, tutum ve davranışlarını, Tanzimat reformcularının 19. yüzyılın ortasında Fransızlardan karantina sistemini kabul ettikleri zaman değiştirdikleri görüşünü savunur.⁴⁹ Varlık, Osmanlıların veba ile ilgili bilgi, algı ve tutumlarının, bu hastalıkla birlikte geçirdikleri yüzyıllar boyunca köklü değişiklikler gösterdiğini söyler. Ona göre, geç ortaçağ Osmanlı toplumu, vebayı semavi bir emir, bir kıyamet alameti ve sosyal ve ahlaki günahların bir

45 Michael Dols, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, London 1977, s. 3-12.

46 Manfred Ullmann, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978, s. 87.

47 Birsen Bulmuş, "Osmanlı İmparatorluğunda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 3/6 (2010), s. 45-46.

48 Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda*, s. 150. Bu bağlamda, Aydın, yaşanan salgınları ve doğal afetleri Tanrı'yla iliklendiren tanrısal ceza ve imtihan olarak gören anlayışın aslında mitsel evren tasarımına değin gittiğini söyler. Hatta bu tasarımın kısmi bazı revizyonlarla tek tanrılı dinlerin metinlerine de nüfuz ettiğini belirtir. Zira kimi dinî geleneklerde şeylerin ortaya çıkışında doğa ve insan faktörü elbette söz konusudur, ancak bunlar etkin neden değildir, etkin neden Tanrı'dır. Tek tanrılı dinlerin salgın hastalıkları ve doğal afetleri Tanrı ile ilişkilendirmesi, doğal olarak bu dinlere inananları da etkilemiş, tıp çevrelerinde farklı fikirler, yer yer doğal nedenler gündeme getirilse de genel halk kitleleri salgınları günahkârlık, tanrısal ceza ya da tanrısal imtihanla ilişkilendirme gibi bir eğilim içinde olmuşlardır. Bk. Hasan Aydın, "Salgınlar ve İnançlar", *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen, Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020, s. 334, 345.

49 Bulmuş, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, s. 46.

sonucu olarak görmüş, ancak zaman içinde ortaya çıkan kimi sosyal, politik, ekonomik ve kültürel değişimlere koşut olarak, vebaya karşı farklı bir bakış açısı geliştirmiştir. Mesela, 16. yüzyılda veba, her ne kadar semavi bir olgu ve sosyal ve ahlaki yozlaşmanın bir sonucu olarak kabul edilse de kıyamet bağlamı görece kaybolmuştur. Bu gelişmelere paralel olarak, vebayla ilgili belirgin bir bilgi birikimi oluşmaya başlamıştır. Örneğin, hastalığın belirtileri, etiyolojisi, seyri ve korunma yöntemleri dönemin tıp eserlerinde etraflıca tartışılmıştır. Bu bilgi birikiminin, Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesi de yine aynı dönemde ortaya çıkan bir gelişmedir. Ayrıca 16. yüzyılda yeni bir veba literatürünün ortaya çıkmasıyla birlikte, veba hastalığına dair özellikle risalelerdeki tartışmaların, devletin yönetim politikalarının dayanağı olarak kullanılabilir bilgileri olduğunu söylemek mümkündür.⁵⁰ Veba üzerine yayınladıkları makalede Ayar ve Kılıç, Anadolu'daki toplumsal yapının dinamikleri ile Arap nüfusun yoğun olduğu bölgenin toplumsal dinamiklerinin farklılığının da salgına ve salgına yönelik tepkinin çeşitlilik göstermesine yol açtığını belirtir. Dolayısıyla, o, Osmanlı toplumunda halk tarafından vebaya karşı verilen tepkilerin oldukça karmaşık olduğunu ve bölgelere göre farklılık gösterdiğini söyler. Özellikle hastalığı önlemeye yönelik alınan önlemlere karşı oluşan tepkinin, halkın kadercilik anlayışından ziyade pragmatik kaygılarla açıklanabileceğinin altını çizer.⁵¹ Southgate deneyimlediği bir olayı şu şekilde aktarır:

Ev sahibim, bana ders veren Türkçe öğretmenimin eve girmek için yapması zorunlu olan fumigasyon (buharla dezenfekte etme) uygulamasını kabul etmemesi nedeniyle eve gelmesine karşı çıktı. Bu, oruç tutulan Ramazan ayında yaşandı. Öğretmenin bu uygulamaya karşı herhangi bir dini şüphesi yoktu. Fakat gönülsüz bir şekilde böyle bir uygulamaya maruz bırakılmasına tepki gösterdi. Normal koşullarda bunun dinen bir günah teşkil etmediğini, ancak burun deliklerinden giren ve damağına nüfuz eden dumanın, orucunu bozacağını düşündüğünü söyledi.⁵²

Sonuç

Tarih boyunca doğal afetler ve salgın hastalıklar insanlık tarihini derinden etkileyen olgular olarak karşımıza çıkar. Salgın bir hastalık olan veba da hem insanlık hem de dünya tarihinde siyasi, idari, sosyal, kültürel ve ekonomik olarak kalıcı etkiler yaratarak köklü değişim ve dönüşümlerin yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Batı literatüründe “Kara Ölüm” olarak bilinen veba salgını hem Avrupa'yı hem de dünyayı derinden sarsmıştır. Osmanlı Devleti'nin de bulunduğu ve yayıldığı coğrafya itibarıyla salgınların yayılım gösterdiği bölgelere yakın olması, Osmanlıların veba salgını ile sıkça karşı karşıya gelmeleri ile sonuçlanmıştır. Özellikle 15 ila 18. yüzyıllar boyunca da sık aralıklarla döngüsel olarak deneyimlenen salgınlar, Osmanlıların bu konuda geniş bilgi birikimi oluşturmalarına ve zaman içinde değişiklikler gösteren algı, tutum ve davranış değişikliklerine sebebiyet vermiştir.

50 Varlık, *Osmanlılarda Veba*, s. 259-307.

51 Ayar ve Kılıç, *Osmanlıda Vebanın Sona Erişine*, s. 168.

52 Southgate, *Narrative of a Tour*, s. 93.

Misyoner olarak İstanbul'da bulunan Southgate, 1836 yılında İstanbul'da görülen veba salgınına bizzat deneyimlemiş ve tanık olmuştur. Veba salgınına dair oldukça ayrıntılı bilgiler vermiş ve bazı analizler yapmıştır. İlk olarak, misyonerin yüksek sınıfa mensup Frenkler arasında alınan sıkı tedbirler yüzünden ölümlerin daha az olduğu yönünde verdiği bilgiden yola çıkarak, vebaya karşı alınan tedbir ve önlemlere uyulması ile bireylerin sosyo-ekonomik durumları arasında bir ilişki olduğu ileri sürülebilir. Müslümanların vebaya karşı gösterdikleri tutum ve davranışlara dair yazdıkları ise diğer Batılı misyoner ve araştırmacılardan farklılık göstermektedir. Zira o, Hristiyanların aksine, Türklerin kendi hayatlarını riske atacak şekilde abartmaları hariç tutulursa, hastalık esnasında yakınlarını ve sevdiklerini terk etmemelerini soylu ve asil bir davranış olarak nitelendirir. Fakat misyonerin, Batıda yaygın olan söyleme paralel bir biçimde, Türklerin kaderci din anlayışlarına bağlı olarak hastalığa karşı yeterli tedbir ve önlem almadıkları yönündeki görüşü yinelediğini belirtmek gerekir. Ancak Southgate böyle bir genelleme yapsa da gezi notlarında, bazı Müslümanların rasyonel davranarak hastalığa karşı tedbir ve önlem aldıklarından da söz etmeden geçmez.

Yine misyonerin adını vermediği ancak resmî raporlara dayandırdığı bilgilerden, İstanbul'da 1836 yılında ortaya çıkan vebanın, şehrin demografik yapısı üzerinde ciddi tahribat yaptığı ve salgından çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği görülmektedir. Demografik tahribata ek olarak, salgının kentteki ekonomik yaşamı da durma noktasına getirdiği anlaşılmaktadır. Vebanın, sosyo-psikolojik bakımdan da özellikle dehşet ve korkuya yol açarak insanlar arasındaki ilişkilerin bozulmasına ve insanların birbirlerinden kaçmalarına neden olduğu da gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, farklı zaman ve coğrafyalarda ortaya çıksa bile, insan topluluklarının salgın hastalıklara karşı algı, tutum, davranış biçimlerinde oldukça dikkat çekici benzerlikler olduğu da söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Arık, Feda Şamil, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XV, 26, (1990-1991), s. 27-57.
- Artvinli, Fatih, "Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış", *Türk Tabipler Birliği COVID 19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, s. 43-59.
- Ayar, Mesut-Yunus Kılıç, "Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, II/17, (2017), s. 163-181.
- Aydın, Hasan, "Salgınlar ve İnançlar", *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen, Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.
- Bulmuş, Birsen, "Osmanlı İmparatorluğunda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi*, 3/6, (2010), s. 45-51.
- Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi: Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani*, 2. Cilt, çev. Mehmet Ali Beyhan, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2003.
- Dols, Michael, *The Black Death in the Middle East*, Princeton University Press, London 1977.
- Erdoğan, Meral, *18. Yüzyılın Sonu 19. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Devleti'nde Veba Yılları (İzmir Örneği)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2017.
- Ertaş, Mehmet Yaşar, Kağan Eğnim, "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, (2011), s. 83-108.
- Gılgamış Destanı*, çev. Muzaffer Ramazanoğlu, MEB Yayınları, Ankara 2001.
- Gibbons, Herbert Adams, *The Foundation of the Ottoman Empire: A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid I (1300-1403)*, Oxford 1916.
- Green, Monica H., "Editor's Introduction to Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death," *The Medieval Globe*, 1 (2014), s. 9-26.
- James, John, *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East: The Case of the Jacobites in an Age of Transition*, Sunny Press, 1983.
- Kılıç, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004.
- Kuş, Ayşegül, "Tozer'in Turkish Armenia and Eastern Asia Minor Adlı Yapıtında Yozgat ve Çevresinde Yaşanan Kıtılgın (1873-1875) Sosyo-Ekonomik Nedenleri", *OTAM*, 44, (2018), s. 107-132.
- Little, Lester K, "Plague Historians in Lab Coats," *Past and Present*, 213/1, (2011), s. 267-90.
- Lowry, Heath W., "Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries," *Osmanlı Araştırmaları*, 23, (2004), s. 94-132.
- Miller, Duane Alexander, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", *Oxford History of Anglicanism*, Vol. III, Ed. Anthony Milton, Rowan Strong, Jeremy N. Morris, Oxford University Press, New York 1977.
- Nikiforuk, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı, 2. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Olivier, Guillaume Antoine, *Voyage dans l'empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la république*, C. I, Paris 1800.
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda. Veba (1700 - 1850)*, çev. Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997.

- Pirenne, Henri, *Ortaçağ Avrupa'sının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.
- Remzi, Hüseyin, *Tıbbî Nebevi Hz. Muhammed ve Tababet*, Sümer Kitapevi, İstanbul 1995.
- “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, (1994), s. 423.
- Sarıyıldız, Gülden, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LVIII/222, (1994), s. 329-376.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, D. Appleton & Co., New York 1840.
- Sherman, Irvin W., *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, çev. Emel Tümbay, Mine Arıç Küçüker, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2019.
- Turna, Nalan, “İstanbul'un Veba ile İmtihani 1811 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi”, *Studies of Ottoman Domain*, 1/1, (2011), s. 1-36.
- Ullmann, Manfred, *Islamic Medicine*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1978.
- Ünver, Süheyl, “Taun Nedir? Veba Nedir?” *Dirim*, 3-4, (1978), s. 363-66.
- Varlık, Nükhet, “Osmanlılarda Veba Salgınları”, *Toplumsal Tarih*, 296, (2018), s. 30-36.
- Varlık, Nükhet, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba (1347-1600)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- Varlık, Nükhet, “Conquest, Urbanization and Plague Networks in the Ottoman Empire, 1453-1600”, *The Ottoman World*, ed. Christine Woodhead, Routledge 2011.
- Varlık, Nükhet, “Taun”, *DİA*, 40, TDV Yayınları, İstanbul 2011.
- Varlık, Nükhet, “New Science and Old Sources: Why the Ottoman Experience of Plague Matters”, *The Medieval Globe*, 1 (2014), 193-227.
- Yenen, O. Şadi, “Epidemi ve Pandemi”, *Pandemi ve Covid 19*, ed. O. Şadi Yenen ve Selim Badur, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2020.
- Yıldırım, Nuran, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*, Kültür Bakanlığı Ajansı, İstanbul 2010.
- Yıldırım, Nuran, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenler: Karantina “İstemezük”, *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), s. 18-27.

Elektronik Kaynaklar

- Obituary Record. “The Right Rev. Horatio Southgate”, *New York Times*, April 13th 1894, <http://www.nytimes.com> [Erişim tarihi: 7.10.2021].

RABGUZÎ'NİN KISASÜ'L-ENBİYÂ'SININ ÇAĞATAYCA BİR NÜSHASI

CHAGATAI MANUSCRIPTS OF RABGHUZI'S QISAS AL-ANBIYA

Mehdi REZAEI^{ID}

Öz

Son bin yılda Müslüman toplumlar arasında en çok rağbet gören eserlerden biri *Kıyasü'l-Enbiyâ* olmuştur. Bu eser, yüzyıllar boyunca genel yapısını korumakla birlikte farklı coğrafyalarda istinsah edilmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır. İlk başta Arapça yazılan *Kıyasü'l-Enbiyâ* kısa bir süre sonra Farsçaya ve 14. yüzyılın başlarında Rabguzî tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Rabguzî'nin kaleme aldığı *Kıyasü'l-Enbiyâ* Harezm Türkçesinin önemli eserlerinden biri olarak içeriği ve barındırdığı dil malzemesi bakımından araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Eserin farklı kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Söz konusu nüshalardan biri de Çağatay döneminin son devrinde kaleme alınan İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasıdır. Bu makalede söz konusu nüsha üzerinde durularak içeriği ve dil özellikleri hakkında bilgi verilmiştir. Eserin ses bilgisel ve biçim bilgisel özelliklerinden yola çıkılarak onun Çağatay Türkçesi sahasına ait olduğu saptanmıştır. 16 Haziran 1815'te istinsahı bitirilen bu yazma 392 varaktan oluşmaktadır. Eserin girişinde 78 kıssadan bahsedilse de ana metinde 52 kıssa bulunmaktadır. Söz konusu kıssalarda sadece peygamberlerin hayat hikâyelerinden değil farklı şahsiyet ve olaylardan da bahsedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kıyasü'l-Enbiyâ*, Rabguzî, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshası, Çağatay Türkçesi, dil özellikleri

Abstract

Stories of the Prophets, *Qisas Al-Anbiya*, is one of the books that attracted much attention from Muslim communities in the last thousand years. This book had been written in various regions, retained its general structure over the centuries, and reached our time. The origin of this book is in Arabic but it was translated into Persian soon afterwards, and then into Turkish by Rabghuzi in the early fourteenth century. As one of the most important Khwarazmian Turkic works, Rabghuzi's *Qisas Al-Anbiya* has always been considered by scholars in terms of content and linguistic features. Numerous manuscripts of this work can be found in various libraries. One of these manuscripts is in the Library of the Iranian Parliament, Islamic Consultative Assembly, which was written in the late Chagatai period. This paper addresses this manuscript and provides information on its content and linguistic features. Examining the phonetic and morphological features reveals that this manuscript was written in Chagatai Turkic. Writing of this manuscript was completed on June 16, 1815 and it was composed of 392 pages. Although the manuscript's introduction refers to seventy eight stories, the main text includes only fifty two stories. These stories do not only tell about the lives of the prophets but there are also stories related to other characters and events.

Keywords: *Qisas Al-Anbiya*, Rabghuzi, The Manuscript of the Library of the Islamic Consultative Assembly of Iran, Chagatai Turkic, linguistic features

* Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran / İran, rizai_m613@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8917-1559

Giriş

İnsanoğlu tarihî olayları öğrenmeye ve anlatmaya hep meraklı olmuş, özellikle kutsal metinlerde anlatılan olaylar sürekli onun dikkatini çekmiştir. Müslüman toplumlar arasında oldukça rağbet gören *Kısasü'l-Enbiyâ* “Peygamberlerin Kıssaları” da böyle bir amacı gerçekleştirmek için yazılmıştır. Bu eser, Kur’an ve diğer dinî eserlerde anlatılan tarihî olay ve hikâyeleri daha geniş şekilde anlatmak amacıyla kaleme alınmıştır. Ancak söz konusu eserde anlatılan olayların, gerçekleri hangi ölçüde yansıttığı hep tartışılmıştır.

11. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında ortaya çıkan *Kısasü'l-Enbiyâ* yüzyıllar boyunca değişik coğrafyalarda mütercim ve müstensihler tarafından kaleme alınmıştır. İlk olarak Arapça yazılan bu eser kısa bir süre sonra Farsçaya tercüme edilmiştir. Sâlebi lakabıyla tanınan Ebû İshâk Ahmed bin Muhammed bin Nişâbü’rînin (ö. 1036) Arapça yazdığı *Kısasü'l-Enbiyâ El-Müsemmâ* Arâisü'l-Mecâlis peygamber kıssalarını anlatan en eski ve en meşhur eserlerden biridir. Çok geçmeden Ebû İshâk İbrâhîm bin Mansur bin Halefün-Nişâbü’ri de *Kısasü'l-Enbiyâ*’yı Farsçaya tercüme etmiştir. Eserin Türkçeye uyarlanması ancak 14. yüzyılın başlarında Rabguzî tarafından gerçekleştirilmiştir. Ünlü Türkolog János Eckmann, Rabguzî’nin Farsça bir tercümeden¹ eserini hazırladığını kaydetmektedir.²

Kısasü'l-Enbiyâ’nın farklı varyantlarında görülen kıssaların birçoğu Kur’an’da görülse de söz konusu eserdeki kıssalar daha ayrıntılı ve daha uzundur. Kur’an’da kısaca yer alan kıssalar daha sonra Kur’an dışı kaynaklarla genişletilmiş, bu noktada İsrâiliyat denilen Yahudi ve Hristiyan kutsal metinleriyle Yahudi dinî literatüründen istifade edilmiş, önceleri tefsirlerde yer alan bu açıklamalar özel bir tür olan *Kısas-ı Enbiyâ* eserlerini meydana getirmiştir.³ Gerçekten de *Kısasü'l-Enbiyâ*’da yer alan kıssalara bakıldığında birçok yerde tarihî olaylar menkıbevi biçimde anlatılmıştır. Bu da *Kısasü'l-Enbiyâ*’nın hazırlanmasında farklı kaynakların kullanıldığını göstermektedir. Diğer taraftan *Kısasü'l-Enbiyâ*’da sadece peygamberlerin değil başka kıssaların da anlatıldığı görülmektedir. Örneğin İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasında peygamber kıssalarının yanı sıra evrenin yaratılışı, cinlerin yeryüzünde bulunması, putperestlerin kıssası, ateşperestlerin kıssası, güneşe tapanların kıssası, İskender’in kıssası, halifelerle imamların kıssası gibi birçok farklı kıssa da anlatılmıştır. Söz konusu kıssaların bir bölümü kutsal kitaplarda görülürken bir bölümü ise bu kitaplarda bulunmamaktadır.

Rabguzî’nin kaleme aldığı *Kısasü'l-Enbiyâ*’nın farklı kütüphanelerde birçok nüshası bulunmaktadır. Eserin en eski ve dil özelliklerini yansıtmaması bakımından en iyi nüshası Londra

1 İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasında da bu konu hakkında net bilgi mevcuttur: *bu Kıssaşü'l-Enbiyâ 'Arabî êrdi Fârsîğa Fârsîni Türkîğa ya 'nî Türkî tilçe cem' kıldılar târihka miñ(?) [yétti] yüz tokkuz it yılı rebî'ü'l-evvel ayınuñ yigirmiside bu Kıssaşü'l-Enbiyâ Fârsî tilidin Türkîğa évrülüp tamam boldı. “Kısasü'l-Enbiyâ Arapça idi, Farsçaya ve Türkçeye (çevirdiler) yani Türk dilinde bir araya getirdiler. Tarih bin (?) [yedi] yüz dokuz, it yılı rebîülevvel ayının yirmisinde bu Kısasü'l-Enbiyâ Farsçadan Türkçeye çevrilip bitirildi”*. Bk. vr. 2a.

2 János Eckmann, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 3.

3 M. Süreyya Şahin, “Kısas-ı Enbiyâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, (2002), s. 495.

nüshasıdır.⁴ Hendrik Boeschoten 1991'de yayımladığı bir makalesinde *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Leningrad'da (şimdiki St. Petersburg'da) bulunan altı nüshasından bahsetmiştir.⁵ Bu nüshaların yanı sıra İsveç'te iki, Paris ve Baküde de birer nüsha bulunmaktadır.⁶ *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın nüshaları yukarıdakilerle sınırlı kalmamıştır. Son yıllarda da kimi nüshalar araştırmacılar tarafından makaleler hâlinde tanıtılmıştır. Bunlar arasında Ali Cin'in tanıttığı Tahran nüshası⁷ dil özellikleri bakımından önem arz etmektedir. Sayılanların dışında, hepsi 19. yy'a ait yedi nüsha Özbekistan'da ve üçü eksik olmak üzere dört nüsha da Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁸ Demek ki günümüze kadar *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Harezmi veya Çağatay Türkçesiyle yazılmış yirmi iki nüshası bulunmuştur. Türkçe *Kıyasü'l-Enbiyâ*lar sadece Harezmi ve Çağatay sahasıyla sınırlı kalmamıştır. Anadolu Türkçesiyle yazılmış ve günümüzde çeşitli kütüphanelerde saklanan birçok *Kıyasü'l-Enbiyâ* nüshası daha bulunmuştur. Anadolu sahasındaki nüshalar genel olarak Arapça ve Farsçadan tercüme edilmiştir.⁹

1. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasının Genel Özellikleri

İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde (İŞMK) 209280 kayıt numarasıyla saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ* Çağatay döneminin son devrinde istinsah edilmiştir. Nüsha 392 varaktan oluşmakta, yazmanın başında ve sonunda eserle ilgisi olmayan birkaç sayfalık metin bulunmaktadır. Birinci varak dışında, ilk 45 varakta 23, diğer sayfalarda ise 21 satır bulunmaktadır. Müstensih eseri 8 Recep 1230'da (16 Haziran 1815) perşembe günü bitirmiştir. Yazmanın ketebe kaydına göre eser Molla Abdurrahim bin Abdurreduf adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Yazı türleri dikkate alındığında bazı sayfaların başka bir müstensih tarafından kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Yazmanın giriş bölümünde Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*'yı Emir Nâsirüddin'in (Nâsirüddin Tok Buga) isteği üzerine Türkçeye çevirdiğini belirtmektedir. Türk halklarının faydalanması için kaleme aldığı bu eseri *Kıyasü'l-Enbiyâ*-*Rabguzî* diye adlandırmıştır:

bu kitâbnı taşnîf kılmakğa sebep ol êrdi kim emîr-i a'zam Kâzî Nâsirü'd-dîn devâm devlet ilâ yevmi'd-dîn nazarı birle men fakîr-i dil şikestedin iltimâs kıldı kim bu kitâbnı Türkî til birle évürsej tâ kim Türkî halâyıqlarğa âsân bolsun dâdiler, men hem

4 Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. XIX.

5 Hendrik E. Boeschoten "The Leningrad Manuscripts of Rabguzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları*, (1991), s. 47-79.

6 Aysu Ata, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, s. XX.

7 Ali Cin, "Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, 5/1, (2010), s. 237-245.

8 Avni Gözütok, "Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, (2008), s. 2.

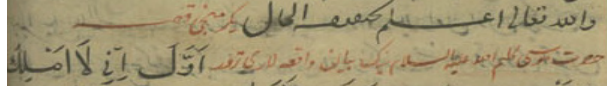
9 Mariana Budu, "Türkçe Kıyasü'l-Enbiyâ Tercümeleri ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1, (2020), s. 71-95.

sözlerini redd kılmadım ‘aql ve endişem yetişince meşgûl boldum, egerçi bu işğa nāmünāsib ve nāmuvāfīk ērdim ammā emīr-i a‘zamniş sözlerini uluğlap ve ‘azīz tutup Hudā-yı te‘ālādın tevfiķ tilep bu Kışaşü’l-Enbiyā kitābını başladım ve atını Kışaşü’r-Rabgūzī ataduk.¹⁰

Yazmanın girişindeki bilgilere göre eser 78 kıssadan oluşmaktadır: *Bu kitāb Kışaşü’l-Enbiyāu’r-Rabgūzī yetmiş sekkiz kışşa birle tamām bolğusudur.* “Bu kitap, Rabguzi’nin *Kısasü’l-Enbiyāsi* 78 kıssa ile bitecektir”. Ancak yazmada 44. kıssadan sonra 69. kıssa yer almakta, son kıssa da 78. değil 77. kıssa olarak belirtilmektedir. Demek ki elimizdeki yazmada toplam olarak 52 kıssa bulunmaktadır.

Kıssalar anlatılıken kimi durumlarda okuyucunun aklına gelebilecek sorular sorulmuş ardından da soruların yanıtları verilmiştir. Örneğin Hz. Musa’nın Allah ile konuşması anlatılırken şöyle bir soru sorulmuştur: *Suāl: Hikmet ne turur kim didār körgüzmediler?* “Hikmet nedir ki yüz göstermediler?”. Bazı sorulara tek bir yanıt verilirken bazı sorulara ise birden fazla yanıt verilmiştir. Örnek olarak Hz. Yusuf’un kıssası anlatılırken *Ehşenü’l-kışaş démekde bā ‘iş ne turur?* “Neden kıssaların en iyisi denmiştir?” sorusuna sekiz yanıt verilmiştir.

Bazı kıssalar oldukça uzun olmasına karşın bazıları, özellikle yazmanın sonunda bulunanlar birkaç sayfayı geçmemektedir. Uzun kıssalar genellikle farklı fasıllara ayrılmıştır. Örneğin Hz. Musa’nın kıssası (20. kıssa) on iki fasılda anlatılmıştır. Her kıssanın başlığı ve ona ait fasıllar kırmızı kalemle belirtilmiştir: *Yigirmiñçi kışşa Hazret-i Mūsā kelīmullāh ‘aleyhi’s-selāmnıñ beyān-ı vāķı ‘aları turur.*

İkinci faşl Hazret-i Mūsā ‘aleyhi’s-selāmnıñ Medyenğa barganlarının vāķı ‘ası turur. Üçünçi faşl Hazret-i Mūsā ‘aleyhi’s-selāmnıñ ‘aşālarının şıfatı.

Rabguzi eserini 1310 (H. 710)’da tamamlamıştır.¹¹ İŞMK nüshası ise yaklaşık beş yüzyıl sonra istinsah edilmiştir. Bu uzun süre içinde *Kısasü’l-Enbiyā*’nın genel yapısının korunmasıyla birlikte doğal olarak birtakım değişmeler ortaya çıkması da beklenmektedir. Bu değişmeler nüshaların dilinde, konu anlatımlarında, kıssaların sayısında vb. alanlarda görülebilir. Örnek olarak İŞMK nüshasıyla Londra nüshası karşılaştırıldığında İŞMK nüshasında bulunan bazı kıssalar Londra nüshasında bulunmamaktadır. Mesela *Eyyüb peygamber*, *Şu‘ayb peygamber*, *Hanzala peygamber*, *Uşmül peygamber*, *Urmiyā (Ermiyā) peygamber*, *Qavm-i Tübbā*, *Ehl-i Sebā*, *Buhtu’n-Naşr*,

10 Rabguzi, *Kısasü’l-Enbiyā*, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 2b.

11 Aysu Ata, *Kışaşü’l-Enbiyā (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, s. XII.

Butğa tapınadurğan butperestler, Otğa tapınadurğan cuhudlar, Küнге baş çaladurğan âftâbperestler kıssaları Londra nüshasında görülmemektedir.

Kıssasü'l-Enbiyâ'sının çeşitli nüshaları arasında görülen başka bir farklılık ise kıssaların anlatımı ve bu kıssalarda kullanılan dil hususiyetleri ile ilgilidir. Rabguzî'nin kaleme aldığı nüsha Harezmi Türkçesi özelliklerini gösterirken bazı nüshalar ise Çağatay Türkçesiyle istinsah edilmiştir. Söz konusu farklılığın anlaşılması için aynı kıssadan seçilen aşağıdaki metin parçaları aydınlatıcı olacaktır:

Londra Nüshası	İŞMK Nüshası
<p>Kıssa-i Loqmân Hâkîm rahmetü'llâhi</p> <p><i>Loqmân Dâvûd yalavaç vaqtinde erdi, uzun tişlig Hâbeşî kul erdi, üç miñ beş yüz yaşadı. Aymuşlar: bir yonucınıñ ku[lı] erdi hâ'cesi âzâd kıldı. Aymuşlar: özi yonuçı erdi. Aymuşlar: Mevlî ta'âlâ aña eki fe[rişte] üddi, kün orta vaqtinde aydılar: ey Loqmân tileseñ saña yalavaçlık bèreliñ tile[señ] hikmet bèreliñ. Loqmân aydı: maña hikmet kerek. Hikmet ma'nîsi köni bışığ işlik bolur. [onlar] sordular yalavaçlıqğa nelük unamadıñ? Aydı: ağır yük turur. Mevlî ta'âlâ hikmet bër[di], ol çaklığ hikmet beyân kıldı kim kamuğ yalavaçlar aña muhtâc boldlar. Aymuşlar bir k[ün] oturur halâyıkğa ögüt bërür erdi, Benî İsrâ'ildin biregü telim halâyık kördi, ol[ar]-ğa bardı Loqmânı kördi ögüt bërür, ardındın kelip boyın tutup kıstı, Loqm[ân] sen mü-sen? Tedi. Aydı: belî.¹²</i></p>	<p>Yigirmi tokkuzuncı kıssa: Hâzret-i Loqmân-ı Hâkîm'niñ beyân-ı vâkı'aları turur.</p> <p><i>Andağ rivâyet kılupdurlar kim Loqmân-ı Hâkîm Hâzret-i Dâvûd 'aleyhi's-selâmnıñ vaqtlarında bar êrdiler, Hâbeşî kul êrdiler. Hikmet birle iki miñ beş yüz yaşadılar, ba'zî râvî üç miñ beş yüz yaşadı depdurlar. Ammâ bir yığaçınıñ kılı êrdiler, özleri hem çübterâş êrdiler; hâceleri âzâd kıldı, Hudâ-yı Te'âlâ 'ilm-i hikmet berdi. Aytıp durlar kim Hudâ-yı Te'âlâ iki ferîştene iberdi, ayttı ki hâhlasa peygambar kılavın hâhlasa hekim kılavın dedi. Hâzret-i Loqmân ayttılar kim maña hikmet kerek, peygambarlık ağır yol [yük] turur, anı kılalmamen, hikmet işini yaşı dermen. Barça 'âlimler peygambar cemî'-i halk aña muhtâc bolurlar dediler. Hikmetniñ ma'nîsi râst sözlüg bışık işlik degen bolur. Hikâyette andağ aytıp durlar kim bir kün oturur halâyıkğa pend naşihat berür êrdiler. Benî İsrâ'îl'niñ oğlanlarındın iki oğlan ötüp barur êrdiler, kördi kim tola halâyık yığılp durlar. Kaşığa bardılar Hâzret-i Loqmân'nu kördiler. Elge pend ü naşihat berürler, arklarındın kelip közlerini tuttular Loqmân sen mü-sen? Dédiler. Mendür-men dediler.</i></p>

Nüshalar arasındaki farklılıklar sadece dil özellikleriyle sınırlı kalmayıp anlatılan hikâyelerde de göze çarpmaktadır. Örneğin İŞMK nüshasında Kostantaniye (İstanbul) şehrinin İskender tarafından inşa edildiği aktarılırken bu bilgi Londra nüshasında görülmemektedir.

Londra Nüshası	İŞMK Nüshası
<p><i>Zü'l-Karneyñ 'âlem içinde âbâ-dânlık telim kıldı, binâlar kopardı, Koşantaniyyede bir ka[al]a kopardı yeti yolu övrülmegünce aña kirse bolmas. Ol ka[al]anıñ şüreti bu turur: Hişâr-ı Koşantaniyye bu turur.¹³</i></p>	<p><i>Hâzret-i İskender 'âlemni âbâd kıldılar, binâlar bisyâr kıldılar. Koşantaniyye dep bir şeh binâ kıldılar, şehni yeti kat kıldılar, bir eşik birle kirip yine bir eşik birle çıkarlar. Ol Hişâr-ı Koşantaniyye Rûm memleketiğe ta'alluk turur. munda hem hişârni kılğan tururlar. Ol Hişâr-ı Koşantaniyye bu turur.</i></p>

2. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasında Yer Alan Kıssalar

Yazmanın girişindeki bilgilere göre İŞMK nüshasında yer alan kıssalar aşağıdaki gibidir; ancak daha önce belirtildiği gibi nüshanın eksik olması nedeniyle ana metninde sadece 52 kıssa

12 Age., s. 232-233.

13 Age., s. 252-253.

bulunmaktadır, bu da aşağıda belirtilen 78 kıssanın 26'sının yazmada mevcut olmadığı anlamına gelmektedir.

Avvalkı kıssa: 'arş-ı kürsî ve levh-i kalem ve ay ve kün ve âsmân ve zamîn cemî'-i âferîde bolğan nemerselerin beyânı turur. **İkinçi kıssa:** Nebîü'l-Cân'ın yér yüzide bolmağı ve Şeytân 'aleyhü'l-la'ne'nin berkarar bolmağının beyânı turur. **Üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Âdem Şafî şalavâtü'l-lâhi 'aleyhniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Törtünçi kıssa:** Hâbîl birle Kâbîl'niñ vâkı'aları turur. **Beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şeyṣ 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter İdrîs 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yétтинçi kıssa:** Hârût ve Mârût digen firîštenin beyân-ı vâkı'aları turur. **Sekkizinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Nüh necû'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'atları turur. **Toğkuzunçi kıssa:** 'Âc ibn-i 'Anuḡ'niñ beyân-ı vâkı'ası turur. **Onunçi kıssa:** Hazret-i Mihter Hüd peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şâlih peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On ikünçi kıssa:** Hazret-i Mihter İbrâhîm Halîlü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter İsmâ'îl Zabîḡü'l-lâh 'aleyhi's-selâm beyân-ı vâkı'aları turur. **On dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter İshâk 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Lûṡ peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter Ya'kûb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On yétтинçi kıssa:** Hazret-i Mihter Yûsuf peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On sekkizinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Eyyûb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **On toğkuzunçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şu'ayb peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Mûsâ peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Hanzala peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi ikünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Uşmûl peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi üçünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Dâvûd peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Süleymân Memlektü'l-lâh 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi beşinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Yûnus peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi altınçı kıssa:** Hazret-i Mihter İlyâs peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi yétтинçi kıssa:** Hazret-i Mihter Hîzr peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi sekkizinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Circîs peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yigirmi toğkuzunçi kıssa:** Hazret-i Loḡmân-ı Hâkîm'niñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuzunçi kıssa:** Hazret-i Mihter 'Üzeyr peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz birinçi kıssa:** Hazret-i Mihter Urmiyâ (Ermiyâ) peygamber 'aleyhi's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz ikünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Zekeriyya ve Yaḡyâ aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz üçünçi kıssa:** Hazret-i Meryem ve Hazret-i Mihter 'İsâ aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz dörtünçi kıssa:** Hazret-i Mihter Şem'un ve Yaḡyâ ve Fulos (Pulos) peygamber aleyhümâ's-selâmniñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz beşinçi kıssa:** Kavm-i Tûbba'nın beyân-ı vâkı'aları turur. **Otuz altınçı kıssa:** Aşḡâbü'l-Uḡdûd'niñ beyânı turur. **Otuz yétтинçi kıssa:** Ehl-i Sebâ'niñ beyânı turur. **Otuz sekkizinçi kıssa:**

Buhtu'n-Naşr'nın beyânı turur. **Otuz tokkuzuncı kıssa:** Butğa tapınadurğan butperestlerniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırkıncı kıssa:** Otğa tapınadurğan cuhdularniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırk birinci kıssa:** Künge baş çaladurğan âftâbperestlerniñ ibtidâsınıñ beyânı turur. **Kırk ikinci kıssa:** Ehl-i Hurdân'nın beyân-ı vâkı'ası turur. **Kırk üçüncü kıssa:** Hazret-i İskender Zû'l-Karneyn'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk dördüncü kıssa:** Eşhâb-ı Kehf'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk beşinci kıssa:** Eşhâb-ı Raķîm'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk altıncı kıssa:** Eşhâb-ı Fîl'nin beyân-ı vâkı'aları turur. **Kırk yéttinci kıssa:** Hazret-i Seyyidü's-Şakaleyn ve Nebû'l-Haremeyn İmâmu'l-Muttaķeyn ve Resûl-i Rabbû'l-'Alemeyn ya'nî Hazret-i Muhammed-i Muştafâ (ş.'a.) ve eşhâbuhu ve ezvâcuhu veselleminiñ tevellüdleriniñ beyânı turur. **Kırk sekkizinci kıssa:** Hazret-i Muhammed Muştafâ (ş.'a.)'ni inekege bergenniñ beyân-ı vâkı'ası turur. **Kırk tokkuzuncı kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ Bîbî Hadîce birle toylarınıñ beyânı turur. **Elliginçi kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'ğa peygambarlık vahy kelgeniniñ beyânı turur. **Ellig birinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Ömer ibn-i Haţţâb (r.'a.)'niñ devlet-i islâmğa müşerref bolğanlarınıñ beyânı turur. **Ellig ikinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ aşl nesebleriniñ beyânı turur. **Ellig üçüncü kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ şahabaleriniñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig dördüncü kıssa:** Hazret-i Ebâbekr-i Şiddîk (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig beşinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Ömer ibn-i Haţţâb (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig altıncı kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Uşmân ibn-i 'Affân (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig yéttinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî ibn-i Ebî Tâlib (r.'a.)'niñ fazîletleriniñ beyânı turur. **Ellig sekkizinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.)'niñ 'arab kâfirlerini imânğa da'vet kılğanlarınıñ beyânı turur. **Ellig tokkuzuncı kıssa:** şakku'l-kamer ya'nî ân hazret (ş.'a.)'niñ işâretleri birle ay iki pâre bolğanınıñ beyânı turur. **Altmışinci kıssa:** ân hazret (ş.'a.) mi'râcğa çıkanları'niñ beyânı turur. **Altmış birinci kıssa:** Hazret-i risâlet penâh (ş.'a.) Mekke'din Medîne'ğa hicret kılğanlarınıñ beyânı turur. **Altmış ikinci kıssa:** Hazret-i Resûl ('a.s.) bedr cengige barğanlarınıñ beyânı turur. **Altmış üçüncü kıssa:** Uhud tağıda bolğan cengniñ beyânı turur. **Altmış dördüncü kıssa:** Emîr Hamza Şâhibkırân (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Altmış beşinci kıssa:** Bedrümîr's-Şuğrâ'nın şehâdetleriniñ beyânı turur. **Altmış altıncı kıssa:** 'Ammü'l-Hazîne'nin beyânı turur. **Altmış yéttinci kıssa:** Feth-i Hayber'nin beyânı turur. **Altmış sekkizinci kıssa:** iclâ'-i Benî Nażîr'nin sözleriniñ beyânı turur. **Altmış tokkuzuncı kıssa:** Benî Karîza'nı öltürgeniñ vâkı'ası turur. **Yetmişinci kıssa:** Gâlebetü'r-Rûm'nin vâkı'ası turur. **Yetmiş birinci kıssa:** Hazret-i Bîbî 'Âyişe birle Hazret-i Resûl ('a.s.)'niñ aralarındaki bolğan vâkı'anıñ beyânı turur. **Yetmiş ikinci kıssa:** vefâtnâme-yi ân Hazret (ş.'a.)'niñ beyân-ı vâkı'aları turur. **Yetmiş üçüncü kıssa:** Hazret-i Ebâbekr-i Şiddîk (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş dördüncü kıssa:** Hazret-i 'Ömer ibn-i Haţţâb (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş beşinci kıssa:** Hazret-i 'Uşmân ibn-i 'Affân (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş altıncı kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn 'Alî ibn-i Ebî Tâlib (k.v.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş yéttinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn İmâm Hasan'nin şehâdetleriniñ beyânı turur. **Yetmiş sekkizinci kıssa:** Hazret-i Emîrû'l-Mü'minîn İmâm Hüseyin (r.'a.)'niñ şehâdetleriniñ beyânı turur.

3. İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi Nüshasının Dil Özellikleri

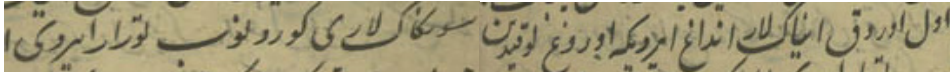
İŞMK'de saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ* nüshası Çağatay Türkçesinin özelliklerini yansıtmaktadır. Aşağıda gösterilen ses bilgisel ve biçim bilgisel özellikler bunu açık bir şekilde göstermektedir. Söz konusu özellikler temel olarak Çağatay Türkçesiyle Harezmi Türkçesinin karşılaştırılması sonucu tespit edilmiştir.

3.1. Ses Bilgisi Özellikleri

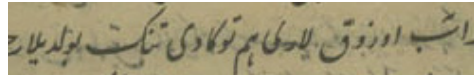
3.1.1. Ünlü Yuvarlaklaşması

İŞMK nüshasında bazı örneklerde ünlü yuvarlaklaşması olmuştur. Söz konusu örneklerin bazılarında Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde rastlanmamaktadır.

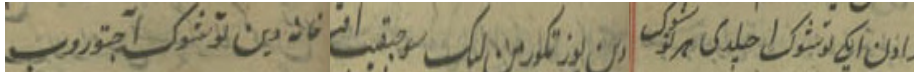
ol oruq inekler andağ érdi ki oruqluqıdın sünekleri körünüp turar érdi “O zayıf inekler öyle idi ki zayıflıktan kemikleri görünüyordu.”

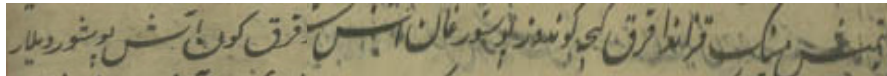
*āb ozuqları*¹⁴ *hem tükedi*¹⁵ *teng boldılar* “Su ve azıkları da bitti, sıkıntı çektiler.”

on iki töşük açıldı her töşükdin yüz tegürmenlik su çıkıp “On iki delik açıldı, her delikten yüz değirmenlik su çıkıp”; *hānedin töşük açturup* “evden delik açtırıp”

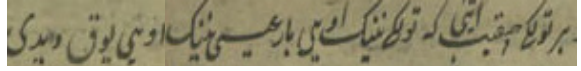
yétmiş miñ kazanda kırk kéce kündüz püşürğan aş “yetmiş bin kazanda kırk gece gündüz pişirilen yemek”; *kırk kün aş püşürdiler* “Kırk gün yemek pişirdiler.”

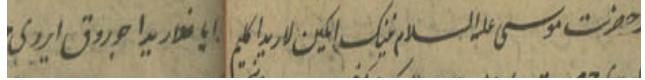
14 *arıq* ve *azıq* sözcükleri günümüzde Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinde de yuvarlak biçimlerde kullanılmaktadır. Öz.: *oriq* ve *ozıq*, YUyg.: *oruk* ve *ozuk*. Bk. Ahmet B. Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 41; Emir Necipoviç Necip, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 298; Muhammed Halim Yarkın-Şefika Yarkın, *Ferheng-i Ozbeki be Fârsî*, Suhan Yayınları, Tahrân 2007, s. 600-615.

15 *tüke* – “bitmek, tamamlanmak” fiili Suat Ünlü'nün hazırladığı *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*'nde bulunmamaktadır. Ancak söz konusu fiili *Divânu Lugâti't-Türk*'te ve Eski Uygur Türkçesinde görmek mümkündür. Bk. Ahmet B. Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, *Divânu Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 908; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968, s. 257.

bir **tülki** çıkıp ayttı ki **tülkinij** öyi bar 'İsâ'nıñ öyi yoq dédi "Bir tilki çıkıp tilkinin evi var, İsa'nın evi yok dedi."

Hâzret-i Mūsâ 'as'nıñ éginleride kilim ayağlarıda **çoruq** érdi "Hz. Musa'nın omzunda kilim, ayaklarında çarık var idi."

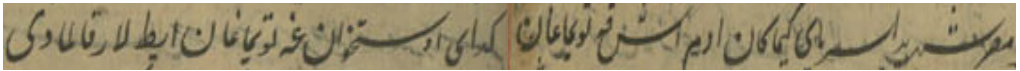

3.1.2. Ünsüz Değişmeleri

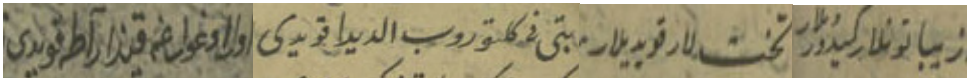
đ > y Değişmesi

Harezmi Türkçesinde /đ/ (ð) ünsüzü çoğunlukla muhafaza edilmiştir, ancak /đ/'li örneklerin yanı sıra /y/'li örnekleri de görmek mümkündür. İŞMK nüshasında đ > y değişimi tamamlanmış, /đ/'li örnekler (*kuğuq* "kuyu" dışında)¹⁶ artık görülmemektedir. Söz konusu durumu göstermek için aşağıdaki örnekleri sıralayabiliriz:

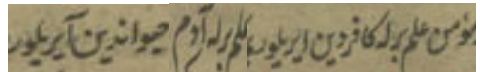
Mısr şehride ser pāy **kéymegen** ādem aşka **toymağan** gidāy ustuhānga **toymağan** itler **kalmadı** "Mısır şehrinde giysi giymeyen insan, aşa doymayan dilenci, kemiğe doymayan it kalmadı."

zībā tonlar **kéydürdiler** tahtlar **koydular** "Güzel elbiseler giydirdiler, tahtlar koydular."; butnu **keltürüp aldıda koydı** "Putu getirip önüne koydu."; ol oğulğa **Qaydar at koydı** "O oğlana Kaydar adını koydu."

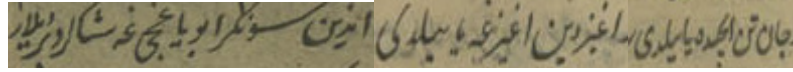

mü'min 'ilm birle **kāfirdin ayrılır** "Mümin ilimle kafirden ayrılır.". 'ilm birle ādem hayvāndın **ayrılır** "İnsan ilimle hayvandan ayrılır."

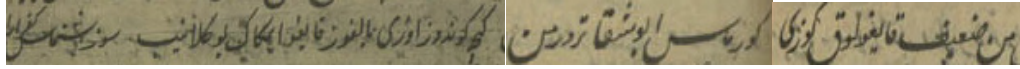

cān ten içide **yayıldı** "Can beden içinde yayıldı."; ağızđın ağızğa **yayıldı** "Ağızdan ağıza yayıldı."; andın sonra **boyaqçığa şāgird berdiler** "Ondan sonra boyacıya çırak verdiler."

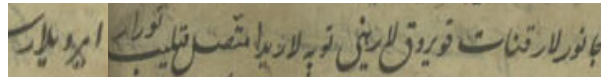
16 Bu sözcük Moğolca yoluyla geri ödünçlenmiş bir biçim olmalıdır. Bk. Mehmet Ölmez, "Çağataycadaki Eskiçil Ögeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, 2003, s. 140. Çağdaş Özbek Türkçesinde de kullanılan bu sözcük şöyle bir gelişme sonucunda ortaya çıkmış olmalıdır: Tür. *kuğuq* > Moğ. *kuğuq* > Çağ. *kuğuq*.

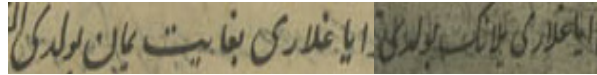
men za 'if kayguluḡ közi körmes abuşka tururmen “Ben çaresiz, kaygılı, kör bir yaşlıyım”; *kêçe kûndüz özi yalḡuz kayḡu imgek yüklenip söz eşitmes* “gece gündüz kendisi yalnız, kaygı ve eziyet çekip söz işitmez.”.

cānavārlar kanat kuyruklarını tüpeleride muṭṭaşıl kılıp turar érdiler “Hayvanlar kanat ve kuyruklarını yukarı kaldırıp duruyorlardı.”.

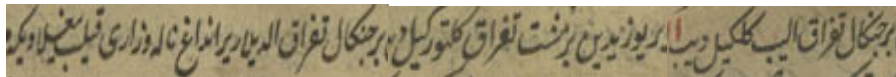
ayaḡları yalaḡ boldı “ayakları çıplak oldu.”; *ayaḡları biḡāyet yaman boldı* “ayakları gayet kötü duruma düştü.”.

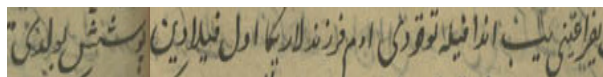
p > f Değişmesi

Çağatay Türkçesinin en tipik ses özelliklerinden biri *p > f* değişmesidir. Bu özellik elimizdeki yazmada Türkçe sözcüklerin yanı sıra alıntı sözcüklerde de görülmektedir. Kimi örneklerde *b > p > f* değişmesi olmuştur. *p > f* değişmesi İŞMK nüshasının en yaygın ses olaylarından biridir.

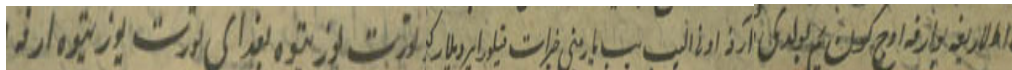
bir çengāl tofrac alıp kelgil “Bir tutam toprak alıp gel.”; *yér yüzidin bir muşt tofrac keltürgil* “Yeryüzünden bir avuç toprak getir.”; *bir çengāl tofrac aldılar; yér andaḡ nāle ve zārī kılıp yıḡladı ki* “Bir tutam toprak aldılar, yer öyle inleyip ağladı ki!”.

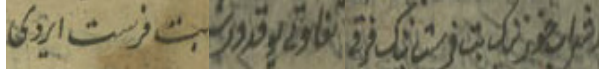
yafraqını yép anda file tokudı, âdem ferzendlerige ol filedin pūşiş boldı “Yaprağını yiyip orada koza ördü, adem çocuklarına o kozadan giysi oldu.”.

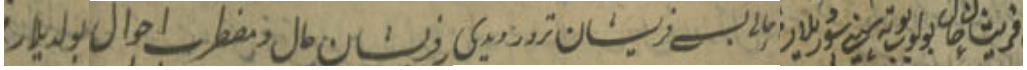
tört yüz téve buḡday tört yüz téve arfa “dört yüz deve buğday, dört yüz deve arpa”; *aṭlarıḡa bu arfa üç kün yem boldı* “Atlarına bu arpa üç gün yem oldu.”; *arfa unı alıp yép yarımını ḡayrāt kılur érdiler* “Arpa unu alıp yeyip yarısını hibe ediyorlardı.”.

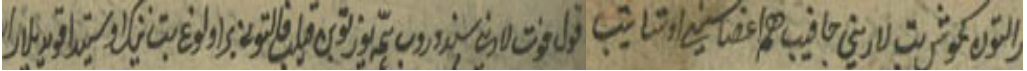
şerābhornıñ **butferestniñ** farkı tefāvutu yokdur “Şarap içenin putperestten farkı yoktur”; **butferest** érdi “Putperest idi.”.

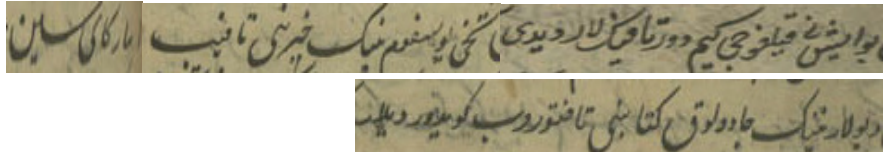
ferišan hāl bolup botasını sordular “Perişan olup köşeğini sordular”; **hāli besī ferīšan** turur dēdi “Durumu çok perişandır, dedi.”; **ferišan** hāl ve mużtarib aḥvāl boldılar “Perişan ve muzdarip oldular.”.

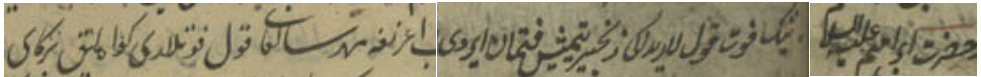
altun kümüş butlarını **çafip** hemme ‘azāsını uşatıp **kol futlarını**¹⁷ sindurup hemme yüzköyn kılıp **faltunu** bir uluğ butniñ üstide koydular “Altın ve gümüş putlarına darbe vurup, bütün organlarını parçalayıp, kollarını bacaklarını kırıp, hepsini yüzükoyun yere serip baltayı büyük bir putun üstüne koydular.”.

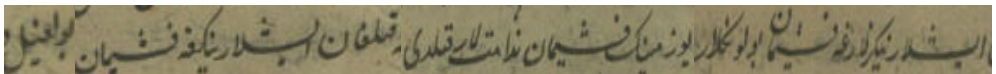
bu işni kılguçı kimdür **tafiylar** dēdi “Bu işi yapan kimdir, bulunuz, dedi.”; **taḥı Yusuf**’umnıñ haberini **tafip** ibergeysin “Ve Yusuf’umdan haber alıp göndereceksin.”; **dīvlerniñ cādūluk** kitabını **tafturup** köydürdiler “Devlerin büyüdü kitabını buldurup yaktılar.”.

Ḥazret-i İbrāhīm ‘as ’nıñ **fut** kollarıdaki zencīr yétmiş **fatman**¹⁸ érdi “Hz. İbrahim’in bacak ve kollarındaki zincir yetmiş batman idi.”; **ağzığa mühr salgay kol futları** güvāhlık bergey “Ağzına mühür vuracak kol ve bacakları şahadet edecek.”.

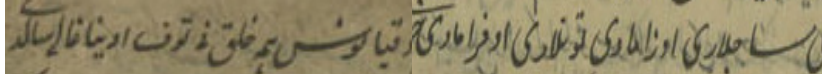
işlerinizlerğa **feşimān** boluñlar “Yaptığınızdan pişman olunuz.”; yüz miñ **feşimān** nidāmetler kıldı “Yüz bin kere pişman oldu.”; **kılğan işlerinğa feşimān** bolğil “Yaptığın işlerden pişman ol.”.

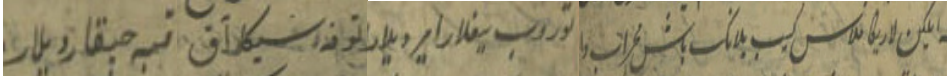
17 Bu örnekte $b \rightarrow p \rightarrow f$ – değişimi gerçekleşmiştir: $but > put > fut$. Yazmada sözcüğün put biçimi de görülmektedir.

18 Yazmada sözcüğün $patman$ biçimi de görülmektedir: yüz $patman$ kâfūr “yüz batman kâfūr”.

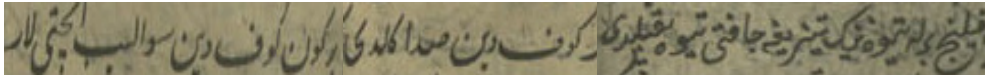
saçları uzamadı, tonları **oframadı** “Saçları uzamadı, elbiseleri yıpranmadı.”; *Daqyānūs heme halkmı tof oynagağalı saldı* “Dıkyanus bütün halkı top (çevgen) oynamaya gönderdi.”

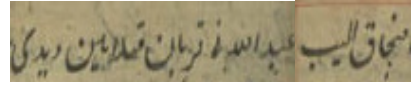
éginlerige **fulas** kéyip yalañ baş mihrābda turup yıǵlar érdiler “Sırtlarına palas giyip, başı kabak mihrapta durup aǵlar idiler.”; **tüfesige**¹⁹ aq kúbbe çıkardılar “Tepesine beyaz kümbet çıkardılar.”

kılınc birle tévenin tiziǵa **çaftı** téve yıkıldı “Kılıç ile devenin dizine vurdu, deve yıkıldı.”; **küfdin** sedā keldi “Küpten ses gedi.”; bir kün **küfdin** su alıp içtiler “Bir gün küpten su alıp içtiler.”

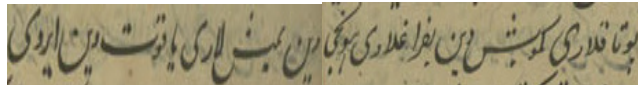
fiçak alıp ‘Abdullāh’ı kurbān kılayın dédi “Bıçak alıp Abdullah’ı kurban edeyim, dedi.”

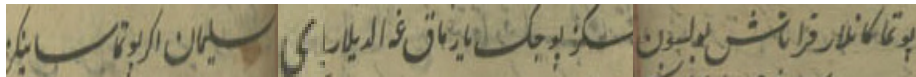
b > p Değişmesi

Sözcük başında ve içinde görülen bir ses olayıdır.

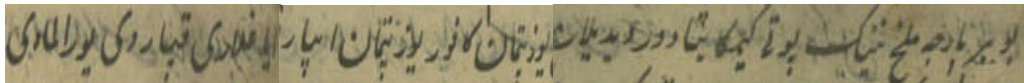
putaqları kümüşdin yafrakları yünçidin yemişleri yākutdın érdi “Budakları gümüşten, yaprakları inciden, yemişleri yakuttan idi.”

pütmegenler kara taş bolsun “İnanmayanlar kara taş olsun.”; sekkiz **puçuk** yarmağğa aldılar “Sekiz buçuk akçeye aldılar.”; ey Süleymān eger **pütmeseñiz** “Ey Süleyman, eğer inanmasanız!”

bu bir pārça meleñniñ **putı** kimge yétedur dédiler “Bu küçük çekirgenin budu kime yetecek, dediler”; yüz **patman** kâfūr yüz **patman** ipar “yüz batman kâfur, yüz batman misk”; **ayaqları kapardı** yürelmedi “Ayakları şişti, yürüyemedi.”

19 Yazmada sözcüğün tüpe biçimi de görülmektedir: *anın tüpeside* “onun tepesinde”.

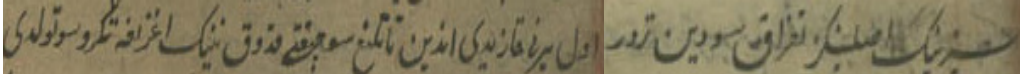
w > v / y / ø Değişmesi

Harezmi Türkçesinde /b/’den gelişen /w/ (ف) sesi İŞMK nüshasında görülmez. Söz konusu ses *su* örneğinde düşerken öy “ev” örneğinde /y/’ye, *téve* “deve” ve *sévün* – “sevinmek” gibi örneklerde /v/’ye dönüşmüştür.

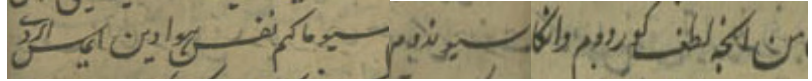
iki yüz miñ koy ellig téve “iki yüz bin koyun, elli deve”; *Hâzret-i Yûsuf bir tévege minip revân boldılar* “Hz. Yusuf bir deveye binip yola koyuldu.”.

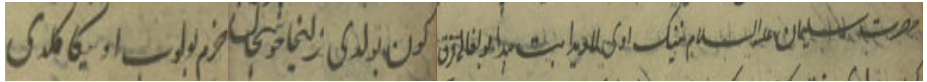
sizin aşlıñız tofrac sudın turur “Sizin aşımız toprak ve sudandır.”; *ol yérni kazıdı andın tatlığ su çıktı kudukñuñ ağızığa tegrü su toldı* “O yeri kazdı, oradan tatlı su çıktı, kuyunun ağızına kadar su doldu.”.

men ança lütf kördüm ve anıa sévündüm “Ben çok iyilik gördüm ve ona sevindim.”; *sévmeğim nefsi-i havâdın émes érdi* “Benim sevmem hevesten değildi.”.

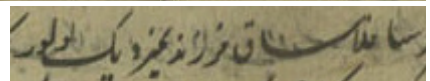
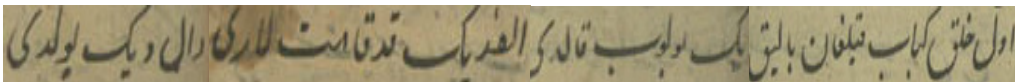
Hâzret-i Süleymân’nuñ öyleride but peydâ bolğalı kırk kün boldı “Hz. Süleyman’ın evinde put bulunalı kırk gün oldu.”; *Züleyhâ hoşhâl hürrem bolup öyige keldi* “Züleyha sevinerek evine geldi.”.

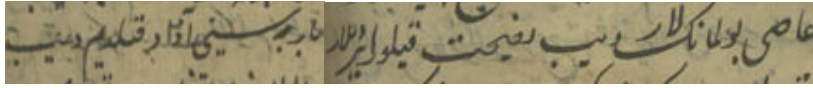
t > d Değişmesi

Çağatay Türkçesinde sayılı sözcükte sözcük başında *t > d* değişimi meydana gelmiştir. Aynı durumu elimizdeki nüshada da görebiliriz. Özellikle *dé* – “demek” fiili ile *dék* “gibi” ve *dép* “diye” sözcükleri Harezmi Türkçesinde genellikle /t/’li iken İŞMK nüshasında hep /d/’li yazılmıştır.

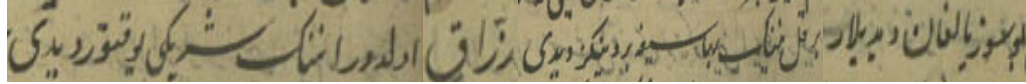
ol halk kebâb kılğan balık dék bolup kaldı “O halk pişirilmiş balık gibi oldu.”; *elif dék kadd u kâmetleri dâl dék boldı* “Elif gibi boyu dâl gibi oldu.”; *sağlasak ferzendimiz dék bolur* “Saklasak çocuğumuz gibi olur.”.

'*āsī bolmañlar dēp naşīhat kıtur érdiler* "Asi olmayın diye nasihat ediyorlardı."; *barçasını āzād kıldım dēp* "hepsini azat ettim diye".

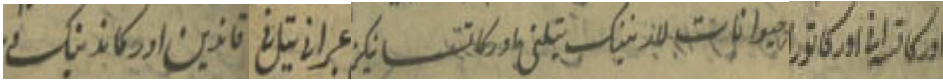
bu söz yalğan dēdiler "Bu söz yalan, dediler"; *bir kulnuñ bahāstıǵa berdiñiz dēdi* "Bir kulun fiyatına verdiniz, dedi."; *rezzāk oldur anıñ şeriki yoqtur dēdi* "Rezzak odur, onun şeriki yoktur, dedi.".

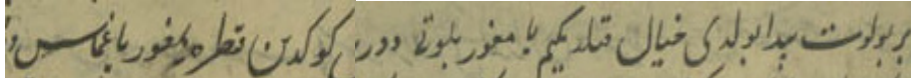
3.1.3. Göçüşme

Çağatay Türkçesinde görülen başka bir özellik sayılı sözcükte ortaya çıkan yer değiştirme²⁰ olayıdır. Aynı durum İŞMK nüshasında da göze çarpar.

örgetse anı örgetür "Öğretse onu öğretir."; *hayvānātlarnuñ tilini örgetseñiz* "Hayvanların dilini öğretseniz!"; *'İbrānī tilni kıandıñ örgendiñ* "İbraniceyi nereden öğrendin?".

bir bulut peydā boldı hayāl kıldı kim yamǵur bulutıdur "Bir bulut görüldü, yağmur bulutu olduğunu düşündü."; *kökdiñ kıatre yamǵur yaǵmas* "Gökden bir damla yağmur yağmaz.".

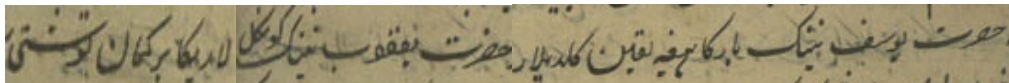

3.2. Biçim Bilgisi Özellikleri

3.2.1. İlgi Durumu Eki

Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar Çağatay Türkçesinde yoktur.²¹ Aynı durum *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Çağatayca nüshasında da görülmektedir.

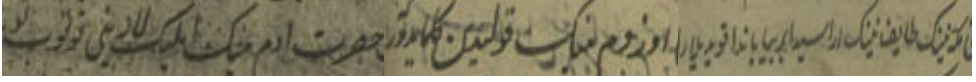
Ĥazret-i Yūsuf'nuñ bargāhıǵa yakın keldiler "Hz. Yusuf'un katına yaklaştılar."; *Ĥazret-i Yakūb'nuñ köñüllerine bir gümān tüşti* "Hz. Yakub'un gönlüne bir şüphe düştü.".

20 János Eckmann, *Çağatay El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 45.

21 Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008, s. 427.

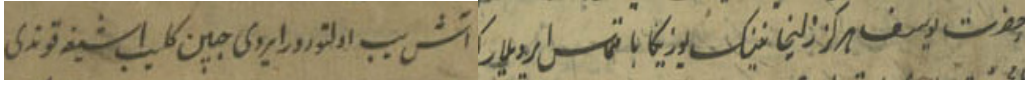
Mekke'niñ Tāyif'niñ arasında bir biyābanda koydılar “Mekke ile Taif’in arasında bir çölde bıraktılar.”; özümniñ qolıdın kelmeydür “Elimden bir iş gelmiyor.”; Hazret-i Ādem'niñ éliglerini tutup “Hz. Adem’in ellerini tutup”.

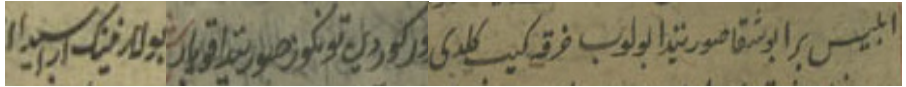
3.2.2. Zamir n'si

Çağatay metinlerinde olduğu gibi İŞMK nüshasında da yönelme, bulunma ve çıkma durumu eklerinden sonra zamir n'si genellikle kullanılmamaktadır.

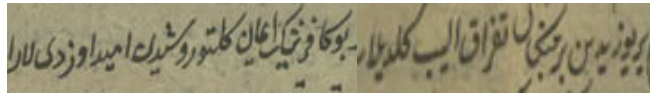
Hzret-i Yūsuf hergiz Züleyhâ'nıñ yüzige bakmas érdiler “Hz. Yusuf Züleyha'nın yüzüne bakmaz idi.”; aş yép oturur érdi çibin kelip aşığa kondı “Yemek yiyip oturuyordu, sinek gelip yemeğine kondu.”.

İblīs bir abuşka şüretide bolup hırka kéyip keldi “İblis bir yaşlı kılığında hırka giyip geldi.”; gürdın toñuz şüretide kopar “Mezardan domuz kılığında kalkar.”; bularnuñ arasında “bunların arasında”.

yér yüzidin bir çengāl toñraq alıp keldiler “Yer yüzünden bir tutam toprak alıp geldiler.”; bu kâfirniñ imān keltürişidin ümīd üzdiler “Bu kafirin iman getirmesinden ümit kestiler”.

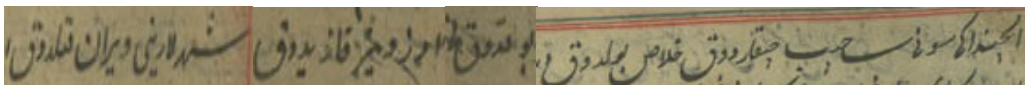

3.2.3. Fiil Çekimleri

Görülen Geçmiş Zaman

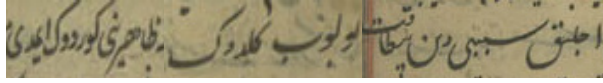
Harezmi Türkçesinde, görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi çekiminde – DUK ve – dImIz ekleri kullanılmaktadır.²² İŞMK nüshasında ise Çağatay metinlerinde olduğu gibi sadece – dUK eki görülmektedir.

içindeki sunı saçıp çıkarduğ halāş bolduğ “İçindeki suyu serpip çıkardık, kurtulduk.”; bu kuduğnı özümiz kazıduğ “Bu kuyuyu kendimiz kazdık.”; şehrlərini vīrān kıldıuğ “Şehirlerini yıktık”.

22 Necmettin Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi ve Grameri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997, s. 151.

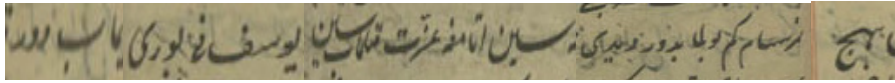
açlık sebebiden bîṭākat bolup keldük “Açlık yüzünden takatimiz kalmayıp geldik.”; *zāhirini kördük imdi* “Dış görünüşünü gördük şimdi.”.

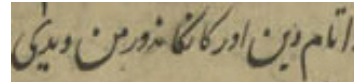
Öğrenilen Geçmiş Zaman

Çağatay Türkçesinde üç türlü ekle öğrenilen geçmiş zaman yapılabilmektedir: a. – *mIş*; b. – *p*, – *ptUr*, – *p turur*; c. – *GAndur*, – *GAn turur*.²³ Elimizdeki yazmada söz konusu zaman için en çok – *p* / – *pdur* eki kullanılmıştır.

hîç nemersem kem bolmapdur dédi “Hiçbir şeyim eksik değil, dedi.”; *sén atamğa ‘izzet kılmapsén* “Sen babama saygı göstermemişsin.”; *Yūsuf’ni böri yémepdur* “Yusuf’u kurt yememiş.”.

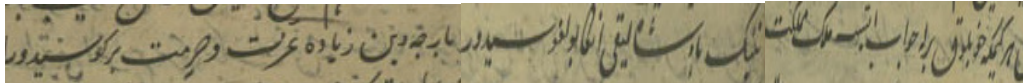
atamdın örgengendurmen dédi “Babamdan öğrenmişimdir, dedi.”.

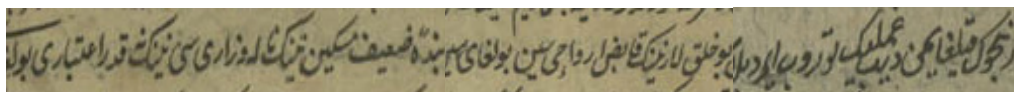
Gelecek Zaman

Çağatay Türkçesinde – *GAy* ekinden sonra “kesin gelecek zaman” ifade eden diğer bir yapı da “fiil tabanı + *GU* sıfat-fiil eki + iyelik eki + – *dur* / *turur*”dur.²⁴ İŞMK nüshasında her iki ek kullanılmıştır.

her kim ki hūbluk birle cevāb aytsa mülk memleketniñ pādīşāhlığı aya bolğusidur “Kim güzel bir şekilde yanıtlarsa mülk ve memleketin padişahlığı onun olacaktır.”; *barçadın zīāde ‘izzet ve hürmet bergüsidür* “Hepsinden daha çok izzet ve hürmet gösterecektir.”.

niçük kulğaymen dép ğamlig turup érdiler “Nasıl yapacağım diye üzüldülermiş.”; *bu halklarınñ kâbiż-i ervāhi sin bolğaysén* “Bu insanların ruhlarını kabzedenden sen olacaksın.”; *bende-yi za’îf-i miskînniñ nāle ve zārīsiniñ ne kadar i’tibārī bolğay* “Fakir ve güçsüz kulun inlemesinin ne kadar itibarı olacak.”.

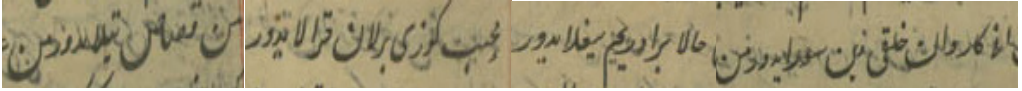
23 Mustafa Argunşah, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013, s. 160.

24 Age., s. 166.

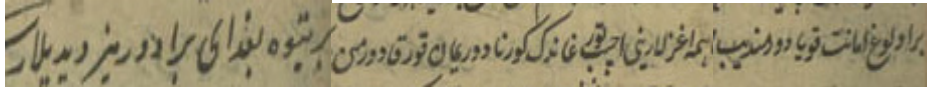
Şimdiki Zaman

Kıyasü'l-Enbiyâ'nın Çağatayca nüshasında şimdiki zaman – *AdUr / – ydUr* ve – *A* ekiyle yapılmaktadır. Aynı ekleri Çağatay Türkçesiyle yazılmış diğer eserlerde de görmek mümkündür.

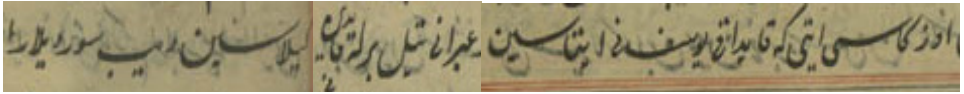
anı kârvân halkıdın soraydurmen “Onu kervan halkından soruyorum.”; *hālā berāderim yığlaydur* “Şimdi kardeşim ağlıyor.”; *muḥabbet kōzi birlen qaralaydur* “Sevgi ile bakıyor.”; *men kışāş tileydürmen* “Ben kısas istiyorum.”.

bir uluğ emānet koyadurmen dēp “Büyük bir emanet bırakıyorum diye.”; *heme ağızlarını açıp turğan dek körünedür yaman korqadurmen* “Hepsi ağızlarını açmış gibi görünüyor, çok korkuyorum.”; *bir téve buğday beredürmiz dēdiler* “Bir deve buğday veriyoruz, dediler.”.

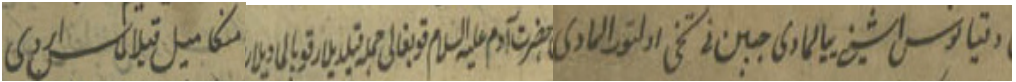
özgesi ayttı ki kaydaķı Yūsuf'ı aytasın? “Diğeri söyledi ki hangi Yusuf’u diyorsun?”; *İbrānī til birle kaydın kēlesēn dēp sordılar* “İbranice nereden geliyorsun diye sordular.”.

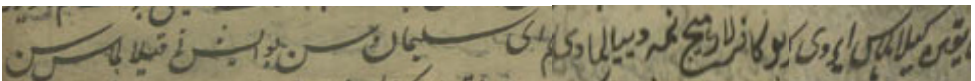
Yeterlik Fiilinin Olumsuzu

Çağatay Türkçesinde yeterlik fiilinin olumsuzu, “*fiil tabanı + – A zarf-fiil eki + al – yardımcı fiili + – ma*” ile yapılmaktadır. Aynı durum elimizdeki yazmada da görülmektedir; ancak yazmadaki örneklerde fiilin zarf-fiilli biçimi ile *al – yardımcı fiilinin* kaynaşarak – *Alma – biçimine* dönüştüğü görülmektedir.

Dakyanūs aşını yéyelmedi çibinni taḥi öltürelmedi “Dıkyanus yemeğini yiyemedi, sineği dahi öldüremedi.”; *Ḥazret-i Ādem ‘aleyhi’s-selām koḡalı ḥamle kıldılar koḡalmadılar* “Hz. Adem ayağa kalkmak için çabaladı, ayağa kalkamadı.”; *maḡa meyl kılalmas érdi* “Bana yaklaşmazdı.”.

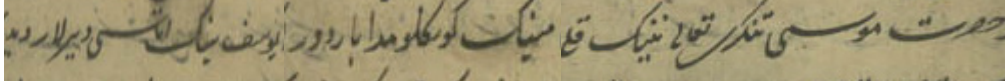
yakın kilelmes irdi “Yakın gelemezdi.”; *bu kāfirler hīç neme diyelmedi* “Bu kafirler hiçbir şey diyemedi.”; *ey Süleymān sen bu işni kılalmassen* “Ey Süleyman, sen bu işi yapamazsın.”.

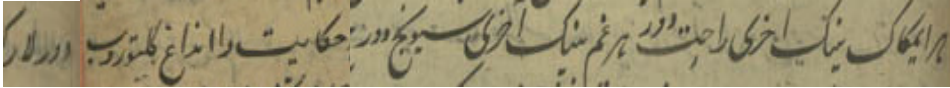
3.2.4. Bildirme Eki

Harezmi Türkçesinde bildirme işlevinde kullanılan *tur* – yardımcı fiili Çağatay Türkçesinde korunmakla birlikte *dur* – ve – *dUr* olarak da kullanılmaktadır. *Kıyasü'l-Enbiyâ*'nın Çağatayca nüshasında çoğunlukla – *dUr* (seyrek olarak – *dIr*) ve bazı örneklerde de *turur* şeklinde görülmektedir.

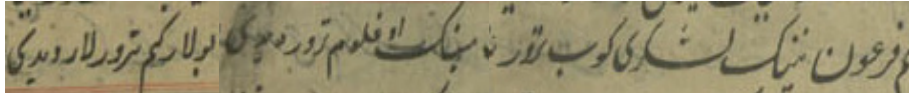
Hażret-i Mūsā Tanrı te'ālānıñ kuldur “Hz. Musa Tanrı'nın kuludur.”; *meniñ köñlümdē bardur* “Benim gönlümdē vardır.”; *Yūsuf'ın atasıdırlar dēdi* “Yusuf'un babasıdır, dedi.”.

her émgeknıñ āhiri rāhatdur, her gamnıñ āhiri sévinçdür “Her sıkıntının sonu rahattır, her üzüntünün sonu sevinçtir.”; *hikāyetde andağ keltürüpdürler* “Hikâyede şöyle anlatmışlardır.”.

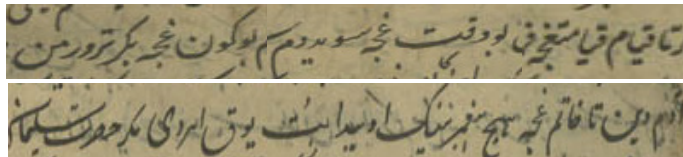
Fir'avn'ın leşkeri köp turur “Firavun'un ordusu çoktur.”; *meniñ oğlum turur dēdi* “Benim oğlumdur, dedi.”; *bular kim tururlar dēdi* “Bunlar kimdirler, dedi.”.

3.2.5. – ğaça Eki

Yönelme durumu ekiyle eşitlik durumu ekinin birleşmesinden oluşan ve “-A kadar” anlamını taşıyan – *ğaça* eki Çağatay metinlerinde sıkça görülmektedir. Aynı ek elimizdeki yazmada da kullanılmıştır. Söz konusu ek kalınlık-incelik uyumuna tabi olmayarak hep – *ğaça* şeklinde görülür.

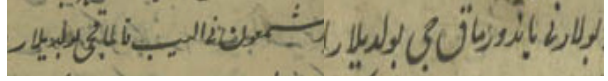
tā kıyām kıyāmetğaçā “kıyamete kadar”; *bu vaqtğaçā söydüm* “Bu zamana kadar sevdim.”; *bu küñğaçā bıkır tururmen* “Bu güne kadar bakireyim.”; *ādemdin tā hātemğaçā hıç peygambernıñ öyide but yok érdi meger Hażret-i Süleymān* “Adem'den Hatem'e kadar hiçbir peygamberin evinde put yok idi, Hz. Süleyman'dan başka.”.

3.2.6. – mAÇı bol – Yapısı

Çağatay Türkçesinde – *mAk* ekiyle – *çI* yapım ekinin birleşmesinden meydana gelen ve “-mAk iste-” anlamında kullanılan – *mAÇı bol* – yapısı İŞMK nüshasında da görülmektedir.

bularnı yandurmaqçı boldular “Bunları geri çevirmek istediler.”; *Şem ‘ün’nu alıp qalmaqçı boldular* “Şemun’ı alıp kalmak istediler.”

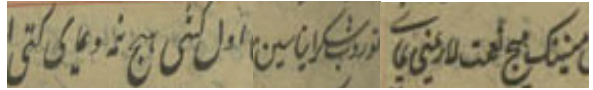

3.2.7. Zarf-Fiil Ekleri

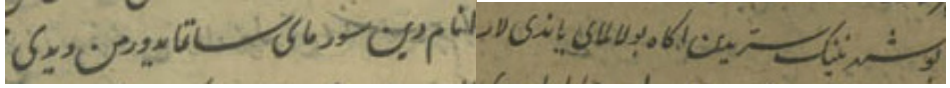
-mAy Zarf-Fiil Eki

Çağatay Türkçesinde sıkça kullanılan – *mAy* zarf-fiil eki İŞMK nüshasında da yaygın olarak kullanılmıştır. Söz konusu yazmada – *mAdIn* zarf-fiil eki görülmemektedir.

menin hiç ni ‘metlerimni yémey turup şükr aytasin “Benim nimetlerimi yemeden kalkıp şükrediyorsun”; *ol kişi hiç neme démey kétti* “O kişi hiçbir şey demeden gitti.”

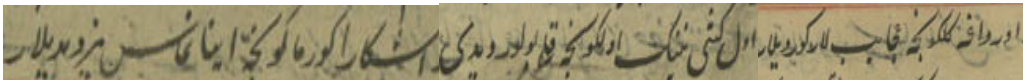
bu şehrin şirridin āgāh bolalmay yandılar “Bu şehrin sırrını bilemeden döndüler.”; *anamdın sormay satmaydurmen dédi* “Anama sormadan satmıyorum, dedi.”

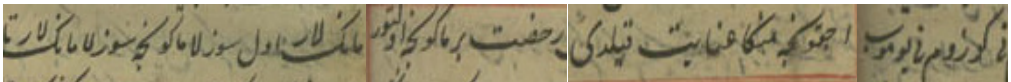
-GUnÇA Zarf-Fiil Eki

Harezmi metinlerinde – *GInÇA / – GUÇA / – KUnÇA* biçimlerinde kullanılan bu ek elimizdeki yazmada hep yuvarlak ünlüdür.

ordağa kelgünçe ‘acāyibler kördiler “Karargâha gelince garip şeyler gördüler.”; *ol kişinin ölgünçe kulu bolur dédi* “O kişinin ölünceye kadar kulu olur, dedi.”; *āşkārā körmegünçe inanasmiz dédiler* “Açıkça görmeyince inanmayız, dediler.”

közümü yumup açkunça maña ‘ināyet kıldı “Gözümü yumup açınca bana inayet etti.”; *ruhşat bermegünçe olturmañlar, ol sözlemegünçe sözlemeñler* “İzin vermeyince oturmayınız, o konuşmayınca konuşmayınız.”

Sonuç

Başta Harezmi Türkçesi olmak üzere genel Türk edebiyatının en önemli tarihi kaynaklarından biri olan Rabguzî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ'sı* 19. yüzyıla kadar farklı coğrafyalarda istinsah edilmiştir. Söz konusu eser, tarihî bilgileri içermekle birlikte dil özellikleri bakımından da Türk dilinin gelişim seyrini incelemekte yardımcı olmaktadır. Rabguzî'nin eseri Çağatay döneminde de istinsah edilmeye devam etmiştir. Doğal olarak, bu dönemde istinsah edilen nüshalar dil özellikleri bakımından Harezmi Türkçesi sahası içinde değil Çağatay Türkçesi sahası içinde değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Çağatay Türkçesiyle yazılan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshası hacim ve zengin dil malzemesi bakımından dikkate değer bir yazmadır. Bu eser eksik olmasına rağmen 392 varak metinle Çağatay literatürüne katkı sağlayacak niteliktedir. İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi'nde saklanan *Kıyasü'l-Enbiyâ'yı* Çağatay literatürüne ait bir eser olarak değerlendirmemizi sağlayan dil özellikleri şunlardır: Harezmi Türkçesinde görülen /d/ ünsüzü sistematik olarak /y/ ünsüzüne dönüşmüştür (*kuduk* "kuyu" hariç); alıntı sözcükler dâhil birçok sözcükte *p > f* değişimi olmuştur; Harezmi Türkçesinde kullanılan /w/ (ف) ünsüzü eserde görülmemektedir; Harezmi Türkçesinde dudak ve diş-dudak ünsüzlerinden sonra görülen yuvarlaklaşmalar eserde görülmemektedir; zamir n'si çoğunlukla kullanılmamaktadır; Harezmi Türkçesinde görülen geçmiş zamanın çokluk birinci kişi çekiminde kullanılan - *dImIz* eki eserde bulunmamaktadır; yeterlik fiilinin olumsuzu *fiil tabanı + - A zarf-fiil eki + al - yardımcı fiili + - mA* ile yapılmaktadır ve - *mAdIn* zarf-fiil eki kullanımdan düşmüştür. *Kıyasü'l-Enbiyâ'nın* hem Harezmi hem de Çağatay Türkçesiyle istinsah edilmesi bu iki lehçe arasında yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar için uygun bir imkân sunmaktadır. Ayrıca İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi nüshasının yazıldığı dönem aynı zamanda Yeni Uygur ve Özbek Türkçesinin de şekillenmeye başladığı dönemdir.

KAYNAKÇA

- Argunşah, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- Ata, Aysu, *Kıssaşü'l-Enbiyâ (Peygamberler Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1997.
- Ata, Aysu, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul 2002.
- Aytekin, Musa, *Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sı (Leningrad nüshası v.146-279): İnceleme-Metin-Sözlük*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2018.
- Boeschoten, Hendrik E., "The Leningrad Manuscripts of Rabuguzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları*, (1991), s. 47-79.
- Budu, Mariana, *Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde Bulunan Türkçe Kasasü'l-Enbiyâ'nın Dil İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- Budu, Mariana, "Türkçe Kıyasü'l-Enbiyâ Tercümelere ve Ebû İshâk İbrâhîm B. El-Mansûr B. Halefî'l-Müzekkir En-Nisâbü'rî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Türkçe Tercümesi", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 60/1, (2020), s. 71-95.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1968.
- Canan, Semra, *Kıyasü'l-Enbiyâ (Rabguzî) Üzerine Bir Dil İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2016.
- Cin, Ali, "Rabguzî'nin Kıyasü'l-Enbiyâ'sının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, 5/1 (2010), s. 237-245.
- Dehkhoda, Ali Ekber, *Lughatnâme (Sözlük)*, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran 1993.
- Dezfuliyan, Kazem – Gholamreza Rafiei, "Sahtâr-i Kıssa Der Kıssaşü'l-Enbiyâ-yı Kesâi (Kesâi Kıyasü'l-Enbiyâ'sında Kıssanın Yapısı)", *Metn Pejuhî-yi Edebî*, 64/1, (1394), s. 55-81.
- Eckmann, János, *Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, haz. Osman Fikri Sertkaya, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Eckmann, János, *Çağatay El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- Ercilasun, Ahmet B. vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- Ercilasun, Ahmet B., *Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
- Ercilasun, Ahmet B. – Ziyat Akkoyunlu, *Divânü Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Gözütok, Avni, "Rabguzî, Kıyasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37, (2008), s. 1-29.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Hacieminoğlu, Necmettin, *Harezm Türkçesi ve Grameri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1997.
- Necip, Emir Necipoviç, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, çev. İklil Kurban, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- Nişâbü'rî, Ebû İshâk, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, haz. Habib Yaghmai, Elmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran 1382.
- Ölmez, Mehmet, "Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine", *Mustafa Canpolat Armağanı*, (2003), s. 135-142.
- Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İran İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280.
- Şahin, M. Süreyya, "Kıyas-ı Enbiyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25, (2002), s. 495-496.
- Türkçe Sözlük*, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.
- Ünlü, Suat, *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Eğitim Yayınları, Konya 2013.
- Yarkin, Muhammed Halim – Şefika Yarkin, *Ferheng-i Ozbekî be Fârsî*, Suhan Yayınları, Tahran 2007.

Ek 1. Yazmanın ilk sayfası

Kaynak: Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İrân İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 8.

Ek 2. Yazmanın son sayfası

Kaynak: Rabguzî, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, İnan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 399.

Ek 3. Örnek sayfa

Kaynak: Rabguzi, *Kıyasul-Enbiya*, İnan İslami Şura Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 75.

Ek 4. Örnek sayfa

Kaynak: Rabguzi, *Kısası'l-Enbiya*, İnan İslami Şûra Meclisi Kütüphanesi, nr. 209280, vr. 224.

О РОЛИ КАЛЛИГРАФИИ В БЫТОВОЙ КУЛЬТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В СЕФЕВИДСКИЙ ПЕРИОД

SAFEVÎ DÖNEMİNDE AZERBAYCAN HALKININ MANEVİ KÜLTÜRÜNDE HAT
SANATININ ROLÜ ÜZERİNE

ON THE ROLE OF CALLIGRAPHY IN THE SPIRITUAL CULTURE OF THE
AZERBAIJANIS IN THE SAFAVID ERA

Tural ŞİRİYEY*

Аннотация

В статье ставится целью дать представление о духовном мировоззрении, а также некоторых особенностях искусства каллиграфии населения Азербайджана, посредством исследования каллиграфических надписей на казанах, чашах, подносах, колпаках, чашах «гырхачар» и других медных сосудах. Исследуемые материалы принадлежат фонду этнографии Национального музея истории Азербайджана и Национального музея искусств Азербайджана. Представленные в настоящем исследовании надписи в большинстве случаев имеют религиозное содержание. Несмотря на то, что бытовые сосуды, за исключением чашей «гырхачар», не имели религиозного предназначения, на них выбиты аяты Корана и иные надписи религиозного содержания. Подобные надписи религиозного характера имеются даже на кальянных колбах. Молитвенные тексты на не относящейся к обрядам и используемой в повседневном быту столовой посуде свидетельствуют о том, что в сефевидский период мусульманское вероисповедание имело сильное влияние на мировоззрение населения. Чеканка надписей на сосудах не обычным, а именно каллиграфическим стилем, указывает на то, что в данный период каллиграфия в качестве народного ремесла играла роль выразительного средства духовного мировоззрения народа.

Ключевые слова: Сефевиды, духовная культура, каллиграфия, эпиграфические надписи, медная посуда, чаша, сарпуш (колпак), кальянная колба

Öz

Makalenin amacı, Safevî dönemine ait çömlek, kase, sini, serpuş, kırkaçar camı ve diğer bakır kaplar üzerindeki hat yazılarını inceleyerek Azerbaycan halkının manevi dünya görüşü ve hat sanatının bazı özellikleri hakkında bir fikir edinmektir. İncelenen materyaller Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Etnografya

* К.и.н., Доц. Старший научный сотрудник Отдел научного исследования и презентации истории Азербайджана Национального Музея Истории Азербайджана, Баку / Азербайджан, tural.shiriyev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9867-4649

Fonuna ve Milli Azərbaycan Sanat Müzesinə aittir. Malzemələr üzərindəki yazıtlar daha çox dini içeriğe sahiptir. Kırkaçar camı hariç, digər ev kapları dini olmasa da üzərində Kuran ayetləri və digər dini yazılar yazılmışdır. Bu tür dini yazılar hətta nargilə kavanozlarında bile var. Dini ritüellərlə ilgili olmayan və gündüzlük həyatda kullanılan sofa kapları üzərindəki dualar, Səfəvilər dönəmində insanların dünya görüşündə İslam'ın etkisinin çox güclü olduğunu göstərməkdədir. Kapların üzərindəki yazıtların sıradan değıl, hat usulü ilə yazılmış olması o dövəndə hattın bir sanat olaraq halkın mənəvi dünya görüşünü ifadə etmə rolü oynadığını göstərməkdədir.

Anahtar Kelimələr: Səfəvilər, mənəvi kùltür, kaligrafi, epigrafiq yazıtlar, bəkir kaplar, kase, serpuş, nargilə şişesi

Abstract

The article sets the task of studying the calligraphic inscriptions on cauldrons, bowls, sini (tray), serpush, kirkhachar bowls and other copper vessels of the Safavid period to give an idea of the spiritual outlook of the population of Azerbaijan and some features of the calligraphic art of that period of time. The research was carried out based on the materials of the Ethnography Foundation of the National Museum of History of Azerbaijan and the Azerbaijan National Museum of Art. The inscriptions on these items are predominantly religious in nature. Except the "kirkhachar" bowls, the rest of the household vessels have no religious purpose, but there are Koran verses and other religious inscriptions on them. There are similar inscriptions even on hookah jugs. Holy texts on daily tableware, which are not related to religious rituals, clearly indicate the strong influence of Islam on the worldview of the Safavid period people. The fact that the inscriptions on the copper vessels were written in calligraphy rather than ordinary shows that calligraphy played the role of expressing the spiritual worldview of the people as an art at that time.

Keywords: Safavids, spiritual culture, calligraphy, epigraphic inscriptions, copper vessels, bowl, serpush, hookah jug

Вступление

Искусство каллиграфии, возникшее в средние века как составная часть исламской культуры, было одной из традиционных сфер народного творчества на мусульманском Востоке, в том числе и в Азербайджане. Поскольку это искусство сформировалось в основном под влиянием ислама, оно существовало преимущественно в мусульманских странах.

В средневековье порой на разнотипных сосудах, использовавшихся мусульманскими народами в повседневном быту и церемониях, чеканились каллиграфические надписи. Помимо функции украшения, подобные надписи отражали представления населения, связанные с духовной культурой. В статье поставлена задача посредством изучения каллиграфических надписей на казанах, чашах, подносах, сарпушах, чашах «гырхачар» и другой медной посуде дать представление о духовном мировоззрении азербайджанского народа и некоторых особенностях каллиграфического искусства того времени.

Когда речь заходит о стиле средневекового мусульманского письма, имеются в виду способы художественного написания, созданные видными каллиграфами, преподававшиеся в школах и медресе и широко применявшиеся в рукописных книгах

и надписях на предметах [1]. К тому же при отсутствии печатных станков каллиграфы играли большую роль в создании рукописных книг [2].

Арабский алфавит, быстро распространявшийся в странах Востока после принятия исламской религии, и различные стили графики на его основе помимо основной письменной функции играли важную роль в сфере ремесла, в украшении различных вышивок и декоративных конструкций. Еще в ранний период ислама каллиграфия, наряду с украшением предметов быта играла значительную роль в оформлении внутренних стен мечетей, приобрела как бы священный смысл [3].

Если в начале каллиграфия ограничивалась в основном записью Корана и хадисов, то в качестве народного ремесла она применялась по большей части в зодчестве, особенно религиозных памятниках, в оформлении минаретов, мехрабов (альковов), дверей и окон, украшении стен и используемых в быту металлических сосудов [4]. Наибольшее распространение помимо арабов она получила у таких мусульманских народов, как турки, иранцы, афганцы, малазийцы [5].

Как утверждает исследователь эпиграфических памятников Азербайджана М.Немат, в XI-XIII вв. мастера писали куфическим стилем на арабском языке, а уже с XIV столетия стали предпочитать персоязычные надписи стилями насталик, сульс и насх [6]. Стиль насталик, выведенный конце XIV века известным каллиграфом Мирзой Али Тебризи в качестве синтеза стилей насх и талик, в XV-XVI вв. широко распространился на Ближнем Востоке, в том числе Азербайджане, и активно применялся в переписывании книг, написании писем и документов. После XVII столетия стиль насталик применялся в основном в надписях на архитектурных памятниках, надгробиях и других строениях [7]. Азербайджанские каллиграфы порой украшали рукописные тексты миниатюрами [8]. Получивший в это время все большее распространение стиль насталик применялся на сосудах, изготовленных из серебра, бронзы и других металлов [9].

В XVI веке с приходом к власти Сефевидов искусство каллиграфии в Азербайджане вышло на высокий уровень развития. Поскольку оно стало очень важным занятием, в этой области стали возникать школы и писаться трактаты. Авторами наиболее известных трудов сефевидского периода были Султан Али Мешеди, Дост Мухаммед, Гази Ахмед Мирмунши аль-Хусейни. В своих трудах мастера объясняли своим ученикам правила письма и рассказывали об оформлении рукописных книг [10].

В сефевидский период каллиграфией занимались даже правители. Среди них упоминаются шах Исмаил I (1501-1524) и шах Тахмасиб I (1524-1576) [10]. В этот период в Шемахе, Мараге, Тебризе и Ардебиле существовали библиотеки, где собирались каллиграфы. Но тебризская школа каллиграфии имела большое значение для всего Востока. Поскольку книгопечатание отсутствовало, каллиграфия в Азербайджане в этот период стала необходимым и массовым искусством. В XVI-XVII вв. Абдулла Казии, Атиг

Ордубади, Садыг бек Афшар, Шамсаддин Мухаммед Тебризи, Сейид Мухаммед, Шах Махмуд, Мир Абдуллахи Данишманд, Али Рза Аббаси, Мир Имад, Мухаммед Момин Тебризи и другие были известными каллиграфами, работавшими в разных областях [11].

Как мы отмечали, каллиграфия применялась профессиональными мастерами при написании Корана, хадисов, иных научных произведений, в надписях на надгробиях и различных архитектурных памятниках. Но в последствии она стала превращаться в народное ремесло. В сефевидский период на бытовой посуде, изготавливаемой во многих ремесленных центрах Южного Кавказа, в том числе в Нахичевани, Шемахе, Шеки, Баку и других городах Азербайджана, наряду с геометрическим и растительным орнаментом, сюжетными изображениями людей и животных, вырезались и каллиграфические надписи религиозного содержания [12]. Металлическая бытовая посуда по большей части широко использовалась на религиозных церемониях, особенно обрядах месяца мухаррам [13]. Поэтому в XVI-XVII вв. в надписях на предметах материальной культуры часто записывались траурные элегии о шиитских имамах, пропагандируемых Сефевидами. Согласно эпиграфическим исследованиям последних лет, начиная с XVI века в надписях на металлических изделиях предпочтение отдавалось именам шиитских имамов и другим надписям того же религиозного толка [14]. Наше исследование на материалах Национального музея истории Азербайджана указывает на то, что начиная с сефевидского периода широкое распространение получила традиция использования фрагментов стихотворных произведений классиков восточной поэзии, в основном Хафиза и Саади Ширази. Например, на чаше под № 4783 в фонде этнографии музея по-персидски выбиты следующие строки газели Саади Ширази:

ساقی به نور باده برافروز جام ما |

مطرب بگو که کار جهان شد به کام ما |

ما در پیاله عکس رخ یار دیده‌ایم |

Перевод:

“Виночертий¹, наполни наш чашу светом бокала/Скажи, что деяния мира потворствуют нам / В пиале разглядели мы лик любимой”. Таким материалов в фонде большинство. По мнению ряда исследователей, несмотря на усиление религиозной идеологии во времена Сефевидов, подобные надписи могут считаться признаком постепенной секуляризации общественно-религиозного мировоззрения населения Азербайджана [15].

Изучение разнообразных образцов декоративно-прикладного искусства XVI-XVII вв. дает основание утверждать, что надписи на сосудах, использовавшихся в этот период населением в повседневном быту и на различных церемониях, наносились чаще всего стилем насх. В сефевидский период в азербайджанских городах Южного Кавказа

1 В старину: лицо, подносящее напитки на пиру.

каллиграфические надписи на металлических предметах выбивали порой не опытные мастера, а сами кузнецы. Совершаемые в подобных случаях орфографические ошибки ныне сильно затрудняют прочтение этих надписей.

Большинство бытовых сосудов, на которых гравировались надписи, изготавливались из меди. Медная посуда преобладала в быту населения. Кстати, формирование в Азербайджане медного дела как отдельного ремесла непосредственно связано с производством посуды [16]. Побывавший в Ширване в 80-е годы XVI века английский купец Дж. Декет писал, что вся посуда, в которой готовилась и потреблялась пища населением, была медной [17]. Отметим, что в большинстве случаев эта посуда, изготавливаемая для состоятельных слоев населения, изящно оформлялась и гравировалась каллиграфическими надписями.

Неверно было бы оценивать все средневековые религиозные надписи как идеологическую пропаганду. На самом деле простые массы населения, будучи основными производителями ремесленных изделий, стремились увековечить свои верования в произведениях искусства [18].

Как мы уже отмечали, многие медные сосуды с каллиграфическими надписями хранятся в Национальном музее истории Азербайджана. Надписи на этих предметах были прочитаны учеными-эпиграфистами М. Нематом и Х. Алиевой. Их содержание в основном соответствует функции. Но порой и на посуде нерелигиозного назначения – на казанах, чашах, колпаках, больших и малых подносах – можно встретить аяты Корана и молитвы. Это указывает на то, что население наносило молитвы, выражавшие мольбы к Аллаху о благоденствии, не только на обрядовую утварь, но и на предметы повседневного быта. Среди них казаны, ежедневно использовавшиеся для приготовления и хранения пищи, выделяются декоративностью и художественным оформлением.

Рисунок 1. Казан. XVI-XVII вв.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, №1514.

На медном казане, хранящемся в фонде этнографии музея под № 1514, в окантовке на арабском языке выгравировано благословение Аллаха мусульманскому пророку и его близким:

اللهم صل على المصطفى محمد المرتضى على البتول فاطمه السبطين الحسن و الحسين و صل على زين العابدين و محمد الباقر و جعفر الصادق و موسى الكاظم و على الرضا و محمد التقي و على النبي و الحسن العسكري و محمد المهدي

Перевод:

“Господи, благослови (Избранного) аль-Мустафу Мухаммед аль – Муртада (Обнадеживающего), Фатиму, внуков Хасана, Хусейна, и да пребудет благословение твое с Зайном аль-Абидином, Мухаммедом аль-Багиром, Джафаром ас-Садиком, Мусой аль-Казимом, Али ар-Рзой и Мухаммадом ат-Таги, Али ан-Наги, Хасаном аль-Аскар, Мухаммедом аль-Махдий”. Как видно, хотя казан и не является обрядовым предметом, надпись на нем религиозного содержания. Отсутствие ручки свидетельствует о применении данного казана в повседневном быту. Поскольку сосуды для церемоний, имея большой объем, изготавливались с ручкой [19]. В таких казанах порой также кипятилась вода для чая. На крышке изготовленного в XVII в. и хранящегося в фонде под № 5356 казане того же предназначения, на арабском языке стилем насх выбит фрагмент стиха религиозного содержания:

نادي عليا مظهر العجائب / تجده عوننا لك في النوائب / كل هم و غم سينجلي / بو لا ينوك لا محمد بو ك لايت يا علي ، يا علي ، يا علي

Перевод:

“Позови Али, совершающего чудеса, он разрешит беду твою. Все горести-печали исчезнут, испарятся с помощью твоей, О, Али, О, Али, О, Али!”. Это стихотворение встречается и ранее, на монете «шахи», отчеканенной после победы в 1510 году сефевидского шаха Исмаила I (1501-1524) над Шейбани ханом [20]. Отметим, что стиль насх, чаще всего употреблявшийся в надписях на предметах, в результате разрешения на две трети стилия сульс, наносился в одну треть толщины [21].

В средневековье традиционная столовая посуда выделялась в отдельную группу медных сосудов. Здесь с точки зрения эпиграфики вызывают интерес медные чаши, использовавшиеся в сефевидский период. Отметим, что среднего размера чаши назывались «каса», а мелкие – «пиала» или «маскура» [22]. На чашах обоих этих видов, хранящихся в фонде этнографии, помимо богатого растительного и геометрического орнамента, можно увидеть и каллиграфические надписи. На медной «касе» под № 9344 по-персидски методом чеканки выбита дата производства сосуда и отрывок рубаи:

باد آغوشت در دل مراد پيوسته | باد فراموشت غم ، طاس صاحب اي
ايام كاست و اني كامر | ساقى بده آب زنده كاني | با لاله رخان ار خوانى | سنة ١٠٧٦

Перевод:

“Хозяин чаши, забудь печаль / Пусть сердце всегда полнится желаниями / На лугу чаши и бокал в радость / Смейся и наступит время исполнения чаяний / Виночерпий, наполни бокал живой водой. Вместе с краснощежими цветущими девицами / 1076 г. хиджры, 1665/66 гг. от Р.Х.».

Рисунок 2. Каса (чаша). XVII в.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, № 9344.

Фрагмент знаменитой газели Хафиза Ширази, начинающегося строкой ساقی به نور باده بر افروز جام ما – “Виночерпий, освети нашу чашу сиянием бокала...”, выбитый методом чеканки стилем насталик на чаше № 2087, придает большую значимость художественному оформлению, композиции и смысловому содержанию изделия. На других чашах сефевидского периода, хранимых в фонде, также встречаются надписи подобного содержания.

Среди медной столовой посуды в фонде этнографии музея особое место занимают сарпуши с каллиграфическими надписями. По форме и технологии изготовления сарпуши отличаются от других предметов быта. Сарпушами – этимологически по-персидски означает «головное покрывало», «колпак» – укрывались тарелки и подносы, подаваемые к столу, для сохранения пищи горячей. Некоторые образцы сарпушей, изготовленных в центрах металлообработки Азербайджана, таких как Шемаха, Гянджа, Нахичевань и др., по композиции и надписям на них относятся к сефевидскому периоду. На них в основном по-персидски стилями насх и насталик выгравированы стихи Саади и Хафиза Ширази, приветствия Аллаха пророку Мухаммеду и его близким, мудрые изречения и различные молитвы, в том числе имя хозяина сосуда, дата изготовления [23; 24]. Отметим, что стиль насталик тоньше и наклоннее стиля насх [25]. Хотя стиль насх использовался в

Азербайджане еще до Сефевидов, он препятствовал быстрому письму. Именно поэтому со второй половины XIV века стиль насталик стал формироваться как художественное письмо, а во времена Сефевидов достиг пика своего развития [26]. Но в некоторых случаях каллиграфы в письме насталик сохраняли и признаки стиля насх. Одинаковые персидские тексты на ряде сарпущей сефевидского периода [27] сходны и по стилю написания:

“Господи, приведи к благополучному завершению...” – الهی عاقبت محمود گردان

Рисунок 3. Сарпуш. XVI-XVII вв.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, № 9627.

Персидская надпись на сарпуше № 9627, написанная стилем насх с элементами насталика, далее гласит:

اي انکه بز ادست در جهان هوش | در صحبت اهل بزم ميکوش | بر دار ز روی قاب
ايام گل است و کامراني | ساقی بده اب زندگانی | درسبزه خوشست جام و باده |
يا لاله رخان ار غوانی | حيفست که کنرد بغفلت

Перевод:

“О, тот кто пришел в этот мир умным, / порой беседовали с собравшимися. / Сними сосуд [с сарпуша], Смейся, пришло время достичь желаний. / Виночерпий, дай живой воды! / На лугу чаши и бокал в радость, / Вместе с краснощековыми цветущими девицами...”. В надписи, выбитой

несколько толстой и наклонной графикой, стиль насх оказывает влияние на насталик. Помимо надписей, на сарпушах выведены изображения людей и животных методом насечки.

В сефевидский период для разнесения еды и чая в быту населения и на общественных мероприятиях часто использовалась круглая и плоская посуда, называемая «сини» (поднос). Поскольку она использовалась при приеме гостей, то обычно украшалась растительным узором и смысловыми надписями. Если сини изготавливались для религиозных церемоний, тогда на нем гравировались аяты Корана и молитвы. Поднос сефевидского периода, хранящийся в Музее искусств Азербайджана, вызывает интерес художественным оформлением и каллиграфической надписью. На сини под № 5067 в окантовке чеканкой стилем насталик по-арабски выбита следующая надпись:

أَللّٰهُمَّ، مُحَمَّدٌ، عَلِيٌّ، فَاطِمَةُ، حَسَنٌ وَحُسَيْنٌ يَا سَيِّدَ الشَّهَدَاءِ، يَا صَاحِبَ الزَّمَانِ

Перевод:

“Аллах, Мухаммед, Али, Фатима, Хасан, О, господин шахидов Хусейн, О, господин времен”. Становится ясно, что данный поднос изготовлен для использования как в быту, так и в обрядах [28]. А на бронзовом подносе сефевидского периода, хранящемся в фонде этнографии Национального музея истории Азербайджана под № 245, стилем насх по-персидски выгравировано имя сефевидского шаха Тахмасиба II и воспевающая его надпись:

در زمان دولت اید مدت | الخاقان بن الخاقان | عز ملك الاقتر شاه طهماسب تانى صفوى ...

Перевод:

“Вечное государство | Хаган сын хагана | Да будет власть Тахмасиба II величественной в его времена...”

В Музее истории Азербайджана также можно встретить подобные подносы XVII-XVIII вв.

Рисунок 4. Сини (поднос). XVIII в.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, №245.

К другим металлическим предметам, использовавшимся в средневековье, относятся ступы. Ступы, предназначенные для размалывания различных пряностей, придающих специфический вкус пище, использовались еще в первобытном обществе с целью переработки продукции земледелия в домашних условиях [29]. Археологические материалы Баку [30], Бейлагана [31], Шабрана [32] и др. городов подтверждают, что в досефевидский период, в XII-XV вв. ступы в быту имели широкое применение. Ступы этого периода весьма просты в изготовлении. Но ступа с надписью, хранящаяся в фонде этнографии Национального музея истории Азербайджана под № 9346, привлекает внимание по стилю письма и художественной обработке. Эта ступа, изготовленная из бронзы методом литья, обнаружена в Нахичевани. На ней помимо растительного орнамента имеется куфическая надпись на арабском языке:

لكم الی الله – «Аллах хранит всех»
 الله ولا حول له – «Аллах всемогущ»
 اسئلو بالوالو الدها – «Мой дед истинен»
 احسانا و الف الف – «Тысячекратная хвала»

Рисунок 5. Ступа. XVI-XVII вв.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, № 9346.

Исследования показывают, что в сефевидский период религиозные обряды занимали особое место в духовной культуре населения Азербайджана. В то время при исполнении некоторых обрядов использовалась чаша под названием «гырхачар». По народным поверьям для защиты роженицы и новорожденного от сглаза на головы им наливали сорок ложек воды из этой чаши и произносили молитву «гырхачар» [33]. По другому обычаю гадалышки посредством этой чаши якобы предсказывали судьбу, истолковывали сны, некоторые сельские лекари «лечили» больную и бездетную женщину, двадцать раз прыскавая ей на голову и плечи воду. Это символизировало сорокадневный срок после родов.

В полосы на обеих сторонах большинства чаш «гырхачар» вписана кораническая сура «Ихлас» («Искренность») и молитва «Аятуль-курси» («Аят Престола»), имена Аллаха, пророка и его близких [34], на некоторых плотно вырезана молитва «гырхачар» [35]. На большинстве данных чаш надписи нанесены стилем насх методом насечки [36]. Чаша «гырхачар» XVII века, поступившая в фонд под № 9338, отличается от других по размеру (диаметр 57 см) и художественному оформлению. На ней стилем насталик отчеканены аяты Корана и выбито слово «Аллах» по середине.

Рисунок 6. Чашей гырхачар. XVII в.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, №9338.

Несколько кальянных колб сефевидского периода, хранящиеся в фонде этнографии, также интересны своими надписями. Хотя эти надписи в основном имеют отношение к сефевидским шахам, но встречаются и надписи религиозного содержания. Интересно, что во времена Сефевидов правящее сословие, опираясь на исламский шариат, не приветствовало употребление табака и кальяна [37]. Даже шах Аббас I (1587-1629) официально запретил курение кальяна. Вероятно, дошедшая до нас кальянная колба с именем шаха Аббаса была изготовлена до запрета. Согласно источникам, шах Сафи (1629-1642), сменивший шаха Аббаса I, не стал придавать значение установлениям шариата, с учетом большого влечения населения к табаку и кальяну; и мода на курение кальяна вновь возродилась. В последующие периоды даже в правящей среде возникает особое влечение к кальяну. Согласно источникам, посланник шаха Султана Хусейна (1694-1722) при дворе Людовика XIV (1643-1715) Мухаммед Рза бек во время всех официальных встреч курил кальян [38]. В литературе по сефевидской истории можно встретить и другие подобные случаи.

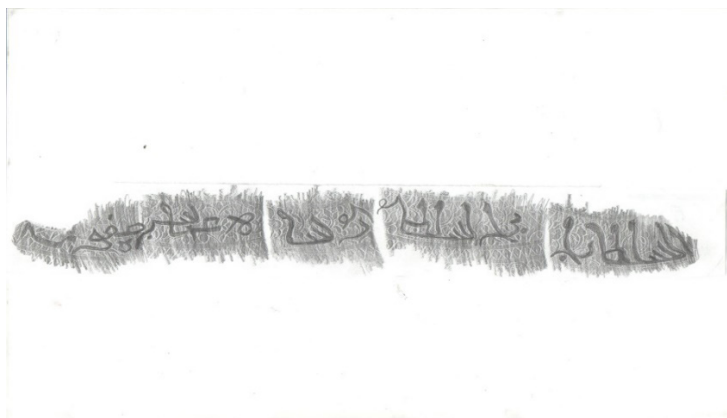

Рисунок 7. Кальянная колба. XVI-XVII вв.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, №2550.

Рисунок 8. Кальянная колба. XVI-XVII вв.

Источник: Национальный музей истории Азербайджана, фонд этнографии, № 2360.

На бронзовой курительной колбе № 2360 нанесена кувфическая надпись **الله** («Аллах»). А на хранящейся под № 2550 колбе для кальяна того же периода стилем сульс по-арабски написано: **السلطان بن السلطان شاه عباس صفوي** (Солтан шах Аббас Сефеви, сын Солтана). Отметим, что несмотря на особую разновидность письма, надпись исполнена весьма просто, поскольку выбита кузнецами.

Таким образом, в результате исследования выясняется, что в сефевидский период искусство каллиграфии заняло особое место в духовной культуре азербайджанского народа в качестве народного ремесла. В надписях на применявшихся в повседневном быту и в церемониях медных сосудах различного предназначения нашли отражение духовный

мир народа, его религиозные представления, молитвы, используемые в обрядах, в том числе стихи «месневи» классиков восточной поэзии. Надписи на посуду наносились не обычной графикой, а именно каллиграфическим письмом. Следовательно, в те времена каллиграфия как народное ремесло играла роль выразителя духовного мировоззрения населения. Одной из причин широкого распространения каллиграфии как народного искусства было отсутствие тогда печатных станков. Поскольку наиболее весомые рукописи обычно выводились прекрасным почерком, формировалась традиция, при которой каллиграфическое письмо на бытовых сосудах в некоторых случаях заменяло растительный орнамент, замещая тем самым элементы украшения.

Хотя порой на исследуемом нами материале встречаются надписи в стилях куфи и сульс, предпочтение в тот период отдавалось письму насх и насталик. Лишним доказательством этого является использование сефевидскими шахами именно этих стилей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

Источники

1. Национальный музей искусств Азербайджана.
2. Национальный музей истории Азербайджана, Фонд этнографии.

Исследовательские работы

3. Adilov M. *Azərbaycan Paleografyası*. Elm Neşriyyatı, Bakı 2009.
4. Aliyeva N. *Azərbaycanda İslam Medeniyyəti (VII – XIII)*, Elm və Tehsil Neşriyyatı, Bakı 2017.
5. İçetovkina, Aleksandra Dmitrievna. “İslam i iskusstvo: ot zapreta izobrajeniy k sakralizatsii kalligrafii”, *Reliqiya i povsednevnost: materialı 1. Mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoj konferentsii (Minsk, 16–18 aprel, 2015)*, – Minsk, RİVŞ 2015.
6. Onullahi S. *XIII-XVII Asırlarda Tabriz Şeheri (Sosial-İqtisadi Tarixi)*, Elm Neşriyyatı, Bakı 1982, s. 108-109.
7. Vahap Y. “Osmanlılar'da Yazı Çeşitleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 17, 28, (Temmuz-Aralık 2012), s. 47-62.
8. Nemat M. “Korpus epiqrafıçeskix pamyatnikov Azerbaydjana”, *Arabo-perso-tyurkoyazıçnie nadvpisi Baku i Aşşeronı (XIX – naçalo XX veka)*, T. 1, Elm, Baku 1991.
9. Kulizade Z. *Zakonomernosti razvitiya vostoçnoy filosofii 13. – 16. vv. i problema Zapad-Vostok*. Elm Neşriyyatı, Baku 1983.
10. Abasov A. *İslam Memarlığı və İnşaat*, Qerb Universiteti, Bakı 2010.
11. Zverev AS. *İskusstvo islama*. QK İTL, Moskva 2007.
12. Qasimov X. *Orta Asırlarda Azərbaycan Medeniyyəti*. Aspoliqraf, Bakı 2008.
13. Qeydarov M. *Remeslennoe proizvodstvo v qorodax Azerbaydjana v 17. veke*. İzd-vo. AN Azerb. SSR, Baku 1967.
14. Reçebova B. *Azərbaycanın Enenevi Senetkrlıq Memulatı Ve İstehsalı Tarixinden (IV – XVII Esrlər)*. Elm Neşriyyatı, Bakı 2009.
15. Nemat M. “Mıs Qablar, Silahlar, Bayraqlar Üzerindeki Erebe-Fars Dilinde Olan Kitabeler XVII – XIX Asırlar”, *Azərbaycanın Epiqrafik Abideleri Toplusı*, Red. İ. Ferzelibeyli, 6. cild, Elm ve tehsil neşriyyatı, Bakı 2011.
16. Mustafayev A. *Azərbaycanda Senetkarlıq*. Altay Neşriyyatı, Bakı 1999.
17. Qeydarov M. *Goroda i gorodskoe remeslo Azerbaydjana v XIII – XVII vv*. Elm Neşriyyatı, Bakı 1982.
18. Mustafayev A. *Azərbaycanın Maddi Medeniyyət Tarixi (Etnoqrafik Materiallar Esasında Tipoloji Tedqiqat)*, Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2009.
19. Yılmaz K. *Osmanlıca Dersleri*. II. Cilt. Ecdad Yayınları, Ankara 1993.
20. *Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyini Kolleksiyaşının İncileri*. Red. N. Velihanlı. CBS, Bakı 2010.
21. Darabadi Q. *Kallıqrafıya*. ADU Neşriyyatı, Bakı 1953.
22. Baxşeliyev V. *Azərbaycan Arxeologiyası*. Elm Neşriyyatı, Bakı 2007.
23. İbrahimov F. *Bakıda Metalışleme Tarixi*. Bakı 1995.
24. Ahmedov Q. *Orta Esr Beylaqan Şeheri*. Elm Neşriyyatı, Bakı 1979.
25. Dostiyev T. *Şimal-Şerqi Azərbaycan XI – XV Esrlərda*. Bakı Universiteti Neşriyyatı, Bakı 2001.
26. Qeybullayev Q. *Azərbaycanlılarda Aile Və Nikah (XIX Esr Ve 20. Esrin Evvelleri)*, 2. Hisse. Elm Neşriyyatı, Bakı 1994.

27. Aliyeva H. “Metal Eşyalar Üzerinde Dini Kitabeler”, *Azerbaycan Tarixi Muzeyi – 2003*, Red. N. Velihanlı, Elm Neşriyyatı, Bakı 2003, s. 254-261.
28. Semsar M. “Ayine və Serqozeştan” [Ayin ve Hikayetler]. *Honer ve Merdom* [Sanat ve İnsan]. Tehran 1342.

Электронные ресурсы

29. Aliyeva H. Azerbaycanda orta asrlara aid metal eşyalar üzerinde arab-fars-türkdilli kitabeler. AMEA, Milli Azerbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı 2013. 270 c. <http://www.millikitabxana.az/dissertations/letter/%C6%8F>

DÜNYAMIZDA DEĞİŞEN GÜVENLİK ORTAMI VE KELEBEK ETKİSİ*

CHANGING SECURITY ENVIRONMENT IN TODAY'S WORLD AND THE BUTTERFLY EFFECT

Uğur TARÇIN**

Öz

Son yıllarda dünyada güvenlik ve teknoloji alanında baş döndürücü bir değişime ve savaşların dönüşümüne şahit olmaktadır. Bu değişim ile ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, savunma harcamalarındaki azalma, mevcut kaynakların daha etkin kullanılma ihtiyacı, milli güvenlik bağlamında belirsizlikle mücadeleler ve birlikte çalışabilme, söz konusu ülkeleri dönüşüme zorlamaktadır. Sürekli değişen çevre koşulları, meseleye etki eden faktörlerin karmaşıklığı; analitik hazırlık sürecini, zekânın etkili kullanımını, duruma süratle uyum sağlamayı, bilimsel karar vermeyi, bilgi yönetimini, liderlik ve stratejik iletişimi gerekli kılmaktadır. Bu süreçte önemli olan; öğrenen organizasyon olmak, dönüşümsel düşünmek, güvenlik, barış, istikrar ve refah için milli menfaatlere uygun tedbirleri süratle almak ve kelebek etkisini hesaba katarak milli gücü her zaman kuvvetli tutmaktır. Bu makalede; 21. yüzyılda güvenlikteki dönüşüm, açığa çıkan yeni savaşlar ile bu çerçevede yeni teknoloji ile muhabere usullerinin icrasıyla gerçekleşen hibrit savaş, bu savaşta öne çıkan siber ve bilgi savaşlarıyla en güçlü bölgesel savunma ittifakı olan NATO'nun gelecek analizleri çalışılmış ve bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dönüşüm, güvenlik değişimi, yeni savaşlar (hibrit, siber, bilgi, vekâlet) kelebek etkisi, NATO, milli güç

Abstract

Radical changes and transformation of wars had been recently witnessed in the field of security and technology in our world. Economic difficulties faced by the countries, dwindling of defense budgets, the need to use resources more efficiently, struggles with uncertainty in the context of national security and the need for interoperability compelled these countries to transform. The ever-changing environmental conditions and the diversity of complex factors require an analytical preparation process, effective use of intelligence, rapid adaptation to the situation, scientific decision-making methods, knowledge management, leadership, and strategic communication. It is important to be a learning organization, to adopt transformational thinking in following changes, to take measures in line with national interests in security, peace, stability, and prosperity, and to keep national power strong by taking the butterfly effect into account within this period. This article deals with the future analysis of NATO, which is the strongest regional defense alliance,

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde hazırlanan *Yeni Güvenlik Ortamında NATO'nun Rolü ve Türkiye'ye Etkileri (1991-2019/Jeopolitik ve Strateji)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mutarcin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1497-698X

with the transformation of security in the twenty first century, emerging new wars, and the hybrid warfare realized by the execution of new technology and communication methods in this context, the cyber and information wars that stand out in this war.

Keywords: Transformation, security change, new wars (hybrid, cyber and information, proxy), butterfly effect, NATO, national power

1. Dünyamızdaki Güvenlik Ortamının Değişimi-Dönüşümü

Dünyadaki değişimle birlikte güvenliğin doğasında da değişim yaşanmakta, risk ve tehditlerin çeşitlenip derinleşmesiyle, yeni savaş türleri ortaya çıkmakta ve bu durum ülkeleri arayışlara itmektedir. Günümüzde güvenlik ortamında artık sürekli bir değişim söz konusudur.

21. yüzyıldaki bu değişim ve güvenlik olgusunun küreselleşmesinin beraberinde getirdiği ekonomik krizler, insanların yaşamını, refahını doğrudan etkilemekte ve bazı ülkeler bu süreçte savunma harcamalarını azaltmaktadır. Ülkeler bu değişim ile küreselleşme olgusu içerisinde ittifaklara, birlikte çalışmaya, dönüşüme önem vermekte ve birlikte ortak projeler geliştirmektedirler. Zira bir ülke için en önemli konu güvenlik-beka, barış ve refahıdır.

İçinde yaşadığımız dünyada değişim-dönüşümün zorlayıcı olmasının pek çok nedeni vardır. Bu değişim ana hatları ile üç grupta toparlandığında;

Birincisi, içinde yaşadığımız dünyanın ekonomik, sosyal, kültürel, ekolojik, teknolojik ve siyasi gibi geniş bir alanda çok yönlü dönüşüme uğramasıdır.

İkincisi, güvenliğin doğasında dönüşüm gerçekleşmiştir. Özellikle 11 Eylül'den sonra yurttaşların ve sınırların korunması artık yalnızca devlet-güvenlik birimlerinin yetki alanı olmaktan çıkmış; millî, bölgesel, uluslararası ve aynı zamanda çevresel, siber ve iklimsel hâle gelerek sadece askerî değil, ekonomik ve sosyal bir gerçek olmuş, ülkeler arası ittifaklar çoğalmıştır.

Üçüncü olarak bireyin güvenliği ve mal varlığına yönelik tehditlerin çeşitliliği karşısında ve güvenlik arayışları sonucunda özel güvenlik şirketlerinin sayısı hızla artarak özel güvenliqli yerleşim yerleri oluşmuştur.

Birbirleriyle sosyal, dinî ve politik bağlarla bağlantılı insanların internet üzerinden oluşturduğu gruplar içindeki bağlılık ve aidiyet duygusu, vatandaşlık bağından bile daha güçlü hâle gelmeye başlamıştır. İletişim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin bu gruplar tarafından kötü niyetle kullanılması ise dönüşümün bir başka zorlayıcı etkisi olmuştur. Ayrıca zayıf devletlerde sivil itaatsizlikler ve düzensiz çatışmaların artan ivmesinde karmaşık bağlılığı olan gayri resmî aktörler ortaya çıkmış; böylece bilgi, kaynaklar ve güç artık devletlerin tekelinden çıkarak bir noktaya kadar bunlara internetten ulaşmak mümkün hâle gelmiştir.

Bu gelişmelere paralel olarak savaşın tanımı ve türlerinde de birtakım dönüşüm-değişimler meydana gelmiştir (gelmektedir). Bu sırada iki Çinli subay yazdıkları *Sınırsız Savaş* kitabında,¹ savaşın tek kuralını “savaşta hiçbir kuralın yasak olmaması yani hiçbir kuralın bulunmaması” olarak ifade etmiş, bu konuda çalışanların büyük ilgisini çekmişlerdir. Kitapta özetle; 20. yüzyılın son on yılında yaşamış olan herkesin, dünyadaki değişimler hakkında derin bir anlayışa sahip oldukları, tarihte değişikliklerin bu on yılından daha büyük olduğuna inanmadıkları ifade edilmektedir. Yazarlar sınırlı bir alanda meydana gelen ve sadece 42 gün süren Körfez Savaşıyla başlayan bu değişime örnek olarak; 17 Ocak 1991’den sonra ortaya çıkan eski Sovyetler Birliği’nin yıkılışını, Bosna-Hersek ve Kosova savaşlarını, Klonlamayı, Microsoft’u, Bilgisayar Korsanlarını, İnternet-Siber Dünyayı, Güneydoğu Asya mali krizini, Euro’yu ve ABD’nin süper gücünü göstermişlerdir.

Qiao ve Wang “Dünyayı değiştiren bir savaşın sonunda kendisinin de değiştiğini, bunun savaş araçlarında, teknolojisinde ve biçimlerindeki değişiklikler olmayıp savaşın işlevinin değiştiğini” belirtmiş ve savaşın başkalaşımının gelecekte daha fazla olacağını ifade ederek, insanların çatışmaları çözmek için uğraştıklarında savaşın başka bir biçim ve şekilde yeniden doğacağını söylemişlerdir. Savaşı askerî, yarı askerî ve askerî olmayan üç gruba *Şekil 1*’deki gibi toplamış, yeni savaş ilkelerinin artık düşmanı boyun eğmeye zorlamak için sadece askerî kuvvet kullanmak değil, askerî ve sivil tüm vasıtaları kullanarak düşmanı kendi çıkarlarını kabul etmeye zorlamak, bunun içinde tablodaki savaş türlerinin kombinasyonu ile farklı bir senaryo ve oyun ortaya çıkabileceğini belirtmişlerdir.

Savaş türlerinin kombinasyonuna bugün hibrit savaş denilmektedir. Bu gelişmeler ışığında siber ve hibrit savaş da tabloya eklemek uygun olacaktır.

Askerî	Yarı Askerî	Askerî olmayan
Nükleer	Diplomatik	Finansal-Mali
Geleneksel (Konvansiyonel)	İletişim ağı-Network	Ticaret
Biyokimyasal	İstihbarat	Kaynaklar
Ekolojik-Çevresel	Psikolojik	Ekonomik Yardım
Uzay	Taktiksel	Düzenleyici
Elektronik Harp	Kaçakçılık	Yaptırımlar
Gerilla	Uyuşturucu	Medya
Terörist	Sanal (Tehdit)	İdeolojik

Savastaki Temel Prensipler

360 Derecede Gözlem ve Mevcut Kuvvetlerin Organizasyonu, Senkronizasyon, Sınırlı Hedefler, Sınırsız Önlemler, Asimetri, Minimum Tüketim, Çok Boyutlu Koordinasyon, Tüm sürecin uyum ve kontrolü

Şekil 1. “Qiao ve Wang Sınırsız Savaş”, Savaşın Gruplanması

Kaynak: Qiao Liang and Wang Xiangsui, “Unrestricted Warfare”, s. 158.

1 Qiao Liang and Wang Xiangsui, *Unrestricted Warfare*, PLA Literature and Arts Publishing House, Beijing 1999, Chapter 5, p. 132-163. <http://cryptome.org/cuw.zip> [Erişim tarihi: 13.07.2015].

2. Dünyamızdaki Hibrit (Karma) Risk ve Tehditler ile Savaşlar

Karmaşık dünyamızda risk ve tehditler; çok yönlü, çok değişken ve çok çeşitli olarak geniş bir spektrumda hibrit (*karma*) olarak gerçekleşmektedir. Bilmeliyiz ki hibrit tehditler, öngörülen davranıştan kaçınarak, beklenmedik yöntemlerin avantajlarından faydalanarak her türlü yöntemle karşımıza çıkacaktır. Ülkelerin silahlı kuvvetlerini bilinen askerî çatışma yöntemlerinde kullanmasıyla geleneksel tehditler, terörist gruplar veya kural tanımayan devletlerin kitle imha silahları veya benzer etkileri üreten metotları kullanmasıyla felaket getiren tehditler, devletlerin ve devlet dışı aktörlerin daha güçlü olan hasım devletlere karşı uygulamasıyla terörizm, itaatsizlik vb. gayrinizami (düzensiz) tehditler, hasımların ülkenin askerî avantajlarına karşı koyacak veya yok edecek metot ile teknolojileri kullanmasıyla yıkıcı tehditler olarak her ortamda görülebilecektir.

Gelecekte yasa dışı çalışan devlet dışı gruplar, akıllı ve süratli taktiklerini artıracak ve meydana getirdikleri hibrit tehditlerle anlayış ve doktrinel katılığa sahip geniş, hantal ve hiyerarşik organizasyonlara karşı daha etkili olabileceklerdir.² Günümüzün en güçlü orduları dahi yalnızca konvansiyonel birliklerle başarı sağlamakta, yetersiz kaldıklarında teknolojinin getirdiği her türlü avantajı muharebe alanında kullanarak üstünlük sağlamayı amaçlamakta, bunun belirgin örnekleri ise yaşanan hibrit savaşlarda görülmektedir.

2.1. Hibrit Savaş

Bu kapsamda hibrit savaş “konvansiyonel harp, düzensiz harp ve siber savaşı” içeren ve “kapsamlı ve oldukça özellikli bir çeşitliliği olan yani birden fazla savaş şeklinde” ifade edilmektedir.³ Bir diğer tanımında ise; nükleer, biyolojik, kimyasal taarruzlar, el yapımı patlayıcılarla yapılan saldırılar ve özel kuvvet unsurlarının icra ettiği bilgi harekâtı da hibrit savaş kavramı içerisinde değerlendirilmektedir.⁴ Kısaca ifade etmek gerekirse hibrit savaş; kara, deniz, hava ve uzay boyutunda, elektromanyetik spektrum, siber ve medya dâhil harekâtın her şeklini içeren bir harptir.

NATO Genel Sekreteri “Hibrit savaş bir araştırma, direnme ve kendimizi savunma kararlılığımızın bir testidir. Bu daha ciddi bir saldırının başlangıcı olabilir; çünkü her hibrit stratejinin arkasında, baskıyı artıran ve herhangi bir açılımdan yararlanmaya hazır geleneksel güçler vardır.” diye tanımlamaktadır.⁵ NATO üyelerinin ve diğer örgütler ile Rusya'nın bu savaşa önem verdiğini hem faaliyetlerinden hem de açıklamalardan gözlemlemekteyiz.

2 Frank Hoffman, “Hybrid Warfare and Challenges”, *JFQ, National Defense University*, LIII/1, (2009), s. 39 <https://smallwarsjournal.com/documents/jfqhoffman.pdf>, [Erişim tarihi: 05.08.2020].

3 Damien Van Puyvelde, “Hybrid war – does it even exist?”, *NATO Review*, (2015), <https://www.nato.int/docu/review/articles/2015/05/07/hybrid-war-does-it-even-exist/index.html>, [Erişim tarihi: 05.08.2015], Margaret S Bond, “Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States”, Carlisle Barracks, U.S. Army War College Strategy Research Project, USA 2007; Fahri Erenel “Savaşın Değişen Modeli Hibrit Savaş”, <https://www.ilmvemedeniyet.com/hibrit-savas-nedir.html> [Erişim tarihi: 15.10.2019].

4 Scott A Cuomo, Brian J Donlon. “Training a ‘Hybrid’ Warrior”, *Marine Corps Gazette*, 2008, s. 50-55.

5 Jens Stoltenberg, NATO Secretary General's opening remarks NATO Transformation Seminar, 25.03. 2015, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_118435.htm?selectedLocale=en, [Erişim tarihi: 29.12.2020].

Bu savaş türü; özel kuvvetleri, insansız sistemleri, siber yetenekleri, küçük hava araçlarını, elektronik harbi ve stratejik iletişimi ön plana çıkarmaktadır. Bu bilgiler ve araştırmalar ışığında hibrit savaş modeline göre güvenlik tedbirlerini geliştirmek ve önlemleri almak uygun olacaktır. Çünkü bu savaşta kuvvetli olmak, süratle hareket etmek ve hazır olmak esastır, aksine tarih yanlış hesaplamalar, hatalar ve anlayışlarla doludur.⁶

2.2. Siber Savaş ve Bilgi Savaşı

Hibrit savaşta, siber ve bilgi savaşı önemli bir yer tutmaktadır. Siber savaş ise ekonomik, politik, askerî veya psikolojik amaçlar için hedef seçilen ülkeye yönelik bilgi ve iletişim sistemleri üzerinden gerçekleştirilen organize saldırılar bütünü olarak tanımlanmaktadır.⁷ Siber savaşa karşı alınan tedbirlerin tümü ise siber savunmadır. Günümüzde bankacılık, borsa, savunma, enerji, iş yönetimi vb. alanlarda hayatımızı tamamen etkileyen bu savaşa karşı tedbirler artırılmakta ve bizler birey olarak da bu duruma tanık olmaktadır. Son yıllarda “Elektronik Harp” ve “Siber” alandaki gelişmeler birbiriyile etkileşim sağlayarak “Siber Elektromanyetik Harekât”⁸ adıyla yeni bir alan oluşturmuştur. Yakın bir gelecekte bu alanın daha fazla gündeme yerleşeceği ve karşı usuller ile ilgili tedbirlerin artacağı değerlendirilmektedir.

Değişen dünya değerleri arasında ilk sırayı alan bilgiyi koruma ve muhafaza etme biçimi de değişiklik göstermiştir. Elektronik ortama giren bilgiyi korumak için de bu ortamın muhafazası gerekmekte, gizlilik arz eden konuların siber casuslar aracılığıyla hasım tarafından ele geçirilmesi ciddi maddi zarara-prestij kaybına sebep olmaktadır.

Gizli sistemlere, sistem açıklarından faydalanarak sızan ve önemli sırları ele geçiren hackerler (bilgisayar korsanı) artık birer siber savaşçı olarak çalışmaktadır. Hackerler; hedef bilgisayarlara virüs enjekte ederek sistemi yavaşlatıp eş zamanlı ağ saldırısıyla elektrik, trafik yönetim, finansal işlem, borsa, telefon ve kitle iletişim şebekelerini tamamen felç edebilirler. Bu ise hedefte sosyal paniğe ve siyasi krize dönüşebilir. Bu kapsamda siber saldırılarla devlet sırları ve devlet savunma sisteminin diğer ülkelerce ele geçirilmesini önlemek ise devlet savunma sisteminin birer parçası hâline gelmiştir.⁹

Bu çerçevede yazılan bir kitapta¹⁰ bir güvenlik araştırma şirketinde üretilen yeni bir virüsün anti virüs programlarıyla korunan bilgisayarlarda %95 tespit edilemediği, şirketlerin bilgilerine gizli bir şekilde girilmesinin minimum iki ayda tespit edilebildiği ve siber korsanların sistemde 210 güne kadar kalabildiği ifade edilmektedir. Ayrıca kitap kişilerin, on-line işlem esnasında banka hesaplarının boşaltıldığını ve kimliklerinin çalındığını, bilgisayar sunucularının yok

6 Uğur Tarçın, “Hibrit Savaş ve NATO Kara Komutanlığına Yansımaları”, *LandPower Magazine*, I/3, (2015), s. 24-28.

7 Gökhan Bayraktar, *Siber Savaş ve Ulusal Güvenlik Stratejisi*, Yeni Yüzyıl, İstanbul 2015, s. 13.

8 *USA Field Manual 3-38 Cyber Electromagnetic Activities*, (2014), p. 1-1.

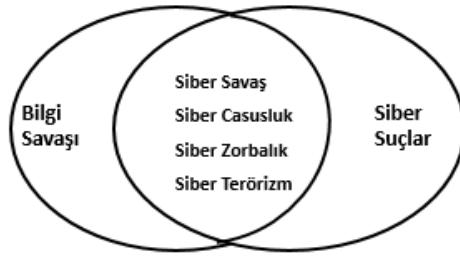
9 Mahruze Kara, *Siber Saldırıları-Siber Savaşlar ve Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 1.

10 Marc Goodman, *Future Crimes*, Doubleday Publishing Company, New York 2015, s. 15.

edildiğini, kalp pillerinin dahi hacklenebileceğini, bilim kurgu olarak düşünülebilecek konuların bugün artık gerçek olduğunu anlatmaktadır.

2013 yılı Verizon Bilgi Araştırma Raporunda¹¹ ise 2012 bilgilerinin incelenen en büyük veri kümesi olduğunu, 47.000 rapor edilmiş güvenlik olayını, 621 doğrulanmış veri ifşasını ve minimum 44 milyon güvenlik ihlali kaydıyla son 9 dokuz yıllık dönemde 1,1 milyar güvenlik ihlalini ve 2.500 olayı açıklamaktadır. Bu ve güncel olarak öğrendiğimiz-yaşadığımız nice örnekler durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır.

Kabul edilmiş ortak bir tanımı olmayan bilgi savaşını, sahip olduğumuz bilgileri ve altyapımızı korurken hasım-rakibin bilgilerini, bilgi sistem ve altyapısını etkilemek ve sahip olduğu bilgileri ele geçirmek ve böylece bilgi üstünlüğünü sağlamak şeklinde ifade edebiliriz. Bilgi savaşı ve siber suçlar arasındaki ilişki ile ortak alanlar *Şekil 2*'dedir.

Şekil 2. Bilgi savaşı ve siber suç ilişkisi

Kaynak: Kathryn Merrick, Medria Hardhienata, Kamran Shafi ve Jiankun Hu, "A Survey of Game Theoretic Approaches to Modelling Decision-Making in Information Warfare Scenarios", *Future Internet MDPI*, (2016), s. 5.

Bilgi savaşına verilebilecek çarpıcı bir örnek Facebook "Cambridge Analytica" veri skandalıdır.¹² 2013'te Cambridge Üniversitesinden Dr. Alexander Kogan'ın Facebook'tan yayınladığı kişilik testinin katılımcıları uygulamayı indirmiş ve verilerine erişim izni vermiştir.

Kogan, yalnızca izni veren katılımcıları değil, onlarla bağlantılı 87 milyon kullanıcının kişisel bilgileri, özel haberleşmeleri, takipleri ve profillerindeki kamuya açık bilgilerine müsaadesiz erişimde bulunarak bu verileri, farklı analizler yaparak kullanıcıların seçimlerine yönlendirme ve değiştirme yapan 2016 ABD seçimlerinde Trump kampanyasını destekleyen, Robert Mercer'a ait Cambridge Analytica şirketine satmıştır.¹³ Şirket, bu verileri kişisel özelliklerine göre işlemiş, siyasi iletişim ve etkili reklamlarla da seçilen kişilere internette ulaşım sağlamıştır. Facebook,

11 Verizon, 2013 annual report, April 2013, p. 11. https://www.researchgate.net/publication/289254657_2013_Verizon_Data_Breach_Investigations_Report/link/568b164208ae1975839dc303/download [Erişim tarihi: 14.10.2020].

12 Budak Burak, "Cambridge Analytica Hikayesi, Facebook ve Büyük Veri", *Webrazzi*, 22.3.2018, <https://webrazzi.com/2018/03/22/cambridge-analytica-hikayesi-facebook-ve-buyuk-veri/>, [Erişim tarihi: 11.04.2020].

13 Digitalage, <https://digitalage.com.tr/facebook-kisisel-veri-skandal-hakkinda-bilmeniz-gereken-her-sey/>, [Erişim tarihi: 10.11.2019].

Cambridge Analytica'nın onaysız illegal edinilen özel bilgileri satın aldığını 2015'te öğrenmiş, "kişilik testi" yapılmasını yasaklayarak verilerin silinmesini istemiş ancak kullanıcılarını uyarmamış, sonuçlarını takip etmemiştir.

Daha sonra Facebook CEO'su Mark Zuckerberg 10 ve 11 Nisan 2018'de ABD Kongresi'nde sorguya çekilmiş, hatalı olduğunu itiraf etmiştir. Bu aşamadan sonra konu medya aracılığıyla öğrenilmiş, ancak maalesef kişisel bilgiler çalınmış ve kullanılmıştır.¹⁴

Bu konuda 2019'da "The Great Hack" adlı belgesel bir film de çevrilmiştir.

Bilgi savaşının değişik örneklerini 2022 Şubat ayında başlayan Rusya-Ukrayna çatışmasında da görmekteyiz.

2.3. Savaşların Bulanıklığı ve Endirekt (Dolaylı) İcrası

Her çağın kendi savaşları ve kendi savaş biçimleri var olup günümüzün değişen riskleri savaşı yeni bir aşamaya geçirmiştir. Özellikle bilgi alanını etkileme, network-ağ girişimleri, dolaylı ve örtülü eylemlerin birleşmesi ve yeni teknolojilerin iştirakiyle karakterize edilen bu postmodern savaşın uygulamaları giderek daha fazla hissedilmektedir. Bu uygulama; harp ile siyasetin, asker ile sivilin, barış ile çatışmanın, savaş alanı ile emniyetli bölgenin aralarındaki savaşın sınıflandırılması ve sınırlandırılması arasındaki gri bölgeyi gittikçe artan bir şekilde genişletmektedir.

Rusya Genelkurmay Başkanı Gerasimov, kendi adıyla anılan yeni doktrinin ayrıntılarını 27 Şubat 2013'te yayımlanan " Tahminde Bilimin Değeri" başlıklı makalede detaylı bir biçimde ele almıştır.¹⁵ Makalede yer alan ve Rusya'nın modern savaş ortamını nasıl gördüğüne ışık tutan temel özellik özetle "savaşla barış arasındaki çizginin incelendiği, hatta ortadan kalktığı, savaşların artık açıkça deklare edilmediği ve alışılmadık yöntemlerle devam ettiği ileri sürülerek, bilgi, siyasi, ekonomik, siber ile insani yardım gibi diğer askeri olmayan yöntemlerin daha yoğun kullanıldığı ve askeri bilimin öngörüdeki değeri" olarak ifade edilmiştir.

Yapılan bir bilimsel çalışmaya göre; Milat'tan önce (M.Ö.) 3600 yılından 2000'e dek geçen 5600 yıl içerisinde 15.000'den fazla savaş olmuş ve sadece 300 yıl barış içinde geçmiş,¹⁶ bir başka araştırmaya göre ise yazılı tarih döneminin sadece 28 yılında savaş olmamıştır.¹⁷ Tarih boyunca savaşların süresi, katılan devletler ve kayıplar çerçevesinde yapılan savaşın yoğunluğunun hesaplamasında; 12. yüzyılda 18 olan katsayı 15. yüzyılda 100'e, 17. yüzyılda ise 500'e ulaşmış,

14 Uğur Tarçin, *Yeni Güvenlik Ortamında NATO'nun Rolü ve Türkiye'ye Etkileri (1991-2019/Jeopolitik ve Strateji)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021, s. 22.

15 Valery Gerasimov, "The Value of Science in Prediction", *Military-Industrial Kurier*, VIII/ 476, (2013) ve BNK, 26. 02.2013, <http://www.vpk-news.ru/articles/14632> [Erişim tarihi: 19.01.2021]; Mark Galeotti, "The 'Gerasimov Doctrine' and Russian Non-Linear War", *Moscow's Shadows* 06. 07. 2014, <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russian-non-linear-war/> [Erişim tarihi: 19.01.2021].

16 Çetin Veysel, *Savaşın Felsefesi*, Etik Yayınları, İstanbul 2007, s. 292.

17 Ali Çimen ve Göknur Gögebakan, *Tarihi Değiştiren Savaşlar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 9.

müteakiben 18. yüzyılda 370'e, 19. yüzyılda ise 120' ye düşmüş ve 20. yüzyılda büyük bir artışla 3000'i geçmiştir. Bu rakamlar bize savaşların ne kadar yoğun bir şekilde yaşandığını göstermekte ve uluslararası ilişkilerde savaş olgusu daha fazla karşımıza çıkmaktadır.¹⁸

Bugün Türkiye'nin güneyinde önce Irak'ta daha sonra Suriye'de ve dünyanın birçok yerinde bazı ülkelerin başkalarını kullanarak indirekt-vekâlet savaş türünü kullandıklarına rastlanılmaktadır.

Suriye'de yönetime karşı gösterilerin (2011) ve silahlı çatışmanın başlamasıyla Esad karşıtları; ABD, Suudi Arabistan, Katar, BAE, Ürdün ve Türkiye, Esad destekçileri ise Rusya olmuştur. İran iç savaş boyunca Şii milis gruplar eliyle rejime sahada dolaylı desteğini sürdürmüş, İsrail ise örtülü vekâlet savaşı yapmıştır. Genel olarak bu iki grup arasında vekâlet savaşı görülse de her ülkenin kendi menfaatlerine göre strateji ve uygulamalar geliştirdiği de ayrı bir realitedir. Vekil aktörlerle ve doğrudan müdahale edilen Suriye'de,¹⁹ ABD'nin PKK uzantısı PYD/YPG ile ilişkisi öne çıkmıştır.

Günümüzde Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra güç mücadelesi ülkeler arasında değişik boyutta ve şiddette devam etmektedir. Bu mücadele esnasında sadece hedef ülke değil jeopolitik konumlarına göre bölge de etkilenmekte ve ciddi sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Suriye krizindeki vekâlet savaşlarının da devletler arasındaki çıkar çatışmalarının bir sonucu olduğu ortadadır. Buraya dek açıklanan bilgiler ışığında;

- Savaşların hibrit (karma) olarak yapıldığı,
- Risk ve tehditlerin arttığı,
- Siber ve bilgi savaşının hayatın her alanında kullanıldığı,
- Savaşların artık açık ve net olarak değil bulanık, direkt değil indirekt yani vekâlet olarak yapıldığı görülmektedir.

Öte yandan teknolojinin gelişmesiyle orantılı bugün ortaya çıkan risk ve tehditler ile gelecekteki tahminler çerçevesinde; siber, bilgi, uzay ve hibrit savaşların yeni uygulamaları dâhil karşılaşabileceğimiz tehlikenin büyüklüğü hayal sınırlarımızı zorlamaktadır. Bu ise çevremizin, bölgemizin ve jeopolitik durumun çok dikkatlice takip edilmesini gerektirmektedir.

Milattan sonra (M.S.) 4. yüzyılda Romalı Vegetius ve 19. yüzyılda Osmanlı şair ve hekimi Molla'nın "Barış istiyorsan savaşa hazır ol (*Si vis pacem, para bellum*), Hazır ol cenge, ister isen sulh-ü salâh"²⁰ sözleriyle veciz olarak ifade ettikleri gibi durumsal farkındalık ile millî gücün

18 Güray Alpar, *Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi*, Palet Yayınları, Konya 2015, s. 1-2.

19 Ömer Çona, *Suriye Krizinde Uluslararası Güç Mücadelesi: Vekalet Savaşları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2018, s. 82, 104-105.

20 *Oxford Essential Quotations* (6 ed.), ed. Susan Ratcliffe, Oxford University Press, England 2018, p. 193. <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/978.019.1866692.001.0001/q-oro-ed6-00011152>; Publius Flavius Vegetius Renuatus *Epitoma Rei Militaris*, Trns. N. P. Milner, Liverpool University Press 2001, p. 64; Mehmet Yıldız, *Abdülhak Molla ve Tarih-i Livâsı Tahlil ve Tenkidli Metin*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. XXIV.

(siyasi, askerî, ekonomik, nüfus, coğrafi, bilimsel ve teknolojik, psiko-sosyal ve kültürel) kuvvetli olması gerekmektedir. Tarih maalesef bize barıştan çok savaşın kaçınılmazlığını gösterdiği için içimize kadar giren tüm savaşları öğrenmeye ve gerekli tedbirleri almaya uğraşmalıyız.

3. NATO ve Dönüşüm Çalışmaları

Dünya ve güvenlikteki değişime paralel olarak içerisinde olduğumuz en büyük savunma ittifakının çalışmaları aşağıda açıklanmıştır.

Dünyada gelişmeler yaşanırken Mareşal Ogarkov'un (1977-1934 Kızıl Ordu Komutanı) devrimci değişiklikler içeren "Sovyet Silahlı Kuvvetlerinde Bilimsel ve Teknolojik Dönüşüm"²¹ çalışması ABD/Pentagon'da bir ofis ile NATO'da bu konuda bir komutanlık kurulmasına öncülük etmiş ve ABD ile NATO üyesi ülkelerinin birçoğu son yirmi yıl içinde çalışmalarını dönüşüm (transformasyon) süreci üzerine yoğunlaştırmışlardır. NATO'da bu konudaki çalışmalar iki stratejik komutanlıktan biri olan ve 2003'te kurulan Müttefik Dönüşüm Komutanlığı (ACT)²² tarafından yürütülmektedir.

NATO, Soğuk Savaş'ın bitmesinden sonra birlik ve etkisini sürdürmeyi başaran tek örgüttür. NATO'nun bu başarısı; dinamik komuta ve yönetim yapısından, üyelerinin birbirleriyle iş birliği ve desteği ile paylaştıkları menfaat ve değerlerden, güvenlik ortamındaki değişikliklere göre dönüşümünden ve bunu yaparken ortamı da şekillendirebilmesinden kaynaklanmaktadır. İttifak kısaca; kriz yönetimi rolü ile ilk dönüşümü, terörizmle mücadele rolü ile ikinci dönüşümü ve coğrafi olarak genişlemesiyle diğer bir dönüşümü ve komuta yapısındaki değişim ile de kendini dönüştürmüştür.²³

Dünyanın en güçlü savunma ittifaklarından olan NATO; geleceğin güvenlik ortamına yönelik değişimlere hazırlıklı olmak, NATO'nun sürekli dönüşüm faaliyetlerine ve NATO Savunma Planlama Süreci'ne katkı sağlamak amacıyla "Stratejik Öngörü Analizi-Strategic Foresight Analysis (SFA)"²⁴ ve "İttifakın Gelecek Harekât Çerçevesi-Framework for Future Alliance Operations (FFAO)"²⁵ çalışmalarını yürütmektedir. SFA ile geleceğin güvenlik ortamı; "Politika, İnsan, Bilim ve Teknoloji, Ekonomi ve Kaynaklar ile Çevre" temaları çerçevesinde belirlenen eğilimler kapsamında analiz edilmektedir. FFAO ile ise birinci safhada belirlenen güvenlik ortamında ortaya çıkabilecek istikrarsızlık durumları, bu durumlarla mücadele etmede

21 Herspring Dale, "Marshal Nikolai Ogarkov and the Scientific-Technical Revolution in Soviet Military Affairs", *Comparative Strategy*, VI/1, (1987), s. 29-59.

22 NATO Müttefik Dönüşüm Komutanlığı (*Allied Command Transformation*), <https://www.act.nato.int/>, [Erişim tarihi:10.05.2020].

23 Uğur Tarçın, *Yeni Güvenlik Ortamında NATO'nun Rolü ve Türkiye'ye Etkileri*, s. 88-91.

24 NATO ACT The Strategic Foresight Analysis (SFA) https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/171004_sfa_2017_report_hr.pdf. [Erişim tarihi:10.05.2020].

25 NATO ACT Framework for Future Alliance Operations/FFAO 2018 report https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/180514_ffao18.pdf. [Erişim tarihi: 10.05.2020].

kullanılabilecek stratejik askerî yaklaşımlar ve son olarak NATO'nun geleceğin harekât ortamında temel görevlerini yerine getirebilmesi için ihtiyaç duyabileceği yetenekleri ortaya koyan askerî etkiler belirlenmeye çalışılmaktadır. Çalışmalarda özetle;

- Geleceğin güvenlik ortamında bilim ve teknoloji alanında yaşanan gelişmelerin yansımaları ile göç ve küresel eşitsizlik sonucunda artan şehirleşmenin öne çıkacağı,
- Geleceğin güvenlik ortamının ihtiyaçlarını karşılayabilmek ve kuvvet/yetenek havuzundaki kazanımları bu ihtiyaçlarla uyumlu hâle getirebilmek için ittifakın sürekli olarak kendini geliştirmesi-dönüştürmesi gerekeceği,
- Önümüzdeki 30 yıl içinde; enerji için küresel talebin büyük olasılıkla %35 oranında artacağı, gıda ve tatlı suya yetersiz erişimin dünyanın birçok yerinde bir kriz noktası hâline geleceği, Uzay'ın daha fazla keşfi ile asteroit madenciliği gibi tamamen yeni uzay tabanlı endüstrilerin başlayacağı,
- FFAO çalışmalarının NATO'nun, üye ülkelerin ve ortaklık statüsündeki ülkelerin savunma planlama süreçleri ile askerî yeteneklerine doğrudan katkı sağlayabilecek seviyede gerçekçi ve kapsamlı hazırlanmasına ihtiyaç duyulduğu değerlendirilmiştir.
- NATO kuvvetlerinin, gelecekte birlikte çalışma, ittifaklar kurma ve ittifakları güçlendirme, yenilikçi teknolojiden yararlanarak, kara-hava – deniz – siber ve uzay boyutunda askerî üstünlüğünü koruyacağı ve savaşın insan üzerindeki etkisini anlayarak inisiyatif ele alabileceği değerlendirilmektedir.

Eski bir NATO Komutanı “savaşın 2040-2050 zaman diliminde nasıl değişeceğini, büyük teknoloji değişikliklerinin savaşı nasıl etkileyebileceğini anlamak için yapılan çalışmalara dikkat çekerek, yapay zekâ, biyo-teknoloji, uzay, makine öğrenimi ve diğer eğilimler arasındaki füzyonun keşfedilmeye çalışıldığını” ifade etmiştir.²⁶

Ayrıca NATO; 2035 ve sonrasındaki güvenlik ortamının giderek daha karmaşık hâle geleceğini, bunun NATO'nun askerî kuvvetlerine hem zorluk hem de fırsatlar sunacağını düşünmektedir. Bu bağlamda NATO; açıklananlara ilave aşırı kentleşme, ekoloji, insan güçlendirme, otomasyon / yapay zekânın istihdamı, savaşanlar ile savaşmayanlar arasındaki bulanıklık, yüksek teknoloji, yeni harekât alanı kabul ettiği siber, uzay ile hibrit savaş gibi hususlarda çalışmakta, bulguları üye ülkelerle paylaşmaktadır. Bu çalışmaların simülasyonları değişik senaryolara göre NATO tesislerinde yapılmakta, fiilî tatbikatlarda denenmekte, eğitim kurumlarında öğretilmektedir.

Kuzey Atlantik İttifakı (NATO); kısaca güvenlik değişimi ve üye devletlerin uluslararası güvenliğe uygun beklentileri yönünde kuruluşundan sonra sürekli değişime, gelişime ve dönüşüme açık yapısıyla 73 yıllık geçmişinde, dönemsel gelişmelere cevap aramaktadır, çünkü güvenlik olgusu ile NATO iç içedir.

26 James Stavridis, “Six Ways the U.S. Isn't Ready for Wars of the Future, The new ABC's of combat: autonomy, biotech and cyber”, Bloomberg ,10.07.2020, <https://www.bloomberg.com/opinion/articles/2020-07-10/ai-cyber-biotech-is-the-u-s-ready-for-future-war>, [Erişim tarihi: 05.01.2021].

4. Kelebek Etkisi Dünyamızı Nasıl Etkiliyor?

1960'lı yıllarda, atmosferdeki değişimin modelleme çalışmasını yapan MIT (Massachusetts Institute of Technology) meteoroloğu Lorenz,²⁷ “başlangıç koşullarına karşı hassasiyet” ile karşı karşıya kalmış ve bu süreçte bir değişkendeki küçük farklılıkların tüm sistemin sonucu üzerinde derin etkileri olduğunu tespit etmiştir. Bu, başlangıç koşullarına hassas bağımlılığın ilk açık göstergelerinden biri olmuştur. Lorenz, 1963 tarihli ünlü makalesinde,²⁸ Pekin’de kanat çırpın bir kelebeğin birkaç gün sonra binlerce kilometre uzaktaki havayı etkileyebileceğini pitoresk (resimsi) bir şekilde açıklamış ve bu “kelebek etkisi” olarak adlandırılmıştır.²⁹

Bu çerçevede kelebek etkisi bugün, bir sistemin başlangıç verilerindeki ufak değişikliklerin büyük ve öngörülemez sonuçlar doğurabileceği şeklinde bir anlayışla kullanılmaktadır. Kelebek etkisine verilebilecek örnekler aşağıdadır:

- “Bir mış bir nalı, bir nal bir atı kurtarır, bir at bir komutanı, bir komutan bir savaşı, bir savaş bir vatani kurtarır.” Türk atasözü,
- 2020 yılında Vuhan’da ortaya çıkarak tüm dünyada ve ülkemizde hayatı altüst eden, canlara mal olan Koronavirüs için Sağlık Bakanının; bir virüsün Vuhan’da kanat çırpmasının tüm dünyada fırtınaya neden olduğunu belirterek kelebek etkisiyle kişilerin yapabileceği küçük bir ihmalin, bir uçtan bir uca tüm Türkiye’yi etkileyebileceğini belirtmesi,³⁰
- 18 Aralık 2010 tarihinde Tunus’ta başlayan protestoların, bir kıvılcım gibi birden parlaması, kelebek etkisiyle benzer sorunlar yaşayan Arap dünyasına sıçrayarak yayılması ve Arap Baharı diye adlandırılması,
- Büyük devletlerin güç mücadeleleri sırasında oluşan olayların kelebek etkisiyle, binlerce insanın Suriye’den kaçması, bugün ise Afganistan dışına çıkmaya çalışması.

Burada görüleceği üzere dünyamızda çeşitli sınamalar, iklim, ekonomi, doğal kaynaklar, çevre ve sağlık gibi hususlardaki şartların değişmesiyle güvenlik ortamı da değişmekte ve açıklanan kelebek etkisiyle olaylar artarak devam etmektedir.

Bu çerçevede günümüzde meydana gelen stratejik değişimde kelebek etkisi hesaplanarak gerekli önlemlerin alınması önem kazanmaktadır.

27 Edward Lorenz (1917-2008/ Amerikalı Matematikçi ve Meteorolojist), Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Edward-Lorenz>, [Erişim tarihi: 17.8.2021].

28 Edward N. Lorenz, Deterministic Nonperiodic Flow Journal of the Atmospheric Science, 01 Mar 1963, https://journals.ametsoc.org/view/journals/atsc/20/2/1520-0469_1963_020_0130_dnf_2_0_co_2.xml, [Erişim tarihi: 17.8.2021].

29 Kelebek Etkisi, The Exploratorium, <https://www.exploratorium.edu/complexity/CompLexicon/lorenz.html>, [Erişim tarihi: 17.8.2021].

30 T.C. Sağlık Bakanı twitter, 19.05.2020, Bir Virüsün Vuhan’da kanat çırpması tüm dünyada fırtınaya neden oldu <https://twitter.com/drfahtrettkoca/status/126.288.1320281276418?lang=en>, [Erişim tarihi:17.8.2021].

5. Geleceğe Bir Bakış ve Yapabileceklerimiz

Açıklanan hususlar çerçevesinde yaşamımızda bir değişim olduğu görülmektedir. Önemli olan bizim süratle bu değişim sırasında gelecek hakkındaki çalışmalarla öngörülerimizi ve yapabileceklerimizi ortaya koymamızdır.

Söz konusu yapılan tüm çalışmaların incelenmesiyle önümüzdeki bilimsel sürecin üstel($x^{2,3,4}$) katlanarak giden bir hızla gelişeceği ve 20 yıllık bir ufka baktığımızda geleceği tahmin etmenin zor olmakla beraber, eğilimleri belirlemenin mümkün olacağı değerlendirilmektedir. Sanayi Devrimi'nde makine gücü nasıl derin bir fark yarattı ise bu süreçte de data-bilgi toplanması, analizi ve bunun faaliyetlere yansıtılması benzer bir fark yaratacaktır.

Bu çerçevede Google, Apple, Facebook ve Amazon gibi ABD teknoloji devleri ile Alibaba, Tencent, Badoo gibi Çin devleri 21. yüzyılı şekillendirecek ve bu süreçte "Akıllı, Birbirine bağlı, Dağıtılmış ve Dijital" dört kapsayıcı özellik birçok gelişmiş askerî teknolojilere yön verecektir. Bu özelliklere göre hazırlıklı olmak ise günümüzde önemlidir ve gereklidir.

NATO'nun söz konusu değerlendirmeleri ile bu ortamın gerektireceği yetenek ve yöntemlerle ilgili öngörülerinin, ülkemizde devam eden çalışmalara katkı sağlayabileceği, ancak söz konusu öngörülerin Türkiye'ye özgü hâle getirilmesinin gerekeceği düşünülmektedir.

Devam eden krizler, Rusya ile tansiyonun artması ve hibrit-siber savaflara karşı yeni yeteneklere sahip olma gereklileriyle NATO zirvelerinde üye ülkelerinin GSMH'nin minimum %2'sinin harcanması³¹ tavsiye edilmesine rağmen; NATO üyesi çoğu ülke çeşitli saiklerle savunma harcamalarını³² azaltmaktadır. Bu durum ise ülkeleri birbirleriyle değişen güvenlik başta olmak üzere ittifak yapmaya ve/veya ortak projeler geliştirmeye yöneltmektedir. Bu kapsamda günümüzdeki küresel güvenlik sistemini ve aktörlerini ana hatlarıyla tanımlamak ve yakın gelecek için küresel sistemin evrileceği şekli öngörmek önemlidir.

Ayrıca uluslararası alanda yapılan çeşitli konferans, seminer ve forumlarda tüm boyutlar masaya yatırılarak tartışılan, görüş alışverişi icra edilen güvenlik toplantılarına iştirak edilerek sorunlara ortak çözümler aranmalıdır.

Türkiye; BM, NATO, Avrupa Konseyi, Asya'da İş birliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (AİGK), Afrika Birliği gibi üyesi olduğu tüm kuruluşlarda etkinliğini ve güç birliğini arttırmalıdır.

BM Güvenlik Konseyi beş daimî üyesi olan ABD, Rusya, Birleşik Krallık, Fransa ve Çin açıkladıkları ulusal güvenlik ve dış politika yöntemleri ile sahadaki güç sınamalarıyla bize işaretler vermektedir. Buna göre analizlere dayalı uluslararası politika gelişmesiyle; küresel sistemi kavrama, karar vericilerin uluslararası ilişkiler/güvenlik alanını anlamasının mümkün

31 NATO (2019), Funding NATO, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_67655.htm, [Erişim tarihi: 17.02.2020].

32 Jonathan Beale, "NATO defense spending falls despite promises to reverse cuts", BBC News, 26. 02. 2015; Ian Kearn, & Raynova, Denitsa, *European Leadership Network, (ELN) Araştırması* (www.europeanleadershipnetwork.org) [Erişim tarihi: 14.10.2015].

olacağı, aksine küresel güvenliğin bugününden hareketle geleceğini öngörmenin her zaman doğru sonuçlar vermeyeceği kıymetlendirilmektedir.

Kısaca küresel sistemi etkileyen siyasi, askerî, ekonomik ve sosyal alanlardaki değişkenlerin, çok disiplinli, çok taraflı ve kapsamlı bir bilimsel inceleme olmaksızın anlaşılacağını iddia etmek mümkün olmayıp bu değişkenleri akılla, sabırla ve çok iyi bir stratejiyle yönetmek gerekmektedir.

Yukarıda açıklanan ve güvenliğin doğasında olan değişiklikler ile bilim ve teknolojiadaki hızlı gelişmelere bağlı olarak öncelikle askerî yapıda, değişimin safhaları uygulanırken zihinsel hazırlık süreciyle zekânın etkili kullanımı ve değişen durumlara süratle uyum sağlayacak bilimsel karar verme, bilgi, liderlik ve stratejik iletişim yöntemlerinin kullanılması kaçınılmazdır.

Yönetimde istikamet ile enerji vermek, bireyleri vizyona sevk etmek, günümüzdeki en önemli güç olan bilgiye sahip olmak ve etkili kullanmak, kurumsallaşarak çıkarılan derslerden öğrenen organizasyon olmak ve imaj-itibar-saygınlık yönetimiyle günümüz süreçleri yönetilebilecektir.

Sonuç

Yaşadığımız yüzyılda dünyamız ve güvenlik ortamında sürekli bir değişim söz konusudur. Bu değişimle birlikte savaşların neveleri de değişmiş ve bu duruma karşın ülkelerin temel hedefi barış, istikrar ve refah ortamının tesisi olmuştur.

Günümüzde konvansiyonel savaş olarak nitelendirilen savaşlar yerine daha çok düzensiz, hibrit, siber, bilgi, bulanık, vekâlet vb. savaşların yaşandığı görülmektedir. Kavramlar ülkelere göre değişiklik gösterse de değişmeyen bazı ortak hususların olduğu görülmektedir. Ayrıca savaşın değişen karakteristiği içinde savaşların başlangıç ve bitişi arasındaki belirsizlik artmış ve savaş sadece askerler arasında meydana gelen bir olay olmaktan çıkarak sivillerin de dâhil olduğu küresel bir boyuta ulaşmıştır.

Küreselleşme etkisi ile devlet dışı örgütler, ekonomik oluşumlar, sivil toplum ve bireylerin etkinliklerini artırarak küresel sistemin esas aktörü olarak kabul edilen ulus devletin ve uluslararası örgütlerin eylemlerini kısıtlama ve etkileme gücüne kavuşmuşlardır.

Devlet dışı aktörlerin artan etkinliği, değişen ekonomik koşullar, iklim değişikliği, nüfusun artışı, su-gıda problemleri, yeni enerji ihtiyacı, yeni sosyal örgütlenme biçimleri ve teknolojik gelişmeler, küresel sistemin geleceğini belirlemede önemli rol alacaktır.³³

Bu kapsamda açıklanan küresel problemler, risk ve tehditler ile güç sınamalarına karşı ortak mukabele edilmesi gerekli hâle gelmiştir.

33 NATO ACT the Strategic Foresight Analysis (SFA) https://www.act.nato.int/images/stories/media/doclibrary/171004_sfa_2017_report_hr.pdf, [Erişim tarihi: 10.05.2020], *World Economic Forum the Global Risks Report 2019 14th Edition*, Geneva, WEF, 2019, s. 5, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf, [Erişim tarihi: 23.10.20].

Günümüzde küresel güvenlik ortamında ekonominin de etkin olmasıyla “devamlılıktan” ziyade “değişim” eğiliminin hâkim olması, tehditlerin sürekli değişimi ve bu değişimlerin birbirlerine yaptıkları kelebek etkisi nedeniyle küresel sistem analizini güçleştirmektedir. Ancak geleceği tahmin etmek kadar bugünün verilerini doğru değerlendirerek geleceğe hazırlanmak da önem arz etmektedir. Bu anlamda savunma ve güvenlik politikalarını belirleyen ve uygulayan yöneticiler küresel güvenlik ortamının geleceğinde yaşanacak alternatif senaryoları dikkate alarak analitik süreçlere bağlı, kritik ve yaratıcı düşünmeye ve gerekli tedbirleri süratle almaya mecburdurlar.

Soğuk Savaş sonrası BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin, NATO ve AB gibi aktörlerin küresel ve güvenlik politikalarını yeniden belirlediği çok kutuplu ortamda; Türkiye'nin ABD-Avrupa, Brexit, Avrupa-Çin, Avrupa-Rusya, Avrupa-Türkiye ile Ortadoğu, Uzakdoğu, Balkanlar ve Afrika eksenlerinde ve ülkemiz çevresinde son siyasi gelişmelerin ortaya çıkardığı gerilim, güvenlik, denge ve kırılmalarını çok iyi okuması ve kendine özgü nitelik ile dinamikleri içinde barındıran bu hassas güvenlik ortamını Türkiye lehine olacak şekilde stratejik zekâ, sabır ve maharetle yönetmesi gerekmektedir.

Bir bölgesel güç örneği olarak Türkiye özelinde, tüm bu politikaların yürütülmesinde, değerler ekseninde berraklaşmış millî kimlik ve Atatürk'ün dış politika ilkeleri³⁴ (Gerçekçilik, Tam Bağımsızlık, Barışçılık, Ülkenin Güvenliliği, Çağdaşlık ve Akılcılık) yararlı olabilecektir.

Risk ve tehditlerin çeşitlenerek 21. yüzyılda güvenliğin değişimi ve küreselleşmesi ile muharebe sahası genişlemiş, yeni harekât ve savaş türleri ortaya çıkmış, harekât alanı boyut değiştirmiştir, değiştirmeye devam etmektedir. Özellikle internet ve dijitalleşmenin getirdiği değişimin yoğun olarak yaşandığı günümüzde söz konusu değişim olgusunu fırsatlara dönüştürebilmek öncelikli bir konu olmuştur.

Türkiye bu değişimle mücadele için gerekli güce, teknolojiye ve dinamîğe sahiptir.

Önemli olan; öğrenen organizasyon olma, dönüşümsel düşünerek değişim-gelişimi takip etmek, millî menfaatlere uygun tüm tedbirleri zamanında almak, güvenlik, barış, istikrar ve refah için gerekli çalışmaları yapmak ve kelebek etkisini hesaba katarak “millî gücü” her şartta kuvvetli tutmaktır.

Ancak bilinmelidir ki dönüşüm varılacak bir son durak değil, uzun, kapsamlı ve sürekli bir süreçtir ve değişen dünyamız ile değişen güvenlik ortamında kelebek etkisinin, olumlu şeyler üzerine olması için gayret edilmelidir.

34 Hacettepe Üniversitesi “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası” <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf>, [Erişim tarihi: 04.01.2021].

KAYNAKÇA

- Alpar, Güray, *Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi*, Palet Yayınları, İstanbul 2015.
- Bayraktar, Gökhan, *Siber Savaş ve Ulusal Güvenlik Stratejisi*, Yeni Yüzyıl, İstanbul 2015.
- Beale, Jonathan, “NATO Savunma Harcamalarındaki Düşüş”, *BBC News*, (26 .02 2015).
- Bond, Margaret S., “Hybrid War: A New Paradigm for Stability Operations in Failing States”, *USAWC Strategy Research Project, U.S. Army War College*, 2007.
- Cuomo, Scott A., DONLON Brian J. “Training a ‘Hybrid’ Warrior”, *Marine Corps Gazette, USA* 2008, s. 50-55.
- Çimen, Ali-Göknur Gögebakan, *Tarihi Değiştiren Savaşlar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Çona, Ömer, *Suriye Krizinde Uluslararası Güç Mücadelesi: Vekalet Savaşları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, Ankara 2018.
- Dale, Herspring, “Marshal Nikolai Ogarkov and the Scientific-Technical Revolution in Soviet Military Affairs”, *Comparative Strategy*, (1987), s. 29-59.
- Gerasimov, Valery, “The Value of Science in Prediction”, *Military-Industrial Kurier Ypk-news*, VIII/ 476, (27 Şubat 2013).
- Goodman, Marc, *Future Crimes*, Doubleday Publishing Company, New York 2015.
- Hoffman, Frank, “Hybrid Warfare and Challenges”, *JFQ National Defense Universty*, DC 2009, s. 39.
- Liang, Qiao and Xiangsui Wang, *Unrestricted Warfare*, Beijing: PLA Literature and Arts Publishing House, February 1999.
- Kara, Mahruze, *Siber Saldırıları – Siber Savaşlar ve Etkileri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Merrick, Kathryn, Medria Hardhienata, Kamran Shafi ve Jiankun Hu, “A Survey of Game Theoretic Approaches to Modelling Decision-Making in Information Warfare Scenarios” *Future Internet, MDPI*, 2016, s. 5.
- Oxford Essential Quotations (6 ed.)*, ed. Ratcliffe Susan, Oxford University Press, England 2018.
- Puyvelde, Damien Van “Hybrid war – does it even exist?” *NATO Review*, (2015).
- Stavridis, James, “Six Ways the U.S. Isn’t Ready for Wars of the Future, The new ABC’s of combat: autonomy, biotech and cyber”, *Bloomberg*, (10.07.2020)
- Tarçın, Uğur, *Yeni Güvenlik Ortamında NATO’nun Rolü ve Türkiye’ye Etkileri (1991-2019)/Jeopolitik ve Strateji*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2021.
- “Hibrit Savaş ve NATO Kara Komutanlığına Yansımaları”, *LandPower Magazine*, I/3, (Sonbahar 2015), s. 24-28.
- Veysel, Çetin, *Savaşın Felsefesi*, Etik Yayınları, İstanbul 2007.
- Vegetius, Publius Flavius Renatus, *Epitoma Rei Militaris*, Trns. N. P. Milner, Liverpool University Press, England 2001.
- USA Field Manual 3-38 Cyber Electromagnetic Activities, HQ Department of the Army, D.C.,12 February 2014.
- Yıldız, Mehmet, *Abdülhak Molla ve Tarih-i Livâ’sı Tahlil ve Tenkidli Metin*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Elektronik Kaynaklar**
- Budak Burak, “Cambridge Analytica hikayesi, Facebook ve büyük veri”, <https://webrazzi.com/2018/03/22/cambridge-analytica-hikayesi-facebook-ve-buyuk- veri/> [Erişim tarihi: 11.04.2020].

- Erenel, Fahri “Savaşın değişen Modeli Hibrit Savaş”, <https://www.ilmvemedeniye.com/hibrit-savas-nedir.html>, [Erişim tarihi: 15.10.2019].
- Galeotti, Mark, “The ‘Gerasimov Doctrine’ and Russian Non-Linear War”, <https://inmoscowshadows.wordpress.com/2014/07/06/the-gerasimov-doctrine-and-russian-non-linear-war/> [Erişim tarihi: 19.01.2021].
- Hacettepe Üniversitesi “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası” <http://www.ait.hacettepe.edu.tr/egitim/ait203204/II7.pdf>, [Erişim tarihi: 04.01.2021].
- Kearn, Ian & Denitsa Raynova, *European Leadership Network, New Research*, <http://www.europeanleadershipnetwork.org>, [Erişim tarihi: 14.10.2015].
- Lorenz Edward, Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Edward-Lorenz>, [Erişim tarihi: 17.8.2021].
- NATO Belgesi, “Strategic Foresight Analysis-SFA”, (Allied Command Transformation-ACT) 2013, <https://www.nato.int/SFA>, [Erişim tarihi: 10.05.2020].
- NATO Belgesi, “Framework For Future Alliance Operations-FFAO”, (Allied Command Transformation-ACT) 2015, <https://www.nato.int/FFAO>, [Erişim tarihi: 10.05.2020].
- NATO (2019) “Funding NATO”, https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_67655.htm, [Erişim tarihi: 17.02.2020].
- Stoltenberg Jens, “NATO Secretary General’s opening remarks “NATO Transformation Seminar, 25. 03. 2015, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_118435.htm?selectedLocale=en, [Erişim tarihi: 29.12.2020].
- T.C. Sağlık Bakanı twitter, 19 May 2020, “Bir Virüsün Vuhanda kanat çırpması tüm dünyada fırtınaya neden oldu”, <https://twitter.com/drFahrettinKoca/status/126.288.1320281276418?lang=en>, [Erişim tarihi: 17.8.2021].
- Verizon, “2013 Data_Breach_Investigations_Report”, <https://www.verizon.com>, [Erişim tarihi: 14.10.2020].
- World Economic Forum, “The Global Risks Report 2019 14th Edition”, Geneva, WEF, 2019, http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf, [Erişim tarihi: 23.10.20].

KARTLİ (GÜRCİSTAN) KRALLARININ HAYATLARI ADLI GÜRCÜ KRONİĞİNE GÖRE KUZEY KAFKASYA HALKLARI*

THE PEOPLES OF THE NORTH CAUCASUS IN THE GEORGIAN CHRONICLE: *THE LIVES OF THE KINGS OF KARTLI (GEORGIA)***

Cihan YALVAR***

Öz

Kafkasya ile çevresinin tarihi hakkında çok mühim bilgiler içeren ve özellikle de Kuzey Kafkasya'da yaşamış olan ve günümüzde hâlâ yaşamakta olan toplulukların tarihleri ile alakalı yazılmış olan en önemli kroniklerin başında hiç şüphesiz ki Gürcü kronikleri gelmektedir. *Kartlis Tskhovreba* (*Kart'lis Chovreba*) isimli derleme eser, M.Ö. 4. yüzyıldan (Gürcülerin kökenlerinden-Hz. Nuh'un torununun torunu olan Togarmadan) 17. yüzyıla kadar Kafkasya'da ve çevre bölgelerde meydana gelen olayları içermektedir. *Yeni Kartlis Tskhovreba* ise 18. yüzyılda Kral VI. Vahtang'ın (1675-1737) emri ile adı geçen kraldan önce yazılmış olan eski *Kartlis Tshovreba* el yazmalarının derlenmesi ile meydana getirilmiştir. Söz konusu bu anonim kroniğin derlenmesi esnasında Gürcü kilisesinin kayıtlarından da yararlanıldığı bilinmektedir. İnceleyeceğimiz kronik, yukarıda da sözü edilen *Kartlis Tskovreba* isimli eserin ilk kısmında bulunan ve 11. yüzyılda Leonti Mroveli tarafından yazıldığı düşünülen *Kartli (Gürcistan) Krallarının Hayatları/Yaşamları* isimli Gürcü kroniğidir. Zikredilen bu kroniğin Kuzey Kafkasyadaki halklar ve topluluklar ile ilgili çok önemli bilgiler ihtiva ettiği görülmektedir. Kronik genel olarak, M.Ö. 4. yüzyıldan M.S. 5. yüzyıla kadar bölgede meydana gelen olayları içermektedir.

Kroniğin bu kadar önemli bilgiler içermesine karşın, Kuzey Kafkasya'nın eski dönem çalışmalarında bu kroniğin göz ardı edildiği görülmektedir. Amacımız göz ardı edilen bu kronikte bulunan bilgileri aktarmak suretiyle hem çağdaş kaynaklarda hem de araştırma eserlerde yer alan bilgiler ile karşılaştırarak kroniğin içerdiği dönemde Kuzey Kafkasya'da bulunan halkların tarihini irdelemektir. Makalede, günümüz Çeçen-İnguş halklarının (Vaynakh) öncülleri olarak kabul edilen Durdzuklar, Kuzey Kafkasya tarihinin önemli yapı taşları arasında yer alan Ovslar (Alanlar), günümüz Adıgelerin ve Abazin-Abhazların etnik kökenlerinde önemli bir etkisi olduğu bilinen Cikler'in yanı sıra (Jikler-Zihler/Zikhler), Dağıstan halkları arasında yer alan Lekler ve Didoylar'ın Kafkasya Tarihi'ndeki yerlerinin yanında bölgede bıraktıkları etkilere cevap aranmaktadır. Sonuç olarak makalede, Leonti Mroveli tarafından kaleme alındığı düşünülen bu kronikte yer alan Kuzey Kafkasya halklarının isimleri, yaşadıkları bölgeler ve faaliyetleri aynı dönemin antik yazarları olarak da bilinen Herodot, Strabo, Plinius ve Plutarch gibi yazarların kaleme aldıkları eserler

* 27 Haziran 2021 tarihinde Kafkas Vakfı tarafından düzenlenen II. Kafkasya Öğrenci Sempozyumu'nda sunulan tebliğimin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Bu makalede Leonti Mroveli tarafından kaleme alınmış olan *Kartli (Gürcistan) Krallarının Hayatları/Yaşamları* adlı eserin ağırlıklı olarak Rusça ve İngilizce çevirileri esas alınmıştır.

*** *Doktora Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, cihan_yalvar@outlook.com, ORCID: 0000-0002-2791-4393*

ile desteklenerek ve mukayese edilerek Kuzey Kafkasya'da bulunan halklar ve toplulukların bölgedeki faaliyetleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Ovslar (Alanlar), Cikler (Jikler-Zihler/Zikhler), Durdzuklar, Lekler, Didoylar

Abstract

Georgian chronicles are undoubtedly one of the most important chronicles, containing significant information about the history of the Caucasus and its surroundings, particularly about the communities that lived and are still living in the North Caucasus. A compilation called Kartlis Tskhovreba (Kartlis Chovreba) narrates events that took place in the Caucasus and surrounding regions from the fourth century (from the origins of the Georgians – Togarma, the great-grandson of Prophet Noah) to the seventeenth century. The new Kartlis Tskhovreba was built by King VI Vahtang (1675-1737) in the eighteenth century. It was created by compiling the old Kartlis Tshovreba manuscripts written before the aforementioned king. It is known that the records of the Georgian church were also used during the compilation of this anonymous chronicle. The chronicle that will be examined here is the Georgian chronicle titled as *Lives of the Kings of Kartli (Georgia)*, which is thought to have been written by Leonti Mroveli in the eleventh century and found in the first part of the Kartlis Tskovreba. In general, the chronicle includes events that took place in the North Caucasus from fourth century B.C. to the fifth century A.D.

Despite its significance, this chronicle is ignored by the present scholarship on the North Caucasus. This article aims to question the effects the Durdzuku, who are considered to be the predecessors of today's Chechen-Ingush peoples (Vaynakh), the Ovses (Alans), who were among the important building blocks of the history of the North Caucasus, as well as the Djiks (Jiks), who are known to have a significant influence on the ethnic origins of today's Adyghes and Abazin-Abkhazians. – Zihs/Zikhs), Leks and Didoy, who are among the peoples of Dagestan, besides their place in the Caucasus history, left in the region. The names of the peoples of the North Caucasus, their regions and activities as mentioned in this chronicle will be compared with the works written by contemporary authors such as Herodotus, Strabo, Plinius and Plutarch. The activities of the peoples and communities in the region will be examined.

Keywords: Georgia, Ovses (Alans), Durdzuku, Ciks (Jiks-Zihs/Zikhs), Leks, Didoy

Giriş

Kartlis Tshovreba (Kartli/Gürcistan Tarihi) isimli anonim kronik, Gürcistan Kralları arasında mümtaz bir yere sahip olan VI. Vahtang zamanında (1675-1737) bir araya getirilmiştir. Adı geçen Kral, kurmuş olduğu bir komisyon ile farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış olan kronikleri, kronolojik bir sıraya göre düzenlettirmiştir. Sözü edilen bu düzenleme sırasında Ermeni ve Fars tarihini içeren kaynaklardan da faydalanılmıştır.¹ Sözü edilen derleme kronik içerisinde yer alan *Kartli Krallarının Hayatları* isimli kronik bütünüyle Kafkasya Tarihi açısından önemli bilgiler içermektedir. Çoğu araştırmacının ortak fikrine göre Leonti Mroveli tarafından 11. yüzyılda kaleme alınmış olan kronikte, Kafkasya'da yaşamış ve hâlâ yaşamakta olan Ovslar (Alanlar),

1 *Kartlis Tskhovreba A History Of Georgia*, Artanudji Publishing, Tbilisi 2014, s. 6; *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, Glavny Redaktor Akademik Roin Metreveli, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008, s. 6; *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Türkçeye çev. Hrand D. Adnreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 1; Leonti Mroveli, *Jizn Kartliyskih Tsarey*, Pervod s drevnegruzinskogo predislovie i kommentarii G. V. Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979, s. 11; İlyas Üstüner, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, s. 19.

Cikler (Jikler-Zikler/Zikhler), Durdzuklar (Çeçen-İnguş), Lekler ve Didoylar (Dağıstan halkları) ve son olarak da Kavkaslılar hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Sözü edilen bu kroniğin yazılması esnasında Hristiyanlık öncesi Kartli/Gürcistan tarihine ait olan eserlerden de faydalanılmış olduğundan ötürü bazı anakronik durumlar söz konusudur.² Söz konusu olan anakronik durumlar aşağıdaki bölümlerde detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Müellifin, eserinde genellikle Gürcistan'a komşu olan halkları sadece ülkede meydana gelen olaylar ile bağlantılı gördüğü durumlarda bilgiler verdiği görülmektedir. Bu nedenle de Kuzey Kafkasya'da cereyan eden olaylar hakkında kronikte sadece Gürcistan ile ilişkisi olan halklar ve topluluklardan bahsedilmiştir. Buna rağmen kronik, Kuzey Kafkasya'daki toplulukların tarihleri için özellikle de erken tarihleri için önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.³

1. Ovslar (Alanlar)

Alanların (Ovsların) Kuzey Kafkasya'da görülmeleri, Kuban bölgesinde bulunan ve M.Ö. 2. yüzyılın sonu ile M.S. 1. yüzyılın ortası arasına tarihlenen buluntular ile ifade edilmektedir.⁴ Kuzey Kafkasya tarihine damga vurmuş olan Alanların öncülleri araştırmacıların ortak fikirlerine göre Sarmat kabileleri içinde yer alan Aorslar olarak görülmektedir.⁵ Sözü edilen topluluğun, Kuzey Kafkasya topraklarında yerleşmiş oldukları bölgelere bakıldığında onların eş zamanlı olarak bahsi geçen bölgenin hem bozkır hem de dağlık kısımlarına yerleştikleri görülmektedir. Alanların özellikle Kuzey Kafkasya'nın dağlık kısımlarına yerleşmeleri, Güney Kafkasya yönündeki askerî ve ticari yolları kontrol etme isteğinde olduklarına işaret etmektedir. Adı geçen topluluğun bölgedeki bu yerleşimlerine bakıldığında onların iki farklı bölgede meskûn oldukları görülmektedir. Sözü edilen bu gruplardan ilki Don⁶ Nehri ve civarında yerleşikken diğer grup ise Kuzey Kafkasya'nın merkezinde bulunmaktaydı.⁷

2 Mroveli, *Jizn Kartliyskih Tsarey*, s. 3.

3 *Age.*, s. 10-11.

4 Alan A. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya*, çev. Orhan Uravelli, Kafdav Yayıncılık, Ankara 2017, s. 185. Alanların Kuzey Kafkasya'daki faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. V. B. Kovalevskaya, *Kavkaz i Alanı*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1984.

5 Agustí Aleman, *Alanı v Drevnih i Srednevekovih Pismennih Istočnikah*, İzdatelstvo Menedjer, Moskova 2003, s. 36-38; Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul 1998, s. 34; Umut Üren, *Avrasya'nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018, s. 80; Ruslan Betzov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, çev. Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara 2009, s. 180; İlhami Durmuş, *Sarmatlar*, 4. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 58, 96. Alanların kökenlerine ait birden fazla fikir öne sürülmüştür. Kafkasya'yı ziyaret etmiş seyyahların aktardıkları bu noktada önemlidir. Bu seyyahlar arasında yer alan Julius Klaproth, Alanların Sarmatlar ile yakın bir ilişkisi olduğunu ifade ederken Haxhausen'e göre Alanlar Osetlerin atalarıdır. Detaylı bilgi için bk. Aşegül Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021, s. 93, 98. Alanların etkileri sadece Osetler üzerinde değil, Kuzey Kafkasya'nın farklı kabileleri üzerinde de görülmektedir. Onlar, belli bir derecede Adıgeleri etkilemiş olmakla beraber, Alanların etkileri Karaçay-Malkarlılar arasında da görülmektedir. Bunun yanında Alanlar, bazı araştırmacılara göre günümüzdeki Osetlerin, Malkarlıların ve Karaçaylıların ataları olarak kabul edilmektedirler. Daha detaylı bilgi için bk. Üren, *Avrasya'nın Bozkır Halkları*, s. 163-173, 173-176; Betzov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 181-182; L.İ. Lavrov, "Karaçevtsi", *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiyey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaevev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 243.

6 Don ismi İran dilinde su demektir. Daha fazla bilgi için bk. Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 98.

7 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 277.

1.1. Kartli Krallarının Hayatları Adlı Gürcü Kroniğinde Ovlara Ait Bilgiler

Yukarıda bahsedilen kronikte Ovlara ait ilk bilgi Hazar (İskit-Sarmat⁸) Kralı'nın oğlu olan Uobos'un adının geçtiği bölümde karşımıza çıkmaktadır. Mroveli burada Alanların kökenlerinden şöyle bahsetmektedir:

Hazar Kralı, Kafkas Dağları'nı aştığı sırada yanında bulunan oğlu Uobos'a⁹ Somhet ve Kartli'den alınan esirleri ve Lomek (Terek)'in doğusunda bulunup dağın batı ucuna kadar uzanan Kavkas'ın bulunduğu toprakların bir kısmını mülk olarak verdi. Sonrasında Uobos buraya yerleşti. Kavkas'a bağlı olan topraklar arasında yer alan Ovset'te ikamet eden Ovslar, Uobos'dan neşet etmişlerdir.¹⁰

Gürcü kaynaklarında Ovs ismi ile tesmiye edilen Alanların¹¹ kökenleri hakkında araştırmacılar iki farklı görüş etrafında birleşmişlerdir. İlk görüşe göre Ovslar, İskit Kralı'nın oğlu Uobos'a verdiği esirlerin torunlarıdır.¹² Bu görüş ile bağlantılı olan ikinci görüşe göre ise İskitlerin Med toprakları üzerine düzenledikleri seferlerin birisinde sözü edilen topraklarda yaşayan halklardan bir grup İskitler tarafından esir edilmiştir. Bu esirler, İskitlerin Kuzey Kafkasya'ya dönmeleriyle

- 8 Leonti Mroveli'nin burada Hazarlar ismiyle bahsetmiş olduğu güç İskit ve Sarmat kabileleridir. Hazarların kronikte verilen zamanda bölgede bulunmadıklarından ötürü burada Hazar isminin kullanımı anakronizm olarak değerlendirilmelidir. Daha detaylı bilgi için bk. Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 69; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 72; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 4; Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi I*, Osmanlıca'dan Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, 2. Basım, Kafdav Yayınları, Ankara 2009, s. 33. Kırzıoğlu'na göre Hazarlar ismiyle bahsedilenler Kimmerlerdir. Detaylı bilgi için bk. M. Fahreddin Kırzıoğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992, s. 17. Hazarlar hakkında genel bilgi ve onların Kuzey Kafkasyadaki faaliyetleri hakkında bilgi için bk. A.V. Gadlo, *Etničeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza IV-X. Vv.*, İzdatelstvo Leningradskogo Universiteta, Leningrad 1979; M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, 3. Baskı, Selenge Yayınevi, İstanbul 2008; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Yayınları, İstanbul 2019.
- 9 Uobos isminin orijinal şekli Obs'idir ve Tuallagov'a göre bu isim Alanların diliyle açıklanabilir. Detaylı bilgi için bk. Semenov, İ. G., "Soobşteniya Leonti Mroveli O Hazarah", *Vestnik İnstituta İAE*, 3, (2007), s. 5; Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 126.
- 10 *Gürcistan Tarihi*, s. 9-10; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 17-18; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 18; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 25.
- 11 Gürcü kroniklerinde Ovs ismiyle Alanlardan bahsedilmiştir. Haxhausen'e göre Tatarlar Osetlere Os, Lezgiler Otz ve Oti, Gürcüler ise Osi diyorlardı. Detaylı bilgi için bk. Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 97-98. Oset kelimesinin anlamı Ovsların Yurdu demektir ve bu isim onlara Gürcüler tarafından verilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Aleman, *Alanı v Drevnih i Srednevekovih Pismennih*, s. 30; Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 92, 100; *Osetim Glazami Russkih i İnostrannih Puteşestvennikov (XIII.-XIX. Vv.)*, Sostavlenie, Vvodnaya statya i primeçniya B. A. Kaloeva, Perevod çasti tekstov İ. S. Zevakinoy, Severo-Osetinskoe Knijnnoe İzdatelstvo, Ordjonikidze 1967, s. 89; N.F. Takoeva, "Osetini", *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaevev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 297. Ovs ismi hakkında detaylı bilgi için bk. N. G. Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1973, s. 103; Ya. A. Fedorov, *İstoričeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983, s. 105. 17. yüzyılda dahi Gürcüler, Osetleri Ovs şeklinde isimlendirmekteydiler. Daha fazla bilgi için bk. Hayri Ata, *100 Soruda Oset Alan Tarihi*, Alan Kültür ve Yardım Vakfı, İstanbul 2019, s. 103.
- 12 Yohann F. Blaramberg, *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tasviri*, çev. Habibe Eren, Kafdav Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 166.

bölgeye getirilmişlerdir. İskitler de onları, Daryal Geçidi'nden Kuzey Kafkasya'ya geçerken buraya yerleştirmişlerdir.¹³ İskitlerin, tüm Targomosluları egemenlik altına almalarından çok zaman sonra kronikte Ovslar ile ilgili bilgiler görülmeye başlar. Genel anlamda kronikte verilen bilgilerde Ovsların, Gürcülerin en önemli müttefikleri olduğu ve onların Gürcüler ile akrabalık bağlarının kurulduğu ifade edilmiştir. Müellif, müttefiklik durumlarının ilki Ardım isimli bir eristavin¹⁴ Kartli'ye girmesi ve burada yaşamakta olan halkı katletmesi olayında görülmektedir. Ardım'ın ardından İared'in eristav olarak tayin edilmesinden sonra İared'in ölmesi ile Kartlililer bu fırsattan yararlanmışlar ve Ovslar ile ittifak yaparak İran eristavını öldürmüşlerdir. Bu olay sonrasında Gürcüler bağımsızlıklarını kazanmışlardır.¹⁵

Bu bilginin ardından müellif, Makedonyalı Büyük İskender'in Kartli'ye gelmesi ve burayı egemenlik altına almasını anlattığı bölümde¹⁶ Parnavaz'ın,¹⁷ İskender'in yerine bırakmış olduğu Azon'a karşı başkaldırdığını ve bu amaç doğrultusunda Ovslar ve Lekler ile anlaşmıştı ifade etmiştir. Bu anlaşma gereğince Ovslar ve Lekler Azon'a karşı Parnavaz'ın yanında savaşmışlardır. Bu savaşta Azon yenilmiş ve Parnavaz Ovsların yardımına karşılık kız kardeşlerinden birisini Ovsların kralı ile evlendirmiştir.¹⁸ Parnavaz'ın ardından tahta geçen Saurmag¹⁹ zamanında da Ovslar ile Gürcüler arasında müttefiklik ilişkileri görülmektedir. Leonti, Saurmag döneminde yaşanan olayları şöyle ifade etmiştir: "Parnavaz'dan sonra tahta oğlu Saurmag²⁰ geçmiştir, onun hâkimiyetini kabul etmeyen Kartli eristavlarına karşı Saurmag, halasının oğlu olan Ovs kralına yardım için müracaat etmiş ve Ovs Kralı da yardımda bulunmak için seve seve hareket etmiştir."²¹ Müellif burada, Saurmag'ın Ovsları taht savaşında kendi yanına çekmesine dikkat çekmek ile

13 Met Çünatıko, *Kafkas Tarihi I*, s. 198. Morgan'a göre de Osetler, İskitlerin İran seferlerinde esir ettikleri halktır. Ona göre İskitler, Daryal geçidi üzerinden Kafkasya'ya dönerken bu kavmi buraya yerleştirmişlerdir. Daha fazla bilgi için bk. Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 94.

14 Eristav, anlam olarak halk şefi anlamına gelen ve önemli eyaletlerin ırısı ve değiştirebilen valilere verilen bir Gürcü ünvanıdır. Detaylı bilgi için bk. *Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Türkçeye çev. Hrand D. Adnreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 10.

15 *Gürcistan Tarihi*, s. 11; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 29; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 23-24; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 24.

16 Büyük İskender, Kartli üzerine sefer düzenlememiştir. Bu yüzden müellifin burada anlatmak istediği Gürcistan'ın ilk Kralı olan Parnavaz'ın hakimiyetini güçlendirmesi olabilir.

17 Kartli'nin ilk kralı olarak bilinen Parnavaz/Farnavaz M.Ö. 299-234 yıllarında Gürcistan Kralı olarak hüküm sürmüştür. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History, Medieval Armenian Adaption of the Georgian Chronicles The Original Georgian Texts and The Armenian Adaption*, translated with Introduction and commentary by Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford 1996, s. 379; Cyrill Toumanoff, "Chronology of The Early Kings of Iberia" *Traditio*, 25, (1969), s. 8.

18 *Gürcistan Tarihi*, s. 21; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 23-24; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 23-24; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 29.

19 Parnavaz'ın ardından tahta geçen oğlu Saurmag M.Ö. 234-159 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Daha fazla bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 379; Toumanoff, "Chronology of The Early Kings of Iberia", s. 9.

20 Anlamı Kara El olan Saurmag isminin kökeni Osetçedir. Detaylı bilgi için bk. Donald Rayfield, *Edge of Empires A History of Georgia*, Redaktion Books, London 2012, s. 24.

21 *Gürcistan Tarihi*, s. 27; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 25; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 25; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 30.

onların Gürcü hanedan ailesi ile olan yakın ilişkilerini de vurgulamıştır. Burada bahsedilen Ovs grupları, Alan Tuallagov'a göre onların Kuban boylarında meskûn olanlarıdır.²²

Saurmag döneminin ardından Mroveli, M.S. 87-103 yıllarında hüküm süren Azork ve Armazel zamanında Gürcüler ile Ovsların müttefiklik ilişkilerinden şöyle bahsetmektedir:

Azork ve Armazel²³ isimindeki prensler Gürcistan'ın sınırlarını ihya etmek üzere birleşmişlerdir. O esnada, Sumbat Bütitan, İarvand'ı öldürmüş ve aynı kralın kardeşi olan Artaşan'ı tahta çıkarmış olduğundan, Gürcistan kralları Azork ve Armazel, Ovsları ve yanlarında Lekleri yardıma çağırılmışlardır. Gürcülerin burada yardımlarına Ovs krallarından Bazuk ve Anbazuk²⁴ isimli iki kahraman kardeş Peçenekler²⁵ ve Cikler²⁶ ile beraber olmak üzere orduları ile gelmişlerdir. Gürcistan kralları yeni gelen bu kuvvetler ile ansızın Ermenistan topraklarına girdiler. Ovs Kralı Bazuk, Sumba'ı düelloya davet etti. Bazuk bu düelloda Ermeni kralı tarafından ağır yaralandı. Bunu gören Anbazuk derhal yardıma koştu fakat Sumbat onu öldürdü. Bu olay üzerine birleşik Gürcistan ordusu düşmanın üzerine hücumla geçti. Savaşı Ermeniler kazandılar.²⁷ Ardından Ovslar savaşta kaybettikleri askerleri için onların öçlerini almak için Gürcistan'a geçtiler. Gürcüler ile dostluk bağı kurdular ve iki müttefik millet, Ermeniler ile daima savaş halinde kaldılar. Ermenistan Kralı Artaşan bu dönemde, Sumba'nın kumandası altında bulunan bütün ordusu ile sefere çıktı. Bunun üzerine Gürcüler şehirlerin ve kalelerin sağlamlaştırılması ile meşgul oldular. Ardından Ermeni kralı bunları yendi ve Gürcüler ile Ovsları kendisine yemin ettirerek kendisine tabii ettikten sonra geri döndü.²⁸

22 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 166.

23 Ermeni kaynaklarında bu isimler Azuk ve Azmayer olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 53.

24 İsmi geçen bu iki kardeş hakkında detaylı bilgi için bk. R. T. Hatuev, *Hronika Alanskikh Tsarey, Materiali İstoriko-Kulturnogo Obşestva "Alanskiy Ermitaj"*, Seriya "Biblioteka Kraeved", Vip. II., Çerkessk 2007, s. 56. Bazuk ve Anbazuk'un isimlerinin anlamları hakkında birden fazla görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden ilki Oset dilinde Bazuk'un Omuz, Ambazuk/Anbazuk'un ise Düz Omuzlu-Kolu Güçlü olduğudur. Detaylı bilgi için bk. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 234. Diğer görüşe göre ise Karaçay-Malkar dilinde Bazuk'un İri Yarı Güçlü-Kalın, Ambazuk'un anlamı ise En İri demektir. Detaylı bilgi için bk. Yılmaz Nevruz, *Umumi Kafkas Tarihine Giriş I*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2017, s. 267.

25 Bu kısımda Peçeneklerden bahsedilmesi yine anakronizme işaret etmektedir. Fakat yazarın kroniği 11. yüzyılda kaleme almış olduğu düşünülürse Peçeneklerin burada geçmeleri anakronik bir durum teşkil etmemektedir. Çünkü Peçenekler 11. yüzyılın ortalarında Kıpçaklar'ın bölgeye gelmeleri ile onlar tarafından itilerek batıya hareket etmişlerdir. Kıpçakların Gürcistan'daki faaliyetleri ve varlıkları hakkında detaylı bilgi için bk. Cihan Yalvar, "Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerindeki Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, CXXIV/245, (2020), s. 279-306.

26 Mroveli'nin kroniği kaleme aldığı yıllarda Ciklerin, Gürcistan Krallığı içerisinde önemli bir rol oynadıkları da bilinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 65.

27 *Gürcistan Tarihi*, s. 45-46; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 31-32; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 32-33; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 33; T. A. Gabuev, *Rannyya İstoriya Alan (Po Dannim Pismennih İstoçnikov)*, Vladikavkaz, İriston 1999, s. 33.

28 *Gürcistan Tarihi*, s. 48; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 34; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 17-18, Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 32.

Burada geçen bilgilerin onların M.S. 72 yılında gerçekleştirdikleri seferlere ait olması kuvvetle muhtemeldir. Genel anlamda Alanların, Güney Kafkasya ve Ön Asya üzerine birden fazla sefer düzenledikleri kaynaklarda görülmektedir. Onlar, M.S. 1. yüzyılda Med topraklarına ve Part İmparatorluğu üzerine akınlar düzenlemişlerdir. Alanların sözü edilen bölgelere yaptıkları en önemli seferler ise M.S. 72 ve 135 yıllarında gerçekleşmiştir. Bu seferlerde onlar, Ermenistan'a iki kez girmişler ve buraları yağmalayıp tekrar topraklarına geri dönmüşlerdir. Ayrıca bu akınlarda Alanların Kapadokya'ya kadar ulaştıkları da bilinmektedir.²⁹ M.S. 72 yılında gerçekleşen seferde³⁰ Alanlar, Gürcü Kralı ile anlaşarak Med topraklarına yürümüşler, burayı talan etmişler ve onlara hiçbir güç karşı koyamamıştır. Onların ne denli güçlü bir şekilde bölgeye geldikleri, Med Kralı Pakor'un topraklarını bırakarak kaçmış olması, karısını ve cariyelerini ancak 100 talent³¹ ödeyerek esir olmaktan kurtarabilmiş olması ile görülmektedir. Bu seferde Alanların, Med topraklarının ardından Ermenistan'a kadar ulaştıkları da bilinmektedir.³² M.S. 135 yılında, Alanlar bir kez daha Kafkasya'nın güneyine inerek Albanya ve Med topraklarını harabeye çevirmişler, ardından Ermenistan ile Kapadokya'ya kadar ilerlemişlerdir.³³ Müellif sözü edilen bu müttefiklik ilişkilerinin M.S. 185-189³⁴ yıllarında hükümdarlık yapan Gürcistan Kralı II. Amazasp döneminde sonlanmasını ise şöyle ifade etmiştir:

II. Amazasp³⁵ döneminde büyük bir Ovs ordusu Dvalet yolu ile ilerledi. Kral'ın haberi ancak onların dağı geçmesinden sonra oldu. Ovslar, dinlenmek üzere Liahvi kıyısında sekiz gün beklediler. Bu zaman içinde hiçbirisi Gürcistan'a akın düzenlemedi. Çünkü amaçları sadece Mtzheta'yı tahrip etmektir. Amazasp tüm eristavları topladı ve ordu birleşince Ovslar, şehrin kuzeyinde bulunan kapılardan Muhnar istikametine doğru geldiler. Bu savaşta pek çok Ovs öldü. Ertesi gün Gürcüler akınlara devam ettiler. Bu sırada, Ovsların içerisinde kendileri arasında meşhur bir kahraman olan Huanhua³⁶ isimli birisi ortaya çıktı. Kral ve Huanhua karşılıklı haykırarak birbirlerinin üzerine atıldılar. Kral, ilk hamlede düşmanını öldürdü. Ardından Kral, gece takviye kuvvetler ile Ovsların üzerine yürüdü. Onları kılıçtan geçirerek karargâhlarını dağıttı. Ertesi yıl Kral, Ermenilerin de yardımcıları ile Ovsların ülkesini zapt etti ve zaferler ile geri döndü. Ardından Gürcistan topraklarında Kral'ın bazı davranışları halkı başka şeyler yapmaya itti. Ülkede huzursuzluklar meydana geldi. Bu olayların üzerine Ermeni kralı ordusu

29 Gabuev, *Rannyya İstoriya Alan.*, s. 31-32; Kazi T. Laypanov, İsmail İ. Miziev, *Türk Halklarının Kökeni*, çev. Hatice Bağcı, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 132; Üren, *Avrasyanın Bozkır Halkları*, s. 98-99, 124; Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 277-278; Ata, *100 Soruda Oset Alan Tarihi*, s. 71.

30 Kimi araştırmacılara göre bu sefer M.S. 72'de değil 68 veya 75 yılında ya da 70 yılının ikinci yarısından önce 72-74 yıllarında gerçekleşmiştir. Daha fazla bilgi için bk. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 227.

31 Başlarda ağırlık birimi olarak kullanılan talent zaman içinde bir para birimi olmuştur. Antik dönemde kullanılan bu para biriminin çıkış yeri Mezopotamya toprakları olmakla beraber bu birimin antik yazarlar tarafından farklı milletler tarafından kullanıldığı ifade edilmiştir.

32 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara.*, s. 225; Rayfield, *Edge Of Empires A History Of Georgia*, s. 32.

33 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 235.

34 *Rewriting Caucasian History*, s. 379; Toumanoff, "Chronology of The Early Kings of Iberia" s. 17.

35 Ermeni kaynaklarında Hamazasp olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 65.

36 Ermeni kaynaklarında Xawnaxa olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 66.

ile Gürcistan'a yürüdü. Ermeni kralının davetine Amazasp'a karşı kinli olan Ovslar da iştirak ettiler. Meydana gelen savaşta Amazasp yenildi ve öldü yerine ise Ermenistan kralının oğlu Rev (M.S. 189-216³⁷)geçti.³⁸

Bu bilginin hemen ardından, Gürcistan'da Hristiyanlığın kabul edildiği yıllarda hükümdar olan III. Mirian (M.S. 284-361) zamanında Ovsların, Feroş ve Kavtzia³⁹ isminde iki komutan önderliğinde Gürcistan'a akın yaptıkları görülmektedir. Bu akını haber alan Kral Mirian, Ovs topraklarına girerek bu toprakları tahrip etmiştir.⁴⁰

M.S. 380-394⁴¹ yıllarında II. Bakar zamanında ise Gürcülerin, İranlılara karşı Daryal Kapısı'nı açarak oradan Ovsların yardımı gelmesi teklifinde bulunmuşlardır.⁴² Tüm bilgiler ışığında, Ovslar'ın genel olarak bazı durumlar dışında Gürcistan Kralları yanında yer almış oldukları görülmektedir. Alanların, Gürcüler ile Güney Kafkasya ve Ön Asya'ya özellikle de Ermenistan ve Med topraklarına yaptıkları akınlar sadece M.S. 1.-2. yüzyıllar ile sınırlı kalmamıştır. Bahsedilen kronikte geçen bilgilerin yanı sıra onların akınlarının sözü edilen bölgeye M.S. 3.-4. yüzyıllarda da devam etmiş olduğu bilinmektedir.⁴³ Ayrıca kronikte, yukarıda da bahsedildiği gibi birçok araştırmacı tarafından farklı görüşler ile ifade edilen Alanların kökenlerine ait de çok önemli bir bilgi yer almaktadır. Onların kökenlerine ait kronikte geçen bilgilerin araştırmacıların ortaya attıkları görüşler ile uyumakta olduğu görülmektedir. Son olarak, onların Gürcülere karşı tutumlarının da dönemsel olarak değişikliğe uğradığı kronikte belirtilmiştir.

2. Cikler (Zihler/Zikhler/Jikler)

Cikler hakkındaki ilk bilgiler, Strabo tarafından kaleme alınan *Coğrafya* isimli eserde verilmiştir. Müellif eserinde, kendisinin yaşadığı dönemde Sindika ve Gorgippiadan sonra Aheyler, Zigler (Cikler) ve Geniohların deniz kıyısı boyunca yerleşik olduklarını ifade etmiştir.⁴⁴ Ardından onların isimleri Pliny'nin eserinde görülmektedir. Pliny'in ifade ettiğine göre Zikler, Strabo'nun bahsettiği gibi deniz kıyısında yaşamaktaydılar. Onun ifadesine göre; Kimmerium'u geçtikten

37 *Rewriting Caucasian History*, s. 379; Toumanoff, "Chronology of The Early Kings of Iberia", s. 17.

38 *Gürcistan Tarihi*, s. 53-55; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 26-37; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 37; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 36.

39 Peroş, İran dilinde muzaffer anlamına gelirken Kavtiya ise Kuban bölgesinde oturan Kavtad kabilesi ile ilgilidir. Daha fazla bilgi için bk. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 254.

40 *Gürcistan Tarihi*, s. 63; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 43; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 41; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 38.

41 *Rewriting Caucasian History*, s. 380.

42 *Gürcistan Tarihi*, s. 112; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 67; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 69.

43 Ammianus Marcellinus, *The History of Ammianus Marcellinus*, with an English translation by John C. Rolfe, In Three Volumes III., Harvard University Press, London 1963, s. 393; Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 252.

44 Strabo, *The Geography of Strabo*, An English Translation with Introduction and Notes Duane W. Roller, Cambridge University Press, Cambridge 2015, s. 477, 479; Betozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 135; Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi II (Evrıklarım-Bulduklarım)*, Türkçeleştiren: Doğan Erdinç, 2. Baskı, Kafdav Yayınları, Ankara 2012, s. 280.

sonra sahilde birden fazla kabile yaşar. Bunlardan bazıları Maeotiei, Hali, Sernes, Serrei, Scizi (Cikler) ve Gnisslerdir. Bunlardan sonra Don Nehri civarında Sarmatlar yaşarlar.⁴⁵ Yukarıdaki bilgiler ışığında Ciklerin, Meotlar⁴⁶ içerisinde yer aldıkları ve onların komşularının Sindler ve Arihler oldukları görülmektedir.⁴⁷ Cikler, M.Ö. 1. yüzyıldan başlayarak M.S. 3. yüzyıla kadar Karadeniz'in kıyı şeridinde Kerketler, Toretler, ve Geniohlar ile komşu olarak yaşamışlardır.⁴⁸ Onların yaşadıkları bölge günümüzdeki Soçi ve Novorossiysk kentleri arasındaki kıyı şerididir. Gürcü kaynaklarında da bu bölgede Ciklerin yaşadıkları ifade edilmiştir.⁴⁹ Muhtemelen Cikler, milattan bir yüzyıl önce Kuban'da bulunan eski yerleşim yerlerini terk ederek Karadeniz kenarında yer alan Tuapse ile Soçi arasına yerleşmişlerdir.⁵⁰ M.S. ilk yüzyıllardan itibaren Ciklerin nüfusları artmış ve hâkim oldukları topraklarda genişlemiştir. Onların komşu ve akraba topluluklar ile kaynaşarak bu toplulukları Zih/Cih adı altında toplamış oldukları görülmektedir. Onların, M.S. 1.-3. yüzyıllar arasında şimdiki Tuapse ve Gagra arasında kalan bir bölgede yaşamış oldukları ifade edilmektedir.⁵¹

Aslında, Zik/Cik adına daha çok 4.-5. yüzyıllardaki Bizans kaynaklarında rastlanılmaktadır. Fakat bu ismin, Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmelerinden sonraki döneme kadar kullanıldığı da bilinmektedir.⁵² M.S. 5. yüzyılda Cikler ve onların yaşadıkları coğrafya şöyle ifade edilmiştir: "Pagra (Novorossiysk) limanından Eski Aheya'ya kadar uzanan bölgede eskiden Ahey denilen halk yaşıyordu, şimdikiye Zihler yaşıyor."⁵³ 6. yüzyılın en önemli tarihçileri arasında gösterilen Bizanslı Prokopius da Ciklerden bahsederek onların Hristiyan olduklarını ve eskiden beri Romalıların müttefikleri olduklarını ifade etmiştir.⁵⁴ Bizans İmparatoru VII. Konstantin (Porphyrogenitus) de *De Administrando Imperio* isimli eserinde Ciklerin ülkesinden bahsetmiş ve onların ülkesinden sonra sırasıyla Papagia ve Kasog ülkesinin geldiğinden bahsetmiştir.⁵⁵ Kafkasya'ya gelen bazı katolik rahiplerin Ciklerin ve Alanların topraklarından geçtikleri de bilinmektedir.⁵⁶ 1237'de Dominikan rahibi Yulian, Ciklerin ülkesini ziyaret etmiştir.⁵⁷ 1404 yılında Kafkasya'da bulunan Johannes de Galonifontibus'un da

45 Pliny, *Natural History*, Translated by. H. Rackham, Cambridge, Harvard University Press, London 1961, s. 351.

46 Meotlar hakkında daha fazla bilgi için bk. N. V. Anfimov, R. U. Autlev, *Meotlar "Adıgelerin Ataları"*, çev. Kayhan Yükseler, Kafdav Yayınları, Ankara 2011.

47 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 122.

48 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi.*, s. 142.

49 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 135. Kırzioğlu'na göre burada isimleri geçen Cikler, Çerkeseli'ne yerleşen bir Kıpçak boyu Çiğillerdir. Detaylı bilgi için bk. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 38.

50 İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 141.

51 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 176-177; Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 445.

52 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 177; Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 19.

53 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 133.

54 Procopius, *History of The Wars Book I and II*, translated by. H. B. Dewing, William Heinemann, London 1914, s. 533.

55 Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1993, s. 187; Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 20.

56 *Adigi, Balkartsi i Karaçevtsı v İzvestiyah*, s. 29.; Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 23. Katolik rahiplerin Kafkasyadaki faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bk. Altay Tayfun Özcan, "Timur'un Seferine Kadar Kafkasyada Katolik Rahipler ve Kiliseleri Üzerine", *TAD*, XXXIX/68, (2020), s. 206-224.

57 *Adigi, Balkartsi i Karaçevtsı v İzvestiyah*, s. 32; Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 23.

Ciklerden ve onların ülkesi Zikhiadan (Cikhia) bahsettiği görülmektedir. Galonifontibus'a göre bu ülke Karadeniz'in arkasındaki dağ eteklerine kadar uzanmaktaydı.⁵⁸ Kafkasya'yı ziyaret eden bir başka Avrupalı seyyah olan Giorgio İnteriano da bölgeyi ziyaret etmiş ve adı geçen topluluğa Greklerin, Latinlerin, Tatarların ve Türklerin Çerkes dediklerini, onların ise kendilerini Adıge ismi ile tesmiye ettiğini ifade etmiştir.⁵⁹ Kafkasya'yı ziyaret eden önemli şahsiyetlerden birisi olan Edmund Spencer'e göre Bizanslılar Kafkasya'nın batısında yaşayan topluluğu Cik/Zih olarak adlandırmışlardır. Bu kelime ona göre Çerkesleri ifade etmek için kullanılmaktaydı.⁶⁰ Güldestadt de Ciklerden ve onların ülkesi olan Cigetyadan bahsetmiştir.⁶¹ Son olarak ise Klaproth'un ifade ettiğine göre Gürcüler, Karaçaylılara Karaciki, ülkelerine de Karaciketya demektedirler. Klaproth'a göre burada kullanılan Ciki/Cik ismi Çerkeslerden gelmekteydi.⁶² Batı Avrupalı yazarlara göre 17. yüzyıla kadar Karadeniz'den Megrelya'ya kadar uzanan topraklar üç bölgeye ayrılmaktaydı. Bunlar içerisinde bulunan bölgelerden birisi ise Zikhiya olarak isimlendirilmekteydi.⁶³

2.1. Kartli Krallarının Hayatları Adlı Gürcü Kroniğinde Ciklere (Jikler-Zikhler/ Zihler) Ait Bilgiler

Kronikte Cikler hakkında geçen ilk bilgede, Gürcülerin Hristiyanlığı kabul ettiği dönemde (4. yüzyıl) Aziz Andre isimli bir havarinin Hristiyanlığı yaymak için, kronik tarafından vahşi deniz insanları olarak tesmiye edilen Ciklerin ülkesine gittiği ve Ciklerin onun nasihatlerini dinlemedikleri ifade edilmiştir. Hatta kronikte Ciklerin, Aziz Andre'yi öldürme teşebbüsünde bulduklarından da bahsedilmiştir. Adı geçen havari buradan zor kurtulmuştur. Mroveli'nin aktardığına göre Aziz Andre, Ciklerin topraklarına Hristiyanlığı yayamadığı için bu bölgenin insanları dinsizdir.⁶⁴ Muhtemelen 4. yüzyıla ait olan bu bilgede kronikte yer alan bilgi ile yukarıda bahsedilen bilgilerin daha doğrusu onların yaşadıkları bölge ile alakalı verilen bilgilerin aynı olduğu görülmektedir. Kronikte Cikler hakkında verilen ikinci bilgi ise M.S. 87-103 yılları arasında Gürcistan tahtında hüküm süren Azork ve Armazel dönemine aittir. Bu dönemde Cikler, Bazuk ve Anbazuk isimli iki kardeş olan Ovs krallarının yanında Ermenistan'a karşı yapılan seferde bulunmuşlardır.⁶⁵

58 Lajos Tardy, "The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, XXXII/1, (1978), s. 91-92.

59 Adıge, Balkartsi i Karaçevtsi v İzvestiyah, s. 46; Volkova, Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza, s. 18. Çerkes isminin Kerket ismi ile ilgisi için bk. Kuş, Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya, s. 47. Kerketler hakkında detaylı bilgi için bk. Betrozov, Çerkeslerin Etnik Tarihi, s. 132; Met Çünatiko Yusuf İzzet, Kafkas Tarihi I, s. 174.

60 Kuş, Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya, s. 52.

61 Age., s. 83.

62 Adıge, Balkartsi i Karaçevtsi v İzvestiyah, s. 245.

63 Volkova, Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza, s. 52, 56.

64 Gürcistan Tarihi, s. 41; Mroveli, Jizn Kartlitskih Tsarey, s. 33; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 67; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 61.

65 Gürcistan Tarihi, s. 45-46; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 31-32; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 32-33; Mroveli, Jizn Kartlitskih Tsarey, s. 33; Gabuev, Rannyaya İstoriya Alan, s. 33.

Dönemin çağdaş kaynaklarına bakıldığında söz konusu dönemde Ciklerin Kuzey Kafkasyadaki diğer yerli nüfus ile Gürcülerin yanında Ermenistan ve Ön Asya seferlerine katılmış oldukları görülmektedir.⁶⁶ Gürcü kaynaklarında Adıgelerin yanı sıra Abazinlerin de Cik olarak tesmiye edildikleri bilinmektedir.⁶⁷

Hatta Cik ismi 18. yüzyılda Kartli-Kaheti (Doğu Gürcistan) Kralı olan II. Erekle zamanında da kullanılmıştır. Sözü edilen dönemde bu isim Gürcüler tarafından güneyde yaşayan Abazinleri ifade etmekteydi.⁶⁸ Bu bilgilerin ışığında Cikler'in, Abhaz-Abaza toplumunun oluşmasına da katkı sağladıkları ortaya çıkmaktadır.⁶⁹ Bir başka görüşe göre ise günümüzde Tuapse civarında oturmakta olan Ubıkhlar kendilerine Cikh'i demektedir. Yine bu görüşe göre, Cikhler/Ubıkhlar bugüne kadar adlarını ve yerlerini koruyarak günümüze kadar gelebilmişlerdir.⁷⁰ Farklı bir görüşe göre ise Abhazlar, Cigetliler⁷¹ olarak isimlendiriliyordu ve onlar 1864 yılında yaşanan Büyük Çerkes Sürgünü'nde Türkiye'ye göç etmişlerdi.⁷² Neticede bize göre müellifin Cikler ile ilgili bahsettiği ilk kısımda anakronizm bulunmamaktadır. Bunun yanında Ciklerin kronikte bahsedilen zamandaki yerleşim yerleri de doğru ifade edilmiştir. Fakat Mroveli'nin Cikler hakkında bilgi verdiği ikinci kısımda bir anakronizm durumunun olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü müellifin kroniği kaleme aldığı dönemde Gürcistan toprakları içerisinde Ciklerin önemli bir rol oynadıkları bilinmektedir. Hâliyle müellif de bu durumu eserine yansıtmıştır.

3. Durdzuklar

Çeçen kabileleri arasında yer aldığı bilinen Durdzuklar,⁷³ bazı araştırmacılar tarafından Vaynaklıların ataları olarak ifade edilmektedir.⁷⁴ Genel anlamda bu ismin, Gürcüler tarafından Vaynaklılara verilmiş olduğu kabul görmektedir.⁷⁵ Aşağıda da görüleceği üzere Gürcü kaynakları

66 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 180.

67 Age., s. 177.

68 Volkova, *Etnonimi i Plemenne Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 55.

69 Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, s. 177; Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 48.

70 Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 141; Nevruz, *Umûmi Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 455. Atalarını Cikhî/Zikhî olarak tesmiye eden Ubıkhların ana yurdu Kuzeybatı Kafkasya'nın Karadeniz kıyısından kuzeyde Tuapse güneyde Soçi limanları arasında olup bu sınır sahil içlerine kadar uzanmaktaydı. Detaylı bilgi için bk. Aydın O. Erkan, "Ubıkh'lar (Çerkezlerin bir boyu)", *Kuzey Kafkasya*, XI/64-65, s. 27.

71 Yusuf İzzet'e göre bu ismin kökeni çok eskilere dayanmaktadır. Bu isim, Çerkeslerin ilk ulusal lakapları olan ve adam, insan manasına gelen "Ts'ixu/Ts'ifi'den" gelir. Detaylı bilgi için bk. Met Çünatiko Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi I*, s. 180; Aydın O. Erkan, "Ubıkh'lar (Çerkezlerin bir boyu)", *Kuzey Kafkasya*, XI/64-65, s. 27.

72 Alexandre Grigorianz, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1998, s. 137; Aydın O. Erkan, "Ubıkh'lar (Çerkezlerin bir boyu)", *Kuzey Kafkasya*, XI/64-65, s. 29-30.

73 Amjad Jaimoukha, *The Chechens A Handbook*, Routledge Curzon, London and New York 2005, s. 31. Fahrettin Kırzioğlu'na göre Durdzuklar İlk-Hazarların kalıntılılarıdır. Detaylı bilgi için bk. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 11.

74 Fedorov, *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, s. 111; Nevruz, *Umûmi Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 280. Vaynaklılar günümüzde Kafkasya'nın dağ eteklerinde yaşamaktadırlar ve onların yurtları çeşitli sebeplerden ötürü zaman içerisinde değişmiştir. Detaylı bilgi için bk. George Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, Caucassian House, Tbilisi 2001, s. 18-19, 27.

75 Volkova, *Etnonimi i Plemenne Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 124; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 52.

göz önüne alındığında Durdzuk ismi, Çeçen ya da İnguşların, Merkezi Kafkasya dağlarında yerleşik olanlarına verilen bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁶ M.S. 1. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Kafkasya'da yaşayan Nakh⁷⁷ kabileleri arasında Durdzuk isminin geçtiği görülmektedir.⁷⁸ Aynı şekilde, 7. yüzyıla tarihlenen *Ermenistan Coğrafyası* isimli eserde Vaynakh kabileleri arasında Durdzuk ismi görülmektedir.⁷⁹ Volkova'ya göre Durdzuk ismi Kist etnonimine işaret etmektedir.⁸⁰ Kırzioğlu'na göre ise Durdzukların yurdu şimdiki Çeçenistan topraklarıdır.⁸¹ Durdzuk ismi Farslar ve Araplar tarafından da kullanılmıştır. Fars tarihçi İbn El-Fakih'in 9. yüzyılda Durdzuk isminden bahsettiği bilinmektedir.⁸² Tüm bu bilgilere ek olarak onların isimleri 1226 yılında Gürcülerin, Celaleddin Harezşah'a karşı mücadelelerinde de görülmektedir.⁸³ Durdzuklar, burada adı geçen hükümdara karşı Gürcistan Krallığı'nın yanında müttefik olarak yer almışlardır.⁸⁴

3.1. Kartli Krallarının Hayatları Adlı Gürcü Kroniğinde Durdzuklara Ait Bilgiler

Kronikte ilk olarak Durdzuk ismine Hazarların (İskitler-Sarmatlar) yükselişi bölümünde rastlanmaktadır. Bu bölümde müellif İskitler-Sarmatlar ile Kafkas kavimleri arasında yaşanmış olan mücadeleleri şöyle ifade etmiştir:

Bu zamanda kuvvetlenen Hazarlar, Tiret'in oğlu Durdzuk'un⁸⁵ hâkim bulunduğu Lek ve Kavkas kavimleriyle savaşmaya başladılar. Tiret'in oğlu diğerlerinden Hazarlara karşı yardım istedi. Ardından tüm Togarmoslular Hazarlara karşı birleştiler. Böylelikle birleşen kardeşler, Kafkas dağına aşarak Hazar ülkesine saldırdılar ve buradan esirler aldıktan sonra orada bazı şehirler kurarak geri çekildiler. Bunun üzerine Hazarlar, kendilerine bir kral seçerek ve ona tabi olarak, Derbent kapısından geçtiler. Togarmoslular onların sayısal üstünlüğünü görünce Hazarlara karşı gelediler. Hazarlar, onların memleketlerini ele geçirerek Ararat'da (Urartu Ülkesi⁸⁶), Masis'de (Ağrı Dağı) ve kuzey bölgelerde bulunan şehirlere kadar ilerlediler. Tuharis, Samşvilde, Mtkuris-Tzihe veya Hunan ile Şida-Kartli ve Egris müstahkem şehirleri bu olaylardan uzak kaldılar. Hazarlar bu suretle Deniz Kapısı (Derbent) ve Aragvi veya Deriala (Daryal) gibi iki önemli geçidi tanımış oldular. Hazarlar, Togarmoslular tarafından hiçbir mukavemet görmeksizin, akınlarına devam ederek bütün bu kavimleri vergiye

76 Rayfield, *Edge Of Empires A History Of Georgia*, s. 23.

77 Nakh terimi Çeçenleri, İnguşları, Kistleri ve Batları ifade etmek için kullanılmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Jaimoukha, *The Chechens A Handbook*, s. 13.

78 Jaimoukha, *The Chechens A Handbook*, s. 32; Nevruz, *Umûmi Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 437.

79 Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, s. 21; Nevruz, *Umûmi Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 433.

80 Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 135.

81 Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 18.

82 Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 135-136.

83 Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, s. 24.

84 Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 135-136.

85 Ermeni kaynaklarında Ducuk, Derjuk olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 14-15.

86 Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 16.

bağladılar.⁸⁷ Hazar Kralı, yukarıda da bahsedildiği üzere bu memlekete yaptığı ilk akınları sırasında, Kafkas Dağları'nı aştığı sırada yanında bulunan oğlu Uobos'a Somhet ve Kartli'den alınan esirleri ve Lomek (Terek)'in doğusunda bulunup dağın batı ucuna kadar uzanan Kavkas'ın topraklarının bir kısmını mülk olarak verdi ve Uobos oraya yerleşti. Kavkas'a bağlı olan topraklar arasında yer alan Ovset'de ikamet eden Ovslar, Uobos'dan neşet etmişlerdir. Fakat Kavkas'ın⁸⁸ oğulları içerisinde en meşhuru olan Durdzuk, dağın sarp kısımlarına gitmiş ve burada kendi ismi ile anılacak olan Durdzuket⁸⁹ şehrini kurmuştur. Durdzuk, Hazar Kralını metbu olarak tanımıştır.⁹⁰

Kronikteki ikinci bilgi ise Parnavaz'ın Büyük İskender'in yerine bırakmış olduğu Azon'u yenmesinden sonra hükümdarlığı eline geçirmesi ve ardından da komşu topluluklardan birisi olan Durdzuklar ile akraba olması olayı ile görülmektedir.⁹¹ Yukarıda da görüldüğü gibi Kartli Kralları için bölgede güvenilir, sağlam müttefikler bulmak çok önemliydi. Nitekim bu müttefiklerin Gürcistan için ne kadar önemli olduğu Saurmag döneminde yaşanan olaylar ile görülmektedir. Bu dönemde Kartli eristavları Saurmag'ın hükümdarlığını kabul etmeyerek ona başkaldırmışlardır. Eristavlar toplanarak Saurmag'ı öldürmeye çalışmışlar fakat adı geçen kral annesi ile dayısının yanına Durdzuk ülkesine kaçmıştır. Durdzukların gücünü yanına alan Saurmag, Kartli'ye yürümüş ve burayı ele geçirerek eristavların gücünü kırmıştır. Bu zafer sonrasında adı geçen kral Durdzukları kendi ülkesine yerleştirerek onlar içerisinde bazılarını da yüksek rütbeler vermiştir.⁹² Fakat Ovslar'da da görüldüğü gibi söz konusu olan bu müttefiklik elbette ebedi değildi. Kronikte, Saurmag'ın ardından Gürcistan tahtına geçen Mirvan (M.Ö. 159-109⁹³) ile Durdzuklar arasında birtakım savaşlar yaşandığı, Durdzukların yenilerek ülkelerinin adı geçen kral tarafından tahrip edildiği ifade edilmiştir.⁹⁴ İki tarafın müttefiklik durumları zaman zaman değişmekteydi. Leonti'nin verdiği bilgilerden bunu daha iyi anlayabiliyoruz. Geçici durumlara göre şekillenen politikalar gereğince taraflar bazen müttefiklik anlaşmasını bozmuşlar, bazen de anlaşmalarına sadık kalmışlardır. Durdzukların, Gürcü hanedan ailesine akraba olmaları aslında onların bazen hanedanın destekçisi olmalarını, bazen de devletin hâkiminin kendileri olduklarını düşünmelerine yol açtığı kuvvetle muhtemeldir. Yukarıda da sözü edilen müttefiklik durumlardan birisi de Azork ve Armazel döneminde gerçekleşmiştir. Bu dönemde, Gürcülerin yardımına

87 *Gürcistan Tarihi*, s. 9; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 17; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 17-18; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 25.

88 Ermeni kaynaklarında Kovkas olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 4.

89 Ermeni kaynaklarında Durjket olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 15.

90 *Gürcistan Tarihi*, s. 9-10; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 17-18; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 18; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 25.

91 *Gürcistan Tarihi*, s. 25; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 24; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 30; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 24.

92 *Gürcistan Tarihi*, s. 27; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 25; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 25-26; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 30.

93 Toumanoff, "Chronology Of The Early Kings Of Iberia", s. 10.

94 *Gürcistan Tarihi*, s. 28; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 25-26; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 26; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 30-31.

Leklerin yanında Durdzukların da geldiği görülmektedir.⁹⁵ Kronikte Durdzuklar hakkında son bilgi ise III. Mirian zamanına aittir. Bu dönemde bazen Hazarlar (İskitler-Sarmatlar)'ın Derbent'e, Gürcülerin üzerine Lekler, Durdzuklar ve Didoylar ile ittifak yaparak beraber geldikleri ifade edilmiştir.⁹⁶ Durdzuk ve Durdzuketî isminin, 17. yüzyılda Gürcüler arasında hâlâ kullanılmış olduğu bilinmektedir. Gürcüler tarafından zikredilen bu yer isminin, günümüz İnguşetya toprakları için kullanıldığı bazı araştırmacılar tarafından ifade edilmektedir.⁹⁷ Daha doğrusu bu yüzyılda Durdzuketî ismi ile Kistetî'nin güneyini kastedilmektedir.⁹⁸

4. Lekler, Didoylar ve Kavkaslar

Dağıstan ve Kafkasya tarihi ile ilgilenen araştırmacılar arasında, Lek isminin Lezgileri mi yoksa Lakları mı ifade ettiği hususunda bir fikir birliği olmadığı görülmektedir.⁹⁹ Fakat şüphesiz ki incelediğimiz kronik ile aynı dönemleri içeren çağdaş kaynaklardan hareket ile Lek isminin tüm Dağıstan halklarını ifade etmek için kullanılmış olduğu ifade edilebilir. Bu isim özellikle Orta Çağ'da tüm Dağıstan kabileleri için kullanılmış olan ortak bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁰ Aslında, antik yazarlar Legi/Lek adı altında Doğu Kafkasya'da yaşayan bir topluluktan bahsetmektedirler.¹⁰¹ Şöyle ki Legler hakkındaki ilk bilgiler, Strabo'nun *Coğrafya* isimli eserinde karşımıza çıkmaktadır. Strabo eserinde, Amazonlar ve Albanlar arasında yaşayan Geller¹⁰² ve Leglerden bahsetmiştir. Adı geçen yazar burada Geller ve Leglerden İskit kabilesi olarak bahsetmiştir.¹⁰³ Bu bilgiye göre onların ve onlara akraba olan kavimlerin İskitlerin Ön Asya seferlerine katılmış olmaları da mümkün

95 *Gürcistan Tarihi*, s. 45-46; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 31-32; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 32-33; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 33.

96 *Gürcistan Tarihi*, s. 62; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 41; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 42; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 38.

97 Volkova, *Etnonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 135-136.

98 *Age.*, s. 137, 139.

99 Lekler ve Lezgiler arasındaki bağlantı için bk. Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 130; Berkok, *Tarihte Kafkasya*, s. 145-146; Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, çev. Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 50; Blaramberg, *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askerî Tasviri*, s. 171; Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 17. Lekler ve Laklar arasındaki bağlantı için bk. Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 315, 429-431; Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 117.

100 *İstoriya Dagestana*, Tom I, Glavnıy Redaktor G. D. Daniyalov, Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturı, Moskova 1967, s. 107; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 42-43; L.N. Kujeleva, "Laktsı", *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 487.

101 L.N. Kujeleva, "Lezgim", *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaev, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 503. Bu yazarlara ek olarak Haxthausen ve Golovin'e göre Lezgi adı Dağıstan'da yaşayan toplulukların ekseriyeti için genel bir isim olarak kullanılmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Kuş, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, s. 113; Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, s. 17.

102 Sözü edilen bu topluluğun yerleşim yeri hakkında birden fazla görüş bulunmaktadır. Bir görüşe göre Geller sadece Albanya'nın kuzeyinde değil, aynı zamanda Hazar Denizi'nin güneybatısında da yaşamaktaydılar. Diğer bir görüşe göre ise Geller, Dağıstan'ın güneyinde Kudiyalçay Irmağı civarında yaşamaktaydılar. Genel anlamda Legler ise Samur Irmak havzasının dağlık bölgesinde, Udin ve Albanların ise kuzeylerinde yaşamaktaydılar. Detaylı bilgi için bk. Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 421.

103 Strabo, *The Geography of Strabo*, s. 486; Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, s. 314; Met Çınatıko, *Kafkas Tarihi I*, s. 296-297.

gözükmektedir.¹⁰⁴ Strabo'nun ifade ettiklerine ek olarak M.S. 45-120 yılları arasında yaşamış olan¹⁰⁵ Plutarch da aynı şekilde Strabo gibi onların Amazonlar ile Albanlar arasında yaşadıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁶ Bunun yanında Legler ve Geller Alban kabileleri içinde de gösterilmişlerdir.¹⁰⁷ Mes'ûdi, *Mürûcü'z-zehab* isimli eserinde Lekleri, Kafkas dağlarında yaşayan bir halk olarak ifade etmiştir.¹⁰⁸ Bizim kanımıza göre de Lek ismiyle Lezgiler işaret edilmektedir.¹⁰⁹ İncelemiş olduğumuz kronikte, Lek ailesinin en meşhuru olarak Khozonih'in ismi geçmektedir. Onun dağlara çekilerek burada bir şehir kurduğu kronikte görülmektedir. Onun kurmuş olduğu bu şehrin adı Khozonih ya da diğer adıyla Khunzah'tır.¹¹⁰ Burası Orta Çağ'da Serir ülkesi olarak geçmektedir. Gürcü yazarlara göre de Serir-Avar ülkesinin merkezi Hunzah'tır.¹¹¹

Adı geçen kronikte isimleri geçen Kafkas kabilelerinden birisi olan Didoylar, genel kanaate göre günümüzdeki Ando-didoyların atalarıdır. Onların yaşadıkları yer olarak bilinen Didoeti ise Dağıstan'da bulunan bir bölgenin adı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹² Kronikte, Kafkas olarak adı geçen topluluk bazı araştırmacılara göre Vaynaklar'ın atalarıdır. Onlar genel olarak Kavkasianlar ismiyle anılmışlardır.¹¹³ Kavkaslılar olarak kronikte bahsedilen topluluk ismi Kuzey Kafkasya'da bulunan otokton kabileler için kullanılmış olabilir.¹¹⁴

4.2. Kartli Krallarının Hayatları Adlı Gürcü Kroniğinde Lekler, Didoylar ve Kavkaslılara Ait Bilgiler

Lekler ve Kavkaslılar hakkında kronikte görülen ilk bilgi, onların Targomas'ın (Togarma¹¹⁵) sekiz oğlu içerisinde yer aldıklarıdır.¹¹⁶ Bu bilginin akabinde, Togarma'nın onları Kafkas

104 Tuallagov, *İskitlerden Erken Alanlara*, s. 126; Volkova, *Etonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, s. 127; Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, s. 20.

105 Nazan Karakaş Özgür, "Strabo'nun Coğrafyası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 30, (2015), s. 84.

106 Plutarch, *Plutarch's Lives Ageseilus And Pompey Pelopidas And Marcellus*, Translated by. Bernadotte Perrin, Cambridge, Harvard University Press, London 1955, s. 209.

107 *İstoriya Dagestana*, s. 106.

108 Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 50.

109 Lek ismiyle Lezgilerin kastedilmesi hakkında bk. Kazem-Beg Mirza A., *Derbend-Nâme or The History Of Derbend*, Translated From A Selected Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities, Printed For The Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg 1851, s. 8.

110 M. G. Gadjev, O. M. Davudov, A. R. Şihaidov, *İstoriya Dagestana*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996, s. 104.

111 Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 56.

112 Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 64. Onların isimlerine 7. yüzyılda da tesadüf edilmiştir. Detaylı bilgi için bk. *Armyanskaya Geografiya VII Veka Po R.H. (Pripisivaşayasya Moiseyu Horenskomu)*, Tekst i Perevod s Pricovokupleniem Kart i Obyasnitelniñ Primeçaniy İzdal K.P. Patkanov, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankpeterburg 1877, s. 31.

113 Anchabadze, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, s. 17.

114 Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 43; Fahreddin Kırzioğlu'na göre Kavkaslar adı altında Çerkesler kastedilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 17.

115 Ermeni kaynaklarında T'orgom olarak geçer. Detaylı bilgi için bk. *Rewriting Caucasian History*, s. 2.

116 *Gürcistan Tarihi*, s. 2; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 3; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 13-14; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 13-15.

Dağları'ndan Derbent'e kadar akan büyük nehre kadar uzanan ıssız topraklara gönderdiği görülmektedir. Bu geniş bölge içerisinde Lek'in topraklarının Derbent Denizi'nden Terek Nehri'ne kadar olan yerleri ve kuzeyden Volga-Don¹¹⁷ nehirlerine kadar uzanan sahayı içerdiği ifade edilirken Kavkas'a ise Terek'in batısında bulunan Kafkas Dağları'nın sonuna kadar uzanan toprakların verildiği görülmektedir.¹¹⁸ Kronikte verilen bu bilgilerden sonra Leklere ve Didoylara ait bilgiler Azork ve Armazel zamanında görülmektedir. Burada Lekler ve Didoylar, Gürcülerin müttefiki olarak Ermenilere karşı savaşmışlardır.¹¹⁹ Yukarıda Ovslar kısmında bahsedildiği gibi Lekler de bazen Gürcüler ile müttefik olarak bazen de onların karşısında yer almışlardır. Azork ve Armazel döneminden sonra Lekler, Kral Asfagur¹²⁰ ve II. Bakar zamanında Gürcülerin müttefikleri olarak bulunmuşlardır.¹²¹ Fakat bazı durumlarda Leklerin Gürcülere karşı oldukları ve çıkarları gereği müttefiklik fikrinden vazgeçtikleri de görülmüştür. Örneğin III. Mirian zamanında bazen Hazarlar'ın, Gürcüler üzerine Lekler ile yürüdükleri görülmektedir.¹²²

Sonuç

İncelemiş olduğumuz kroniğin verdiği en önemli bilgi, Ovsların (Alanların) kökenine ait olan bilgidir. Kronikte, İskit-Sarmat Kralı'nın oğlu olan Uobos'un Ovsların cediti olduğu ifade edilmiştir. Günümüzde, Osetlerin Alanların torunları oldukları konusu kimi çevreler tarafından geçerliliğini korumakla beraber Alanların, İskit-Sarmat kabileleri ile yakın ilişkisi olduğu kronikte verilen bilgiler ışığında anlaşılmaktadır. Alanlar, M.S. 4. yüzyıla kadar Kuzey Kafkasya'da etkin bir güç olarak görülmüşlerdir. Onların, Gürcüler ile Güney Kafkasya'ya ve Ön Asya'ya yaptıkları seferler de kronikte yer bulmuştur. Ovsların ardından kronikte adından sıkça bahsedilen topluluklardan birisi de Ciklerdir. İlk kez Strabon tarafından isimleri zikredilen Cikler genel anlamda bakıldığında Meotlar içerisinde yer alan ve Karadeniz'in kıyı şeridinde yaşayan bir topluluk olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Onların isimleri Milattan önceki yüzyıllardan günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Kronikte geçen Cik ismi, Adıge grupları arasında kroniğin yazıldığı dönemde öne çıkan topluluğu belirtmek için kullanılmıştır. Gürcistan'da Hristiyanlığın yayılması sırasında havariler arasından Aziz Andre'nin Ciklerin ülkesine gitmesi ve Hristiyanlığı orada yaymak istemesi kronikte önemli hususlardan birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü burada Mroveli'nin Cikleri yerleştirdiği yer diğer çağdaş veya daha sonra kaleme alınmış olan kronikler ile karşılaştırıldığında onların yerleşim yerlerinin aynı olduğu göze çarpmaktadır.

117 Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında*, s. 17.

118 *Gürcistan Tarihi*, s. 4; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 14; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 14; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 22.

119 *Gürcistan Tarihi*, s. 45-46; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 31; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 32; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 33.

120 *Gürcistan Tarihi*, s. 56; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 38; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 39; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 37.

121 *Gürcistan Tarihi*, s. 112; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 69; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 67.

122 *Gürcistan Tarihi*, s. 62; Mroveli, "Jizn Gruzinskih Tsarey", s. 41; Mroveli, "The Lives of the Georgian Kings", s. 42; Mroveli, *Jizn Kartlitskih Tsarey*, s. 38.

Kronikte verilen bilgilere göre, Durdzuk ismi Çeçen-İnguş kabileleri içerisinde yer alan bir boyu ifade etmek için kullanılmıştır. Durdzuklar hakkında kronikte verilen en önemli bilgiler onların, Kartli/Gürcistan Krallığı'nın hem kuruluş sürecinde hem de kuruluş sonrasındaki süreçte önemli roller oynadıklarını ifade eden bilgilerdir. Durdzukların Kartli Kralları için önemi sadece siyasi olarak değil Ön Asya topraklarından gelen akrabalık bağlarından da ileri gelmiş olabilir. Kronikte son olarak Lekler, Didoylar ve Kavkaslılardan bahsedilmektedir. Strabo ve Plutarch'ın Leklerden bahsetmeleri onların eski zamanlardan beri Kafkasya'nın doğusunda meskûn olduklarını göstermektedir. Ayrıca çok önemli bir husus olarak Lekler, kronikte Kartlos'un kardeşi olarak gösterilmektedir. Onlar da aynı Alanlar, Durdzuklar gibi bazen Gürcüler ile müttefik olarak bazen de karşılarında olarak ilişkileri kurmuşlardır. Kronikte kullanılan Lek ismi, günümüzde Dağıstan toprakları içerisinde yaşamakta olan Lezgileri ifade etmek için kullanılmıştır. Kronikte isminden bahsedilen son topluluk günümüz Andi Didoyların ataları olarak bilinen, günümüzde de Dağıstan toprakları içerisinde yaşamakta olan Didoylardır. Başka bir topluluk olarak kronikte isimleri geçen Kavkaslılar ise Kuzey Kafkasya'da bulunan otokton halkı ifade etmek için kullanılmıştır. Makale bize erken dönem Kafkasya Tarihi yazımında Gürcü kaynaklarının önemini yanında bu kaynakların içerdikleri tüm bilgilerin olmasa da bazı önemli bilgilerin doğruluğunu da ortaya koymaktadır. Bunun yanında ismi geçen toplulukların da Kuzey Kafkasya topraklarında çok eski zamanlardan bu yana var oldukları görülmektedir. Ayrıca bu toplulukların sadece Kuzey Kafkasya'da değil, Güney Kafkasya topraklarında da faaliyetlerde buldukları görülmüştür. Çalışmada literatürde kesin olarak belirlenemeyen Lek-Lezgi, Ovs-Alan-Oset, Cikler, Durdzuklar ve Didoyların kökenleri, yaşamış oldukları coğrafyalar, kroniğin içerdiği yıllarda ne gibi faaliyette buldukları ve günümüzdeki durumları gibi konular açığa kavuşturulmuştur.

KAYNAKÇA

- Adigi, *Balkartsi İ Karaçevtsı V İzvestiyah Evropeyskih Avtorov Xıı.-Xıx. Vv.*, Sostavlenie, redaktsiya perevodov vvedenie i vstupitelnie stati i tekstam V.K. Gardanova, Knijnoe İzdatelstvo Elbrus, Nalçık 1974.
- Aleman, Agustı, *Alanı v Drevnih i Srednevekovih Pismennih İstoçnikah*, İdatelstvo Menedjer, Moskova 2003.
- Anchabadze, George, *The Vainakhs (The Chechen and Ingush)*, Caucasian House, Tbilisi 2001.
- Armyanskaya Geografiya Vu Veka Po R.H. (Pripisıvavşayasya Moıseyu Horenskomu)*, Tekst i Perevod s Pricovokupleniem Kart i Obyasnitelnih Primeçaniy İzdal K.P. Patkanov, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, Sankpeterburg 1877.
- Ata, Hayrı, *100 Soruda Oset Alan Tarihi*, Alan Kültür ve Yardım Vakfı, İstanbul 2019.
- Berkok, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- Betrozov, Ruslan, *Çerkeslerin Etnik Tarihi*, çev. Orhan Uravelli, Kafdav Yayınları, Ankara 2009.
- Blaramberg, Yohann F., *Kafkasya Tarihi, Topoğrafik, İstatistik, Etnografik ve Askeri Tasviri*, çev. Habibe Eren, Kafdav Yayıncılık, İstanbul 2017.
- Czegledy, Karoly, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, çev. Erdal Çoban, Özne Yayınları, İstanbul 1998.
- Erkan, Aydın O, "Ubıkh'lar (Çerkezlerin bir boyu)", *Kuzey Kafkasya*, XI/64-65, s. 27-31.
- Fedorov, Ya. A., *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983.
- Gabuev, T. A., *Rannyaya İstoriya Alan (Po Dannum Pismennih İstoçnikov)*, İriston, Vladikavkaz 1999.
- Gadjiev, M. G., Davudov, O. M., Şihsaidov, A. R., *İstoriya Dagestana*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996.
- Grigorientz, Alexandre, *Kafkasya Halkları Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, İstanbul 1998.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset, Türkçeye çev. Hrand D. Adnreasyan, notlar ve yay. haz. Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- Hatuev, R. T., *Hronika Alanskıh Tsarey*, Materialı İstoriko-Kulturnogo Obştestva "Alanskiy Ermitaj", Seriya "Biblioteka Kraevedı", Vıp. II., Çerkessk 2007.
- İstoriya Dagestana*, Tom. I., Glavnıy Redaktor G. D. Daniyalov, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1967.
- İstoriya Narodov Severnogo Kavkaza S Drevneyşih Vremen Do Kontsa Xvııı. Vv.*, Otvetstvennyy redaktör knigi akademik B.B. Piotrodskiy, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1988.
- Jaimoukha, Amjad, *The Chechens A Handbook*, Routledge Curzon, London and New York 2005.
- Kalankathı Moses, *Alban Tarihi*, çev. Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, Glavnıy Redaktor Akademik Roin Metreveli, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008.
- Kartlis Tskhovreba A History Of Georgia*, Artanudji Publishing, Tbilisi 2014.
- Kazem-Beg Mirza A., *Derbend-Nâmeh or The History Of Derbend*, Translated From A Selected Turkish Version and Published with the Texts and with the Notes, Illustrative of The History, Geography and Antiquities, Printed For The Imperial Academy of Sciences, St. Petersburg 1851.
- Kırzioğlu, M. Fahreddin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.
- Kuş, Ayşegül, *Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2021.

- L.İ. Lavrov, “Karaçevtsi”, *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosvena, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaeve, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 243-269.
- L.N. Kujeleva, “Laktsı”, *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaeve, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 487-502.
- L.N. Kujeleva, “Lezgini”, *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaeve, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 503-519.
- Laypanov, Kazi T., Miziev, İsmail İ., *Türk Halklarının Kökeni*, çev. Hatice Bağcı, 3. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.
- Marcellinus, Ammianus, *The History of Ammianus Marcellinus*, with an English translation by John C. Rolfe, In Three Volumes III, Harvard University Press, London 1963.
- Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi I*, Osmanlıca’dan Türkçeleştiren: Fahri Huvaj, 2. Basım, Kafdav Yayınları, Ankara 2009.
- Met Çünatıko Yusuf İzzet, *Kafkas Tarihi II (Evrikalarım-Bulduklarım)*, Türkçeleştiren: Doğan Erdinç, 2. Baskı, Kafdav Yayınları, Ankara 2012.
- Mroveli, Leont’i, “The Lives of the Georgian Kings”, translated and commentary Dmitri Gamq’relidze, *Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, Artanudji Publishing, Tbilisi 2014, s. 13-76.
- _____, *Jizn Kartliyskih Tsarey*, Perevod s drevnegruzinskogo predislovie i kommentarii G. V. Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979.
- _____, “Jizn Gruzinskih Tsarey”, Obraşenie Gruzii Svyatoy Nino, perevod i kommentari V.G. Ahvlediani, *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, Glavniy Redaktor Akademik Roin Metreveli, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008, s. 13-74.
- N.F. Takoeva, “Osetini”, *Narodı Kavkaza I*, Pod Redaktsiey M. O. Kosven, L. İ. Lavrov, G. A. Nersesov, H. O. Haşaeve, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1960, s. 297-344.
- Nevruz, Yılmaz, *Umumi Kafkas Tarihinin Giriş I*, Sebil Yayınevi, İstanbul 2017.
- Osetini Glazami Russkih İ İnostrannih Puteşestvennikov (XII.-XIX. Vv)*, Sostavlenie, Vvodnaya statya i primeçniya B.A. Kaloeva, Perevod çasti tekstov İ. S. Zevakinoy, Severo-Osetinskoe Knijnoe İzdatelstvo, Ordjonikidze 1967.
- Özgür, Nazan Karakaş, “Strabo’nun Coğrafyası”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 30, (2015), s. 79-90.
- Pliny, *Natural History*, Translated by. H. Rackham, Cambridge, Harvard University Press, London 1961.
- Plutarch, *Plutarch’s Lives Ageseilaus And Pompey Pelopidas And Marcellus*, Translated by Bernadotte Perrin, Cambridge, Harvard University Press, London 1955.
- Porphyrogenitus, Constantine, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English translation by R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington 1993.
- Procopius, *History Of The Wars Book I and II*, translated by. H. B. Dewing, William Heinemann, London 1914.
- Rayfield, Donald, *Edge Of Empires A History Of Georgia*, Reaktion Books, London 2012.
- Rewriting Caucasian History, Medieval Armenian Adaption of The Georgian Chronicles The Original Georgian Texts And The Armenian Adaption*, translated with Introduction and commentary by Robert W. Thomson, Clarendon Press, Oxford 1996.
- Semenov, İ. G., “Soobşteniya Leonti Mroveli O Hazarah”, *Vestnik İnstituta İAE*, 3, (2007), s. 3-9.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, An English Translation with Introduction and Notes Duane W. Roller, Cambridge University Press, Cambridge 2015.

- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- Tardy, Lajos, "The Caucasian Peoples and Their Neighbours in 1404", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXXII/1, (1978), s. 83-111.
- Toumanoff, Cyrill, "Chronology Of The Early Kings of Iberia", *Traditio*, 25, (1969), s. 1-33.
- Tuallagov, Alan A., *İskitlerden Erken Alanlara Kuzey Kafkasya*, çev. Orhan Uravelli, Kafdav Yayıncılık, Ankara 2017.
- Uras, Esat, *The Armenians in History and the Armenian Question*, çev. Prof. Dr. Süheyla Artemel, Documentary Publications, İstanbul 1988.
- Üren, Umut, *Avrasya'nın Bozkır Halkları Alanlar ve Aslar*, Akçağ Yayınları, Ankara 2018.
- Üstüner, İlyas, *Kaf Dağı'nın Güney Yüzü Gürcistan Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.
- Volkova, N. G. *Etnonimi i Plemennie Nazvaniya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1973.

İsmail Güleç – Engin Ömeroğlu, *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kültür Etkileşimi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020, 166 s. (ISBN: 978-625-402-036-0).

1950’lerden günümüze Türkçe’nin yabancı dil olarak öğretilmesi oldukça yaygınlaşmış ve bu alanda öğretime ilişkin birçok konu özellikle son dönemde ciddi biçimde ele alınmaya başlanmıştır. Ancak yabancı dil öğretiminde kültür öğretiminin gerekliliği ve yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında kültür-dil ilişkisi bağlamında birçok makale ve bildiri mevcut olduğu halde, kitap olarak bir kaynağın bulunmaması, bu eserin yabancılara Türkçe öğreten öğretmenlere ve alandaki öğretmen adaylarına rehberlik edecek bir kaynak niteliği kazanmasını sağlamıştır. İsmail Güleç¹ altı yıldır verdiği “Kültür Aktarımı” dersinin ders notlarını kitaplaştırmaya karar vermiş, bu eseri Engin Ömeroğlu’nun² ortak yazarlığında hazırlamış ve *Yabancılara Türkçe Öğretimi* alanına kazandırmıştır.

Eserde önsöz, içindekiler, giriş, genel özet, kaynaklar ve özgeçmişler hariç sekiz ana bölüm yer almaktadır ve ana bölümlerin sayfa aralıkları aşağıdaki gibidir:

1. Bölüm. Kültür ve Kültürel Süreçler (s. 9-29)
2. Bölüm. Somut ve Somut Olmayan Kültürel Unsurlar (s. 31-41)
3. Bölüm. Öğretmen Olmak (s. 43-51)
4. Bölüm. Kasıtsız Hakaret (s. 53-65)
5. Bölüm. Ders Kitaplarındaki Kültür Etkileşimi (s. 67-83)
6. Bölüm. Teknoloji Kullanımı ve Otantik Öğrenimle Kültür Etkileşimi (s. 85-97)
7. Bölüm. Eğitsel Oyunlarla Kültür Etkileşimi (s. 99-116)
8. Bölüm. Film ve Şarkılarla Kültür Etkileşimi (s. 117-153)

Kitap alandaki öğretmenlere kültür aktarımının dil öğretimindeki yerini anlatmak ve bazı örnek etkinliklerle bu uygulamaları desteklemek için yazılmıştır. Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde kültür etkileşimi üzerine farkındalık yaratan bu kitap, iki yazarın da ortak çabasıyla bir yıl gibi kısa bir sürede hazırlanmıştır.

- 1 Prof. Dr. İsmail Güleç, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında öğretim üyesidir. Eğitim, Türkçe Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı, Dil ve Edebiyat alanlarında araştırmalar yapmaktadır. *İkidililik ve İkidilli Çocukların Eğitimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2021 adlı kitabın editörlüğünü de yapmıştır.
- 2 Dr. Engin Ömeroğlu, Sakarya Üniversitesi Türk Dili Bölüm Başkanlığı’nda öğretim görevlisidir. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Doktora programını Prof. Dr. İsmail Güleç danışmanlığında yazmış olduğu *Yabancılara Türkçe Öğretimi İçin Hazırlanmış Ders Kitaplarının İncelenmesi* başlıklı teziyle 2016 yılında tamamlamıştır. Bu alanda aynı isimle yazılmış *Yabancılara Türkçe Öğretimi Konu Alanı Ders Kitabı İncelemesi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2020 adlı kitabı bulunmaktadır.

Giriş, yabancılara Türkçe öğretimi ile ilgili faaliyetlerin başlangıcından günümüze özet bir bilginin sunulduğu, eserin ismini oluşturan her bir kelimenin ayrıntılı olarak tanımlandığı (*Yabancı kimdir? Kimlere yabancı denir? Dil nedir? Türkçe nasıl bir dildir?* gibi sorular), Türkçenin yabancılara öğretiminde kültür etkileşimi bağlamında okuyucuya farklı görüşlerin sunulduğu bölümdür.

Eserin ilk bölümü olan “Kültür ve Kültürel Süreçler”, kitabın konusu olan kültür etkileşimine geçmeden önce kültür ve kültürle ilgili *kültürlenme, kültürleme, küreselleşme, kültür değişmesi, kültürel gecikme, kültür şoku, bütünleşme, asimilasyon, yabancılaştırma, kültürel emperyalizm, inkültürasyon, dil milliyetçiliği* vb. kavramların açıklandığı, kitabın en uzun bölümüdür. Tüm bu genel kavramlar örneklerle somutlaştırılarak sunulmuş ve bazı kavramlara yabancılara Türkçe öğretiminde karşılaşılan güçlükler için örneklerle de açıklık getirilmiştir. Örneğin, kültür şoku kavramı irdelenirken Türkiye’ye Türkçe öğrenmeye gelen öğrencilerin bu kültür şokunu yaşamalarının olası olduğu, böyle durumlarda öğretmenin tutumunun ve yol gösterici yönünün büyük önem taşıdığı vurgulanmıştır. Ayrıca günümüzde Türkçe öğretilen merkezlerde eksik olarak bahsi geçen psikolog ya da rehber öğretmenlerin, öğretmenlerle yapacağı işbirliğinin öğrencilerin başarısı açısından ne denli faydalı olabileceğine de değinilmiştir. Benzer şekilde dil milliyetçiliği kavramı açıklanırken Arapça, Farsça ve Fransızcanın Türkiye Türkçesindeki etkileri ve buna karşılık gelişen, yazarlarca olumsuz bir faaliyet olarak düşünülen Öz Türkçecilik hareketinden bahsedilmiş, bu hareketin ürettiği ve halk tarafından benimsenmeyip kullanılmayan kelimelere yabancılara Türkçe öğretiminde yer verilmemesi gerektiği birçok örnekle vurgulanmıştır.

İkinci bölüm olan “Somut ve Somut Olmayan Kültürel Unsurlar”da, somut kültürel unsurlar görsel kültür unsurları olarak ele alınıp bu unsurlar tasarım ve sanat başlıkları altında örneklerle açıklanmıştır. Bunların yanı sıra, milli kültürümüze ait olan şiir, efsane, fıkra ve masal gibi anlatıların yabancılara Türkçe öğretiminde somut kültürel unsurlar olarak aktarılabileceğine de değinilmiştir. Somut olmayan kültürel unsurlar ise bir toplumun yaşam tarzını, gelenek ve göreneklerini yansıtan yazısız belgeler olarak tanımlanmıştır (s. 34). UNESCO’nun 2003 yılında yayımladığı, Türkiye’nin de imzalamış olduğu Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi’nde yer alan, sözlü gelenekler ve anlatımları, toplumsal uygulamaları, ritüelleri, şölenleri, el sanatları geleneklerini içinde barındıran tüm unsurlar eserde tek tek açıklanmıştır. Bunların yanı sıra kalıp sözler, atasözleri, deyimler, bayram kutlamaları, misafirlik kuralları, Türk filmleri ve yemek kültürümüze de yer verilmiştir. Yabancılara Türkçe öğretiminde bu kültür unsurlarının aktarılmasının, öğrencilerin hem hoşgörü hem de güdülenme seviyelerini yükselteceği de vurgulanmıştır. Bu bölümde, “Kalıp Sözler” alt başlığında verilen kalıp sözlerin hangi seviyede, hangi materyallerle nasıl öğretilmesi gerektiği ile ilgili bilgiler alandaki eğitimcilere çok faydalı olabilecek niteliktedir. Bölümün sonuna B1-B2 seviyesinde bir kalıp ifade öğreten uygulama, tüm adımları ve uygulama sürecinde kullanılacak karikatürüyle beraber eklenmiştir (s. 40-41).

“Öğretmen Olmak” başlıklı üçüncü bölümde yazarlar, yabancılara Türkçe öğreten bir öğretmede olması gereken özellikleri, vebhi ve kesbi olmak üzere iki ana başlıkta ele almıştır. Özellikle kesbi nitelikler detaylı şekilde açıklanmış, alanda ders verecek öğretmenlerin mezun olmaları gereken bölümler, sahip olmaları gereken sertifikalar hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgilerin ardından “İnsani Özellikler” alt bölümünde insan olma sürecinden başlayarak ideal öğretmen olmanın temel özellikleri anlatılmış, insanın kendini tanımaya, insanlığın serüvenine ve insanoğlunun yükselişine ilişkin dört farklı görsel kullanılarak bu bölüm daha anlaşılır kılınmıştır. Ayrıca bölümde eleştirel kültürel farkındalığın ve kültürel iletişim kurma becerisinin önemi vurgulanmıştır.

Eserin dördüncü bölümüne ismini veren “Kasıtsız Hakaret” (*microaggression*) kavramı, Güleç ve Özden’in “Kasıtsız Hakaret (Microaggressions) ve Türkiye’de Sık Görülen Örnekleri” (*Akademik İncelemeler Dergisi*, 14/2, (2019), s. 121-162) başlıklı çalışmasından derlenerek açıklanmıştır. Bir topluma yabancı bireylerin karşılaştıkları kasıtsız fakat incitici ve önyargılı söz ya da davranışlar olarak tanımlanan bu terim, temel olarak üç gruba ayrılmıştır: mikro-saldırı, mikro-hakaret ve mikro-değersizleştirme. Çalışmada, Türkiye’de öğrenim gören yabancı öğrencilerin en çok maruz kaldıkları kasıtsız hakaret türünün mikro-hakaret (*micro-insult*) olduğu tespit edilmiştir. Mikro-hakaret, karşı tarafı incitme amacı gütmeyen yanlısıma ve kalıplaşmış fikirlerden dolayı yapılan davranış ve sergilenen tutumlar olarak tanımlanmıştır (s. 56). Bunların çoğunlukla ezberlenmiş yanlış bilgilerden kaynaklandığını dile getiren yazarlar, buna dair örnekleri coğrafya ve tarih bilgisi eksikliğinden kaynaklı önyargılar gibi birçok nedenle birlikte okurlara sunmuştur. Bu bölümde yazarlar, araştırmalardan elde edilen kasıtsız hakaret örneklerini tablo hâlinde anlamları ve altta yatan mesajları ile beraber vermiştir (s. 58). Bu bölüm, yabancılara Türkçe öğreten tüm öğretmen ve adaylarında kültürel uyum ve evrensel değerler konusunda farkındalık yaratan bilgilendirici bir içeriğe sahiptir. Bununla birlikte bölümün birkaç cümlesinde yazım hatası (*hakaret* yerine *hareket* yazılması gibi, s. 54-55) olduğu görülmüştür. Bunları belirtmekle birlikte biz, bu bölümün üçüncü bölümle birleştirilerek, kasıtsız hakaret farkındalığının öğretmenlerin ideal nitelikleri arasında sunulması ve daha kapsayıcı ve birleştirici bir bölüm (“Yabancılara Türkçe Öğreten Öğretmenler ve Kasıtsız Hakaret Farkındalığı” vb.) olarak yeniden düzenlenmesinin, eserin hedef kitlesine daha faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Beşinci bölüm, ders kitaplarındaki kültür aktarımını; metin, görseller ve etkinlik değerlendirme soruları üzerinden incelemektedir. Çalışmada kitap içeriklerinin evrensel-insani değerlere ve Avrupa Konseyi’nin aldığı kararlar doğrultusunda Stockholm ölçütlerine uygunluğu araştırılmıştır. Bu alanda en çok tercih edilen dört kitap (*Yedi İklim*, *Yeni Hitit*, *Gazi Türkçe*, *İstanbul Yabancılar için Türkçe*) kültürel içerik açısından bu Stockholm değerleri ve ölçütleri ışığında incelenmiştir. Bu ölçütler, ders kitapları ve öğretim gereçlerindeki insan görünümü, ülke bilgisi bağlamında coğrafi ve ekonomik bilgiler, toplumsal yapı ve diğer kültürün de hesaba katılması başlıkları altında birçok maddeyi barındırmaktadır. Eserde *Yedi İklim A1 Seviyesi* ders kitabının, içerdiği görsel öğeler ve etkinliklerde yer alan sosyal hayattan kesitlerle hem evrensel kültür hem de hedef dilin kültür unsurlarına yer verdiği tespiti yapılmıştır. Yine çalışmada

Gazi TÖMER A1 Seviyesi ders kitabının, görsel öğelerin yanı sıra etkinliklerde kalıp sözlerin öğretilmesi, yemek kültürüne ve gelenek göreneklere dair bilgilerin verilmesi ile kültür aktarımını başarılı bir şekilde gerçekleştirdiği; *İstanbul Yabancılar için Türkçe A1 Seviyesi* ders kitabında, evrensel-insani değerlere uygun resimler ve kültür aktarımı yapan birçok etkinliğe yer verildiği belirtilmiştir. *İstanbul Yabancılar için Türkçe* kitabında diğerlerinden farklı olarak, evrensel değerlere ait içeriklerin her bölümün sonunda yer alan “Kültürden Kültüre” başlıklı bölümde, değişik ülkelerden, farklı kültür ve toplumlardan örneklerle başarılı bir şekilde yansıtıldığı ifade edilmiştir. Bu üç başarılı örneğin dışında *Yeni Hitit 1-Temel* ders kitabının ise görsel öğelerin ve etkinliklerin hedef dilin kültürünü yeterince yansıtamaması sebebiyle Stockholm ölçütlerine uygunluk konusunda yetersiz olduğu iddia edilmiştir.

Eserin altıncı bölümü, yabancılara Türkçe öğretiminde kültür etkileşimi konusunu hem teknoloji kullanımı hem de otantik öğrenim bağlamında açıklamıştır. Teknoloji destekli öğretimde öğrencinin güdülenme ve başarısı anlatılırken, bu teknolojik desteğin (düşük, orta ve ileri teknolojiler) ve sosyal medyanın nasıl daha etkin bir şekilde öğretim amaçlı kullanılabilceği de açıklanmıştır. Burada esas alınan yapılandırıcı ve otantik öğrenme, öğrencilerin öğrenme süreçlerindeki etkileşimine vurgu yapmaktadır. Kitabın bu bölümü, alandaki öğretmenleri yabancılara Türkçe öğretiminde teknolojik uygulama ve faaliyetlerin kullanımını teşvik eden yenilikçi bir nitelik taşımaktadır. Bu yaklaşıma ilişkin, A1 ve C1 iki adet uygulama örneği, kazanım, amaç, kurgu ve aşamalarıyla beraber okuyucuya sunulmuştur.

Yedinci bölümde öğrenciyi merkeze alan eğitsel oyunların kültür etkileşimini teşvik etmek amacıyla kullanılmasından bahsedilmektedir. Eğitsel oyunların zekâ ve beceri geliştirme üzerindeki etkisine vurgu yapılırken, farklı araştırmacılar tarafından yapılan oyun sınıflandırmalarına da yer verilmiştir. Bu bölümde farklı seviyelerde uygulanabilecek yedi uygulama örneği verilmeden önce yabancı dil olarak Türkçe öğreten öğretmenlere verilen tavsiye dikkat çekicidir. Örnek verilen oyunların her sınıfın kendi sosyokültürel özellikleri ve seviyesi göz önünde bulundurularak belirli değişiklikler ile kullanıma uygun hale getirilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Kültür aktarımı açısından ise geleneksel oyunlarımızın hem iyi bir uygulama örneği olduğuna hem de dönemin kültürel özelliğini aktarmadaki işlevine değinilmiştir.

Eserin son bölümü olan sekizinci bölüm, yabancılara Türkçe öğretiminde kültürel etkileşimin film ve şarkılar aracılığıyla nasıl gerçekleştirilebileceğini ele almaktadır. Filmlerin zor konuları somutlaştırmada, hedef dile ait kültürel öğeleri sunmada, günlük dilde kullanılan kalıp ifadeleri aktarmada ve dinleme becerisini geliştirmede ne denli önemli bir etkiye sahip olduğunun altı çizilmektedir. Ders saatinde veya ders saati dışında filmlerin etkin kullanımına dair uygulanabilir fikirler verilmekte ve kültürel etkileşime ait unsurların nasıl işleneceği net bir biçimde anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra klasik öğretim yöntemlerine karşın, şarkıların kültürel öğeleri ve kelimeleri (kalıp sözler, söz varlığı) telaffuzlarıyla beraber öğretmede ne kadar etkin olduğundan bahsedilmektedir. Şarkının öğretim amaçlı kullanımı için bir uygulama örneği ve üç çalışma kağıdı ayrıntılı yönerge ve açıklamalarıyla birlikte sunulmuştur. Aynı şekilde filmlerin

kullanımı için verilen etkinlik de tüm yönerge ve aşamalarıyla verilmiş olup görsellerle de somutlaştırılmıştır.

Eser, yabancılara Türkçe öğretimi alanında kültürel etkileşimi merkeze alan, hem teorik bilgi hem de uygulama ile zenginleştirilmiş, Türkçe yazılmış tek müstakil kitap olma özelliğini taşımaktadır. Dünyada en sık öğretilen dillerin öğretimiyle ilgili sadece kültürlerarası iletişimi ya da kültürel etkileşimi konu alan birçok kitap mevcutken, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimiyle ilgili bu çalışmanın hazırlanması bir kazanım olarak değerlendirilmelidir. Kitabın ilk dört bölümü okuyucuya konuyla ilgili en temel bilgileri ayrıntılı bir şekilde sunarken, beşinci bölüm Türkçe öğretim materyallerinin kültürel etkileşim yeterliliklerini karşılaştırmalı olarak yapılan kitap incelemeleri ile gözler önüne sermektedir. Son üç bölüm ise öğretim sürecinde gerçekleştirilebilecek uygulamalarla okuyucuya somut örnekler sunmaktadır. Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen ilk dört bölüm, daha önce de bahsedildiği gibi, tematik açıdan yeniden düzenlemeye ihtiyaç duyuyor gibi görünse de bu bölümlerin bilgilendirme işlevini başarılı bir şekilde yerine getirdiğini de göz ardı etmemek gerekir.

Yabancılara Türkçe öğretiminde kültürel etkileşimin önemine dikkat çekmeyi amaçlayan ve bu konuda farkındalık yaratmayı başaran kitap, alandaki tüm öğretmen, öğretmen adayları ve araştırmacılar tarafından edinilmeye ve okunmaya değer bir eserdir. Yabancılara Türkçe öğretimi alanında kültür aktarımını konu alan tek müstakil Türkçe kitap olma özelliğini taşıyan *Yabancılara Türkçe Öğretiminde Kültür Etkileşimi* adlı eser, içerdiği bilgi, tanımlama, analiz, uygulama örnekleri ve çalışma kağıtlarıyla bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Sevda GÖNCÜ ERGÜN^{*ID}

* Öğretim Görevlisi, İstanbul Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye, sgoncuergun@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9883-1053

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar, *MUTAD*'ın e-posta adresine (mutad@marmara.edu.tr) gönderilmeli veya dergi sitesine (<https://dergipark.org.tr/pub/mtad>) yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları mutad@marmara.edu.tr adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde

akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar, yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde dergi e-posta adresine göndermesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı, *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili, Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç, **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalananmış olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında, koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, milli alfabeğe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe önden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir.

5. Bölüm Başlıkları: Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılanıldığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak

10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılı olduğu kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvenny redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel’stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığındaki: Age. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Dery, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Dery, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, “Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstorniy, “Merkezi Tiyan-Şanda Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayımlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayımlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği
Basılmış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayın Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), “*Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti*” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009), dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb 'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyastorniy, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştornyy, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

YAZARLARIN İLETİŞİM BİLGİLERİ / CONTACT DETAILS OF AUTHORS

Prof. Dr. Muzaffer DEMİR, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Muğla / Türkiye, dmuzaffer@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7270-2317.

Associate Prof. Dr. Fatma Aslı KELKİTLİ, İstanbul Arel University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, İstanbul / Turkey, kelkitlikongur@yahoo.com or aslikelkitli@arel.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0164-8736.

Doç. Dr. Levent KURGUN, Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Denizli / Türkiye, medele@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3448-8193.

Doç. Dr. Ayşegül KUŞ, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü, Samsun / Türkiye, aysegulkus@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8051-6001.

Doç. Dr. Tural ŞİRİYEV, Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi, Azərbaycan Tarixinin İلمي Araştırma ve Sunumu Bölümü, Bakü / Azərbaycan, tural.shiriyev@mail.ru, ORCID: 0000-0002-9867-4649.

Dr. Öğr. Üyesi Mehdi REZAEI, Allameh Tabataba'i Üniversitesi Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tahran / İran, rizai_m613@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8917-1559.

Dr. Uğur TARÇIN, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, mutarcin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1497-698X.

Öğr. Gör. Sevda GÖNCÜ ERGÜN, İstanbul Teknik Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, İstanbul / Türkiye, sgoncuergun@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9883-1053.

Cihan YALVAR, Doktora Öğrencisi, Yeditepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, cihan_yalvar@outlook.com, ORCID: 0000-0002-2791-4393.